

GÅRDAR I DALSLAND

- en bebyggelsehistorisk översikt

Gårdar i Dalsland **- en bebyggelsehistorisk översikt**

Länsstyrelsen i Västra Götalands län, publikation 2008:85

ISSN 1403-168-X

ISBN 978-91-633-3899-1

Bebyggelsestudie, fältinventering och text: Marie Odenbring Widmark

Grafisk form, redigering och kartbearbetning: Andreas Hansen

Använda förkortningar vid foto m.m: NM = Nordiska Museet, RAÅ = Riksantikvarieämbetet, DFH = Dalslands Fornminnes- och hembygdsförbund, RMVG = Regionmuseum Västra Götaland (nu en del av Västarvet), OE = Ola Erikson, OH = Olle Homman, GvS = Gösta von Schoultz, MH = Margareta Hallin, ML = Maria Löfgren, CAA = Christian Aarsrud, AB = Anni Bergström, MOW = Marie Odenbring Widmark, KAK = Karl-Arne Karlsson, LB = Lars Bergström, DW = Dag Widmark, LA = Lennart Andersson, YB = Ylva Blomberg, BAL = Bengt A Lundberg, PNN = Pål Nils Nilsson, NIS = Nils Ivan Svensson, CC = Claes Claesson, EB = Erik Björnånger, BA = Birgitta Andreasson, HF = Hanna Ferlin

Fotograf för gårdsdelens bilder är Marie Odenbring Widmark med följande undantag: Bilderna till gårdarna 3, 10 och 13 samt interiörbilden gård 26, s 186 har fotograferats av Ola Erikson. Gård 8, s 116 stora bilden har fotograferats av Sven Sil-lén. Gård 17, s 148 nedersta bilden har fotograferats av Birgitta Andreasson. Gård 13, s 134 nedersta bilden tillhör familjen Lundgren. Uppmätning och ritning gård 7, s 110, 112 Anders Andén och Margareta Hallin.

Bild framsidan: Collage av Dalslandsgårdar Ola Erikson och Marie Odenbring Widmark

Bild baksidan: Kalvar i uthus vid sjön Råvarp i Tisselskog, foto Ola Erikson

Referensgrupp: Karl-Arne Karlsson, Lars Bergström och Erik Holmström, Västarvet, Thomas Engel, Länsstyrelsen i Västra Götalands län

Utöver referensgruppen har följande deltagit som referenspersoner: De olika gårdsägarna, Andreas Hansen (Västarvet), Ann-Katrin Larsson (Länsstyrelsen i Västra Götalands län), Ylva Blomberg (Agronom med förflutet vid Lantbruksnämnden och Hushållningssällskapet, nu Västfastigheter)

Bakgrundskartor: © Lantmäteriet 2000/2820-0

Tryck: Rydins Tryckeri AB, Nossebro 2008

Förord

Denna rapport berättar om bondgårdsmiljöer i Dalsland. Den är den sista i en serie om fyra som beskriver och pekar ut bondgårdarnas kulturhistoriska värden i Västergötland, Bohuslän och Dalsland. Rapporten är en redovisning av projektet Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden i Dalsland. Projektet ingår i en större satsning kring det agrara landskapets historia i Västra Götaland.

Arbetet med odlingslandskapets kultur- och naturvärden är prioriterat sedan ett antal år. Såväl det äldre landskapets värden som den agrara bebyggelsen har hamnat i fokus. Mycket görs för att slå vakt om odlingslandskapets värden, exempelvis genom miljöstöden till jordbruket, miljömålen och den nya möjligheten att inrätta kulturreservat som Miljöbalken erbjuder. Inte minst finns också ett stort intresse bland fastighetsägare att slå vakt om kulturarvet i den egna närmiljön.

Gårdsrapporterna ger en översikt över bondgårdarnas bebyggelsehistoria och är tänkta att fungera som information samt som vägledning i prioriteringar av insatser för bevarande och vård.

Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden i Dalsland har genomförts som ett samarbete mellan Länsstyrelsen i Västra Götalands län och Västarvet.

Ett särskilt tack riktas till alla fastighetsägare som bidragit med värdefull kunskap om gårdar och bygd!

Karolina von Mentzer
Länsantikvarie
Länsstyrelsen i Västra Götalands län

Innehåll

1. Inledning	9
Bakgrund och problem	9
Syfte och frågeställningar	10
Avgränsning och urval	10
<i>Inventeringsområdet</i>	10
<i>Vad menas med bondgård?</i>	10
<i>Strävan efter helhet</i>	10
<i>Urvalskriterier</i>	10
<i>Tidsmässiga ramar</i>	11
Metod och material	11
Disposition	12
Tidigare studier och forskning	12
2. Den dalsländska bondgården – en bebyggelsehistorisk översikt	14
NÅGOT OM FÖRHÅLLANDENA FÖRE DEN AGRARA REVOLUTIONEN	14
Översiktligt om jordnaturer, marker och odlingssystem	14
Bebyggelsemönster	16
<i>Byns form</i>	16
<i>Gårdens form</i>	17
EN ÅTERBLICK PÅ DEN MEDELTIDA BEBYGGELSEN	17
Från expansion till agrarkris	17
Ommöblering i landskapet	18
Hustyper	18
<i>Enkelstugor och högloftsstugor</i>	20
<i>Ekonomibyggnader</i>	20
Byggnadsteknik och material	21
TIDIGMODERN TID 1540-1750	22
Nyodling och reduktion	22
Hus för boende och förvaring	23
<i>Parstugan</i>	24
<i>Framkammarsstugan</i>	24
<i>Nattstugan</i>	24
<i>Utrymmen i långa längor</i>	24
Hus för djurhållning och förvaring	25
<i>Funktioner i långa längor</i>	25
<i>Utrymmen för småfän</i>	26
<i>Med skeckor fick man mera plats</i>	27
<i>Fristående förvaring – lador och bodar</i>	27
Byggnadsteknik och materialval	28
<i>Stommen – timmer i gran och fur</i>	28
<i>En sorts panel – resved och ris</i>	28
<i>Torv på taken</i>	29
<i>Sten i husen</i>	29
EXPANSIVA TIDER – 1750-1870	30
Skiften och havreodling	30
Förändrade bebyggelsemönster	31

Bostadshusen	32
<i>Ökad standard</i>	32
<i>Sidokammare med långkök</i>	33
<i>Den andra våningen</i>	33
<i>Rikare planlösningar och sidokammarstugor</i>	34
Djurhållning	34
<i>Häststall</i>	35
<i>Sommarfähuset</i>	36
Hus för förädling och förvaring	36
<i>Linbastun – kölnan – rian</i>	36
<i>Det hemliga huset</i>	37
<i>Brygghuset</i>	38
<i>Bodar och magasin</i>	39
Byggnadsteknik och materialval	40
<i>Stomme och klädsel</i>	40
<i>Fasaderna får färg</i>	40
<i>Tak – halm, skiffer och tegel</i>	41
JORDBRUKET I INDUSTRISAMHÄLLET 1870-1945	42
Från spannmål till djurhållning	42
Ett utvecklat boende	44
<i>Från enkel till dubbel bredd</i>	45
<i>Mönsterritningar</i>	46
<i>Influenser från Amerika</i>	47
<i>Egnahem och villaideal slår igenom</i>	48
<i>Kök och uppvärmning</i>	49
Djurhållning	50
<i>Ladugården utvecklas</i>	50
<i>Foderbord för enklare utfodring</i>	51
<i>Den viktiga mjölken</i>	51
<i>Hönshus</i>	53
Förädling och förvaring	54
<i>Gödseln får komma under tak</i>	54
<i>Tröskningen mekaniseras</i>	55
<i>Från hötjuga till hiss</i>	55
<i>Elektrifieringen revolutionerade höhanteringen</i>	55
<i>Från smedja till gårdsverkstad</i>	56
<i>Magasin</i>	57
<i>Källare</i>	57
<i>Rum för redskap – lider, garage och maskinhall</i>	58
<i>Lador för hö och havre, löv och torv</i>	59
<i>Sjönära bodar och uthus</i>	59
Teknik och materialval	60
<i>Stommen av trä</i>	60
<i>Andra material än trä</i>	60
<i>Tak</i>	61
<i>Färg på husen</i>	62
Hus utanför gården	63
<i>Kvarnar</i>	63
<i>Mejerier och slakterier</i>	64
<i>Lantmannaföreningar</i>	65
NÅGOT OM FÖRHÅLLANDENA EFTER 1900-TALETS MITT	66
Mot storskalighet och specialisering	66
Bostadshusen	67
<i>De gamla husen hänger med</i>	67
<i>Kataloghusen tar över</i>	68

Hus för djurhållning	68
<i>Flexibla äldre ladugårdslängor</i>	68
<i>Från höghus till låghus</i>	69
<i>Grisar, höns och får</i>	70
Hus för förvaring och förädling	71
<i>Torkar</i>	71
<i>Ensilage</i>	71
<i>Maskinhallar</i>	71
<i>Gödselbrunnen</i>	72
Gårdens form	72
Byggnadsteknik och materialval	73
Bevarandeläget i Dalsland idag	74
Dalslandsstugan som lokal identitetsskapare	76
Nya inriktningar ger nya hustyper	77

3. Dalsland – landskapsregioner och gårdar 78

Region 1. Vänerns maritima miljöer	79
1. MELLERUD BODANE 1:2 och BODANE 1:13	82
2. ÅMÅL ÖSTRA BODANE 1:2, 1:12	88
Region 2a. Dalboslätten	93
3. MELLERUD SKÅKERUD 1:42 Slätten	97
4. MELLERUD SVECKLINGEBYN 1:39	99
5. MELLERUD ÅSNEBYN 1:8, 1:11	102
6. VÄNERSBORG BRÄNNEBERG 1:34	106
7. VÄNERSBORG BÖN 1:38 Granbacken	110
8. VÄNERSBORG EKENÄS SÖDRA 24:2	114
9. VÄNERSBORG FAGERHULT 1:9	117
Region 9b. Dalslands skogs- och bruksbygder	123
10. BENGTSFORS BÖN 1:38 Lugnabo	127
11. BENGTSFORS KESNACKEN 1:49 Bäckén	129
12. BENGTSFORS LAXARBY-HEDEN 3:29 Västerhögen	132
13. BENGTSFORS NORRA LUND 1:50 Skåkene	134
14. BENGTSFORS TISSELSKOG-HEDEN 1:20	137
15. DAL S ED BODANE 1:14 Butorp	139
16. DAL S ED GÄSERUD 1:17 och GÄSERUD 1:21	141
17. DAL S ED RÖRVIKEN 1:54 Sörgården	145
18. MELLERUD ANOLFSBYN 1:22, 1:45 Nol i stugan	149
19. ÅMÅL BRÄCKETORP 1:1	152
20. ÅMÅL LÅBYN 1:3 Hagen	155
Region 10a. Dalslands dalbygder	159
21. DAL S ED DJUPEDALEN 1:9, KOLSÄTER 3:35 Hageberget	163
22. FÄRGELANDA HÅVESTEN 2:5 Ängarne	168
23. FÄRGELANDA SÖDRA KYLSÄTER 2:5 Södra Kylsäter, Norra Kylsäter	171
24. FÄRGELANDA SKALLSJÖ 1:30 Södra Skallsjö	177
25. FÄRGELANDA SKÄLLSÄTER 1:5 Dammen	179
Region 10b. Kroppefjäll	182
26. FÄRGELANDA VINNSÄTER 1:33	185
27. MELLERUD FLATHULT 1:3	189

4. Arkiv- och litteraturförteckning 194

5. Register över beskrivna gårdar 198

Socknar och häradar i Dalsland (OE)

1. Inledning

Bakgrund och problem

Jordbrukets bebyggelse utgör en viktig del av byggnadsbeståndet i det dalsländska landskapet. Senare års ökade intresse för landsbygdens bebyggelse har emellertid tydliggjort den kunskapsbrist som finns när det gäller den agrara bebyggelsens historia och då kanske främst det som rör 1900-talets jordbruksbyggnader.

Inom kulturmiljövården finns ett behov av ökad kunskap om jordbruksbebyggelsens kulturvården. Såväl det äldre odlingslandskapet som jordbrukets byggnader har alltmer hamnat i fokus i bevarandebeslutet. Odlingslandskapets värden har ställts i centrum, t.ex. genom miljöstöden till jordbruket, de nya miljömålen och den nya möjlighet att inrätta särskilda kulturreservat som Miljöbalken erbjuder. Ansökningar om bidrag för vård av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse berör i stor utsträckning den agrara bebyggelsen vilket kräver prioriteringar, kunskap och information. När det gäller lagligt skydd är det å andra sidan endast en mycket liten andel av jordbrukets bebyggelse som skyddats för framtiden som byggnadsminnen (enligt Lagen om kulturminnen, KML).

Föreliggande rapport har tillkommit som en del i en större satsning på kunskapsuppbyggnad kring agrarhistoria i Västra Götalands län. I en tvådelad länsöversikt presenteras översiktligt kunskapsläget kring det agrara kulturlandskapet i Västra Götaland, *Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohuslän*¹ samt *Agrarhistorisk landskapsöversikt för Västra Götalands län – Västergötland och Dalsland*.² Under perioden 2001-2003 genomfördes projektet *Agrar bebyggelse med särskilda kulturvården i Västergötland*, ett samarbetsprojekt mellan Västergötlands museum, Regionmuseum Västra Götaland och Länsstyrelsen i Västra Götalands län. Projektet resulterade i en rapport, *Gårdar i Västergötland – en bebyggelsehistorisk översikt* där 95 västgötågårdar presenteras och landskapets agrara byggnadstradition översiktligt redovisas.³ Inom ramen för projektet *Bohusläns byggnadstradition* har en liknande studie av gårdar i Bohuslän genomförts 2002–2003 där en djupare dokumentation med etnologisk inriktning genomförts på 35 gårdar. Fältstudien har sedan tillsammans med omfattande arkivgenomgångar legat till grund för en analys

av Bohusläns bondgårdar under perioden 1750-1950, presenterat i rapporten *Bohuslänska gårdar – byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle*.⁴ År 2007 utkom *Gårdar kring Göteborg – en bebyggelsehistorisk översikt* som presenterar 12 gårdar i Göteborg, Härryda, Mölndal och Partille kommuner tillsammans med en översiktlig agrarhistorisk genomgång samt nedslag i denna regions agrarproduktion och bebyggelsehistorisk tradition.⁵

Under arbetets gång har också en mindre informationsskrift tagits fram som ett gemensamt projekt mellan länsstyrelsen och de regionala museerna. *Bondens hus – En skrift om lantbrukets äldre ekonomibygnader i Västra Götaland* riktar sig till lantbrukare och andra ägare av äldre jordbruksbebyggelse.⁶

För att få ett heltäckande kunskapsunderlag och ett jämförbart material för hela länet har det setts som angeläget att också göra en studie motsvarande de ovan nämnda av bondgårdar med särskilda kulturvården i landskapet Dalsland.

Arbetet med *Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt* har genomförts under åren 2004 till 2006 med färdigställande hösten 2008. Medel har ställts till förfogande av Länsstyrelsen i Västra Götalands län och Regionmuseum Västra Götaland.⁷ Arbetet har genomförts av antikvarie Marie Odenbring Widmark, Regionmuseum Västra Götaland. En referensgrupp bestående av antikvarierna Karl-Arne Karlsson och Lars Bergström vid RMVG, Erik Holmström vid Västergötlands museum samt Thomas Engel på Länsstyrelsen har varit knuten till projektet. I arbetets slutskede har också Ann-Katrin Larsson på Länsstyrelsen deltagit liksom Andreas Hansen, Bohusläns museum/Västarvet som stått för rapportens layout och slutredigering. Agronom Ylva Blomberg har bidragit med synpunkter på historiken.

Utbytet och dialogen med ovan beskrivna projekt samt med fastighetsägare och andra har varit avgörande för studiens utformning och resultat och har bidragit till att förankra studien som en del i ett

1 Franzén & Lindholm 2000

2 Mascher m.fl. 2002

3 Holmström m.fl. 2004

4 Carlsson & Hansen 2003

5 Hansen & Nordström 2007

6 Skriften har bl.a. finansierats med kompetensmedel inom jordbrukets miljöstöd och miljömålsmedel.

7 RMVG har under arbetets gång inlemmats i Västarvet, Västra Götalandsregionens förvaltning för natur- och kulturarvsfrågor.

västsvenskt kunskaps- och samarbetsprojekt. De olika rapporternas något varierande tyngdpunkter och inriktning gör att de tillsammans bidrar till en samlad kunskapsuppbyggnad kring den agrara bebyggelsen i Västra Götaland.

Parallellt med gårdsstudierna i Västra Götaland har intentioner kring att stärka kunskapen kring agrar bebyggelse vuxit fram i samverkan mellan Institutionen för Kulturvård vid Göteborgs universitet och Kungl. Skogs- och lantbruksakademien. Ett nätverk har bildats och ett översiktsverk kring den svenska ladugården är exempelvis under produktion. Flera andra studier har också initierats.

Syfte och frågeställningar

Syftet med föreliggande rapport är att ta fram ett samlat bebyggelsehistoriskt kunskapsunderlag som:

- Är av värde för den generella kunskapsuppbyggnaden kring bebyggelse och markanvändning i Dalsland.
- Fungerar som en översiktlig belysning av kunskapsläget och är väsentligt för fortsatta prioriteringar av kunskapsuppbyggande insatser.
- Skall kunna utgöra ett antikvariskt basmaterial som möjliggör prioritering av bevarande- och vårdinsatser av agrar bebyggelse i landskapet Dalsland.
- Fungerar som information och kunskapsförmedling om de kulturhistoriska värden som är förknippade med den agrara bebyggelsen gentemot fastighetsägare och allmänhet.

Viktiga frågeställningar som hanteras i studien är: Hur den dalsländska gården har förändrats över tid? Vilka byggnadskategorier är representerade på gården och vilka funktioner har de haft? Hur har de utformats och förändrats? Ge en tidsbild – vad finns idag, vad representerar det och hur ser bevarandeläget ut?

Avgränsning och urval

Inventeringsområdet

Geografiskt omfattar rapporten Dalslandsdelen av gamla Älvsborgs län. Landskapet Dalsland har på grund av sin variationsrika naturgeografi ibland kallats ett Sverige i miniatyr. Här ryms såväl utpräglad fullåkersbygd i söder som glesbebyggda skogs- och sjörika bergsområden i norr, bitvis närmast att likna vid norrlandsterräng. Men här finns också den långa Vänerkusten med sin skärgård i öster och böljande ådalgångar, präglade av långvarig hävd, i väster. Som en bygdedelare tronar Kroppefjäll i landskapets mitt. Landskapets skilda förutsättningar avspeglas i jordbrukets olika utformning och i den agrara bebyggelsen.

Vad menas med bondgård?

Bebyggelsen med anknytning till jordbruket är omfattande, alltifrån torp, gårdar och herrgårdar till mejerier, kvarnar och siloanläggningar. Denna studie begränsar sig emellertid till bondgårdens byggnader.

Med bondgård avses här en jordbruksenhet som har varit ett mantalssatt hemman eller hemmansdel. Den utgör en separat bebyggelseenhet. Bebyggelsen har inte högreståndskaraktär och husens utformning har inte reglerats genom förordningar.⁸

Det är med andra ord bondens gård som behandlas här – inte herremannens, officerens, prästens eller statstjänstemannens gård även om de också var jordbrukare förr i tiden. Torpstället är ju som en liten gård men var inte någon självständig enhet och faller därmed också utanför ramen i detta sammanhang.

Strävan efter helhet

Dalsland rymmer en stor rikedom av välbevarad agrar bebyggelse. Naturligtvis finns inte alla dessa gårdar med i denna framställning. Det finns ingen möjlighet att kunna nå en fullständighet i en rapport som denna. De presenterade gårdarna är valda som goda exempel på Dalslandsgårdar och för varje anläggning finns många liknande som den får sägas representera. Ett antal av rapportens gårdar är emellertid av sådant synnerligen högt kulturhistoriskt värde att de bör kunna bli föremål för byggnadsminnesförklaring.

Urvalskriterier

Urvalet av gårdar som presenteras i rapporten har skett utifrån flera kriterier. Följande har eftersträvat:

- *Geografisk spridning.* De valda gårdarna skall spegla byggnadsskicket på skogsdal och slättdal o.s.v. Den geografiska uppdelningen utgår från den Agrarhistoriska landskapsöversikten för Västergötland och Dalsland.
- *Kronologisk spridning.* De valda gårdarna skall spegla byggnadsskicket under olika tider samt ge en bild av det byggandsbestånd som finns på gårdar i Dalsland idag, från det äldsta bevarade fram mot dagens lantbruk. I urvalet finns gårdar som är kronologiskt flerskiktade men också gårdar där flertalet byggnader representerar en viss tidsperiod.

⁸ Definitionen är den samma som används i *Gårdar i Västergötland – en bebyggelsehistorisk översikt*.

- *Hela gårdsmiljöer.* Det innebär att såväl man- som fägård med en representativ uppsättning byggnader skall finnas. Enstaka intressanta byggnader har inte beaktats.
- *Olika byggnadstyper.* Urvalet skall spegla olika typer av manbyggnader, ekonomibyggnader och gårdsformer som varit förekommande i Dalsland.
- *Välbevarade och välhållna gårdsmiljöer.* Det innebär att kulturhistoriskt intressanta gårdar i alltför dåligt skick i stort sett utelämnats liksom gårdar som genomgått stora förändringar. Bibehållen gårdsform med man- och fägård, trädgård, brukningsvägar etc. har ansetts viktig.
- *Bibehållen kontakt med odlingslandskapet.* Omgivande marker skall vara hävdade även om gården inte längre driver ett eget jordbruk, vilket många inte längre gör.
- *Redan skyddade gårdar* såsom befintliga byggnadsminnen och hembygdsgårdar som utgörs av kompletta gårdsmiljöer bevarade på ursprunglig plats har tagits med. Flera av dessa är öppna för besök vilket är av värde i sammanhanget.

Utöver de presenterade gårdarna finns också många andra som fått stå som exempel i bildmaterialet i den övergripande historikdelen.

Tidsmässiga ramar

Beskrivningen av bebyggelsemönster och gårds- och byformer spänner mycket översiktligt över tiden från medeltid till idag. Historiken kring själva byggnadstraditionen uppehåller sig dock främst vid de senaste tre århundradena som idag går tydligast att uppfatta i odlingslandskapet. En viktig gräns i tiden utgörs av de skeenden som brukar kallas *den agrara revolutionen* och som bildat förutsättning för industrialiseringen och därmed också för vår egen tid. Den agrara revolutionen är en sammanfattande benämning på de omvälvande förändringar som präglade jordbruket och landsbygdens samhälle i Västeuropa under 1700- och 1800-talen. I vissa avseenden kan man säga att den agrara revolutionen fortfarande pågår.

Metod och material

Som utgångspunkt har regionmuseets kulturhistoriska byggnadsinventeringar använts. Museet påbörjade inventeringsverksamhet 1969 och den första inventeringen i Dalsland genomfördes 1970 i Håbols, Nössemarks och Dals-Eds socknar. Stora delar av landskapet är idag inventerat. Alla utvärderade gårdar har byråmässigt gått igenom. Ett urval på omkring ca 250 gårdar har därefter

mycket översiktligt besiktigats under rekognosceringsresor och utifrån det material som då kvarstod har rapportens gårdar valts ut.

Presentationen utgår från den Agrarhistoriska landskapsöversikten för Västergötland och Dalsland. De där presenterade delregionerna är utgångspunkt för upplägget i denna rapport.

Gårdarna har besökts i fält och översiktligt dokumenterats med foto och en mindre intervju med fastighetsägarna kring gårdens olika byggnader. Varje gård presenteras i rapporten med text, foto och kartor. Där uppmättningsmaterial finns tillgängligt redovisas detta. I studien har inte utrymme för nya uppmätningar funnits.

Förutom byggnadsinventeringarnas blankettmaterial har också de tillhörande rapporterna utnyttjats i detta sammanhang. I dessa finns sammanfattande beskrivningar av byggnadsskicket i respektive inventeringsområde.

Litteraturgenomgången omfattar dels regionalhistorisk litteratur, dels litteratur som berör jordbruk och agrar bebyggelse i ett mer övergripande perspektiv. Nordiska museets material från inventeringen av herrgårdar och Dalslandsgårdar 1949-50 har gått igenom. Stickprov i de byggnadsbeskrivningar som upprättades i samband med laga skifte har också gjorts. I övrigt har inte någon systematisk genomgång av arkivmaterial rymts inom studiens ramar.

Hembygdsföreningarna i Dalsland har bevarat ett flertal agrara miljöer av stort kulturhistoriskt intresse. Dessa miljöer som både utgörs av komplett bevarade gårdsmiljöer och enstaka byggnader samt hopflyttade hembygdsmuseer utgör ett viktigt referensmaterial. I många fall är det här man får söka de enda kvarvarande exemplen på äldre byggnadstyper. Framträdande exempel är gården Vinnsäter i Järbo socken och Gammelgården i Bengtsfors.

Av litteraturen måste Gösta von Schoultz *Dalslandsgårdar* framhållas.⁹ I denna bok görs en genomgång av bostads- och byggnadsskicket i Dalsland under 1700- och 1800-talen, fram till industrialismens genombrott mot seklets slut. Ett av hans främsta källmaterial är ovan nämnda inventering. Fältmaterialet, som består av fotografier, uppmätningar och uppteckningar, har emellertid också kompletterats med uppteckningar och svar på Nordiska museets frågelistor, främst de rörande bostads- och byggnadsskicket. För att i görligaste mån komma åt tiden före 1800-talet har von Schoultz också använt sig av husesynsprotokoll och brandförsäkringshandlingar. Äldre lantmäterimater-

⁹ von Schoultz 1951

rial har också i urval systematiskt gått igenom.

Bland mer sentida bebyggelsestudier är Margareta Hallins artikel om Dalslandsstugan viktig.¹⁰ Hon diskuterar där vad som utmärker hustypen, dess spridning i landskapet och under vilken period den byggs. För ytterligare litteraturgenomgång se nedan.

Disposition

I rapportens inledning presenteras en bakgrund till studien samt syfte, frågeställningar, metod och avgränsning. En genomgång av tidigare forskning görs också i denna del.

Del två är en övergripande presentation av bondgårdsbyggandet i Dalsland. Sin stomme hämtar denna del från den agrara landskapsöversikten. Texten har sedan kompletterats med erfarenheter från regionmuseets byggnadsinventeringar, gårdsstudierna och tillgänglig litteratur. För att sätta in byggandet i ett större sammanhang tecknas också i grova penseldrag jordbrukets förändring över tiden. Del två avslutas med tankegångar kring bevarandeläget i Dalsland idag.

I det tredje avsnittet presenteras översiktligt 27 gårdar. Presentationen av gårdarna är upplagd efter den agrarhistoriska landskapsöversiktens förslag till regionindelning för Västergötland och Dalsland.

De olika Dalslandsregionerna presenteras med den numrering/beteckning som de har i landskapsöversikten.¹¹ Inledningsvis beskrivs varje region kortfattat i text och med karta. Detta är tänkt att fungera som ett agrarhistoriskt och geografiskt ramverk till gårdarna. Inom varje region redovisas gårdsobjekten i bokstavsordning efter kommun/ fastighetsbeteckning. Varje gård har försetts med ett löpande redovisningsnummer som återfinns på kartan. Gårdarna kan också återfinnas med hjälp av översiktskartan på sidan 78 samt i registret längst bak i rapporten.

För varje gårdsobjekt ges administrativa data, en sammanfattande karaktäristik, samt en översiktlig beskrivning av gårdens historik, gårdsformen och det omgivande landskapet samt de enskilda byggnaderna.

Tidigare studier och forskning

En kortfattad genomgång av tidigare studier, aktuell forskning och använd litteratur skall här göras. Till de äldre standardverken hör ovan beskrivna *Dalslandsgårdar* av Gösta von Schoultz (1951) och *Svensk byggnadskultur* av Sigurd Erixon (1947). Båda beskriver bostads- och byggnadsskicket i det

förindustriella samhället, framförallt tiden förelaga skifte. De har i hög utsträckning präglat vår kunskap om och syn på bebyggelsen och deras typologisering har stort inflytande över kunskapsbilden än idag.

Äldre beskrivningar över byggnadsskicket är sällsynta. Hos landskapsskildrare som Linné och Lignell får vi dock pusselbitar till de äldre perioderna. En sentida efterföljare är Christian Aarsrud som i sin bok *Att upptäcka ett landskap* (2005) gör djupdykningar i Dalslands allmogekultur och söker sätta in det i sitt kulturhistoriska, sociala och ekonomiska sammanhang.

Av modernare litteratur som behandlar bondgården finns Finn Wernes avhandling *Böndernas bygge* (1993). Där speglar han byggnadsskicket utifrån flera aspekter, allt från vem som byggt och varför till hur och med vilka material. Catharina Svalas *Från ladugård till djurstall. Ekonomibyggnader under 250 år* (1993) hör till de fåtal skildringar av ekonomibyggnader som tar oss med fram till nutid. Behovet av fler forskningsinriktade bebyggelsehistoriska analyser är något som uppmärksammas på flera håll, bl.a. av Lena Palmqvist i forskningsöversikten *Landsbygdens folkliga byggnadsskick* (1998). På senare år har dock flera kunskapsuppbyggande arbeten genomförts. Under ledning av Ulrich Lange genomförs en större studie av ladugårdarna under 1900-talet. Han var med och startade det uppvaknande intresset för att förnya kunskapen kring jordbrukets bebyggelse, bl.a. genom ett temanummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* som handlar om jordbrukets ekonomibyggnader (nr 29 1995) samt ett seminarium på Kungl. Skogs- och lantbruksakademien 2003. Helene Carlsson har fördjupat bilden kring den bohuslänska gården i sin avhandling *Bohuslänska gårdar som form och funktion: en fördjupad analys* (2007). Göran Ulväng har studerat den agrara bebyggelsen i sydvästra Uppland under 1700- och 1800-talen i sin avhandling *Böndernas hus* (2001). Anders Franzén är i slutskedet av sitt avhandlingsarbete kring den agrara bebyggelsen och laga skifte i Småland. Den tidigare beskrivna svit av rapporter som föreliggande studie av gårdar i Dalsland ingår i är också ett bidrag till det förnyade kunskapsläget kring den agrara bebyggelsen.

Ett pågående bokprojekt *Svenska gårdar – en historisk reseguide* kommer förhoppningsvis fylla många luckor. Det syftar till att ta fram ett modernt standardverk om det svenska lantbrukets bebyggelse och de svenska agrara miljöerna genom tiderna – utifrån vad som kan ses i landskapet idag. Boken har syftet att vara folkbildande och lära svenskarna, oavsett bakgrund, att se. Att förstå avtrycken och ”kulturlagren” och att få den svenska historien berättad utifrån gårdarna och det om-

¹⁰ Ingår i Västgöta-Dal 1984

¹¹ Detta förklarar den något omotiverade numreringen av delregionerna.

givande landskapet – från äldsta tid till mer eller mindre nutid.

Av periodiska tidskrifter är framförallt *Hembygden*, Dalslands hembygds- och fornminnesförenings tidskrift central. Här finns åtskilliga artiklar som på olika sätt berör dalsländskt jordbruk och bebyggelsehistoria, exempelvis Anders Edestams genomgång av jordbruket under 400 år (1960) och Christian Aarsruds artiklar om Båsane by (1977) och gårds- och landskapsmåleriet (2006). Mats Sjöberg har gjort intressanta djupdykningar i flera bebyggelsekategorier som hör till jordbruket även om de ligger utanför själva gården, nämligen småmejerierna (2006) och torvströfabrikerna (2005). En annan periodika är *Västgöta-Dal*, Älvsborgs läns museums årsbok. Här finns viktiga artiklar kring Dalslandsstugan av Margareta Hallin (1984) och det sydgötiska huset av Anna-Lena Nordström (1986) men också temanummer om fisket i Vänern. Också i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* och i *Fässingen*, Borås och de sju häradernas årsbok förekommer artiklar av värde för dalsländska förhållanden.

Själva Dalslandsstugan har varit föremål för ett antal studier. Förutom ovan nämnda *Dalslandsgårdar* (von Schoultz) och Hallins artikel i *Västgöta-Dal* (1984) har Olov Ljung skrivit om hustypen i Hembygden byggnadsår 1975. Lars Brink har studerat Dalslandsstugan som lokalhistorisk exponent. Älvsborgs läns museum/regionmuseum Västra Götaland har gjort en studie inför eventuell byggnadsminnesförklaring av lämpliga bevarade stugor och också en studie kring möjligheten att använda Dalslandsstugor för kulturhistoriskt semesterboende. Britt Helene Övre har 2006 skrivit en c-uppsats i konstvetenskap kring Dalslandsstugan.

Av mer materialinriktad litteratur kan nämnas Gunnar Henrikssons bok om *Skiftesverk i Sverige – ett tusenårigt byggnadssätt* (1996) och Ingemar Anderssons böcker om takskeer (2008). Litteratur kring särskilda byggnader finns också såsom Gunnar Tilander bok om utedasset (1968).

De mönsterböcker och handböcker som givits ut sedan 1800-talets mitt är viktiga källor till sin samtid. Karaktären av framåtblickande handböcker gör dock att de får behandlas på ett annat sätt än tillbakablickande historiska genomgångar. Till de äldre hör Löfvenskiölds planschverk (1854-55, 1865-1868 och 1890-94). Till de viktigare under 1900-talet hör Lars N Graméns *Lantmanna-byggnader* (1916 och framåt) och Nils Lindbloms *Ekonomibyggnader* (1942). Nutiden och aspekter på den behandlas bl.a. av Mats Molén och Ann Bergsjö i *Lantbrukets bebyggelsemiljö. Landskap – gård – byggnad. Systemlösningar för jordbrukets driftsbyggnader* (1989).

Viktiga översiktsverk som använts för grundfakta i rapporten är *Svenska gods och gårdar* (1935, 1945), banden för Dalsland och *Ortnamnen i Älvsborgs län* som erbjuder en lathund till gårdarnas omnämmande i jordeböckerna. *Sveriges nationalatlas* med temanummer om såväl jordbruk som Västra Götaland erbjuder bra och översiktlig kunskap. I viss utsträckning har också socken- och hembygdsböcker använts. De erbjuder ett omfattande och innehållsrikt men ofta mycket svåröverblickat material. En fördjupning kring byggnadsskicket i södra Dalsland har Gösta Berg tecknat i *Frändeforsboken*. Läns museets byggnadsinventeringar har naturligtvis också varit en viktig kunskapskälla i arbetet.

Vill man få en god inblick i jordbrukets historia är de fem banden om *Det svenska jordbrukets historia* ett självklart val. Janken Myrdal är författare till band två, *Jordbruket under feodalismen 1000-1700* (1999). I band tre griper sig Carl-Johan Gadd an *Den agrara revolutionen 1700-1870* (2000). I band fyra fördjupar Mats Morell bilden av *Jordbruket i industrisamhället 1870-1945* (2001). Slutligen behandlar Iréne Flygare och Mats Isacson *Jordbruket i välfärdsamhället 1945-2000* i band fem (2003). Som ett regionalt komplement till fembandsverket med en stark förankring i landskapet finns *Agrarhistorisk landskapsöversikt – Västergötland och Dalsland* som behandlar jordbrukets införande och utveckling i nämnda landskap (2002).

2. Den dalsländska bondgården – en bebyggelsehistorisk översikt

Vad styr byggandet och varför förändras bondgårdens hus över tiden? Det är svåra frågor att svara på. Grundläggande är vilka behov husen skall tillgodose – boende, djurhållning, förvaring och förädling är funktioner som skall rymmas på gården. Av stor betydelse är också vilka byggnadsmaterial som finns tillgängliga i trakten även om den faktorn fått allt mindre betydelse. Centrala direktiv och lagstiftning är andra faktorer som i hög grad styr byggandet. I vissa skeden kan man se att husen ändras mer påtagligt och här spelar ekonomiska uppsving och teknisk utveckling en viktig roll. Möjligheter till ökad produktion och såväl jordbrukstekniska som byggnadstekniska innovationer är faktorer som starkt bidrar till förändrat byggande. När de grundläggande behoven är tillgodosedda kommer också moden och stilideal in i bilden liksom vårt behov av att signalera vår tillhörighet eller ställning i samhället, något som också påverkar bebyggelsens utformning.

Följande översiktliga historik försöker ge en bild av bondgården i Dalsland och dess förändring över tiden. Den bygger på resultat från de kulturhistoriska byggnadsinventeringar som utförts i Dalsland¹², bebyggelsehistoriken i *Agrarhistorisk Landskapsöversikt Västra Götalands län – Västergötland och Dalsland* (2003) samt litteratur såsom exempelvis Gösta von Schoultz *Dalslandsgårdar*.

Beskrivningen spänner översiktligt över tiden från medeltid till idag. Historiken kring själva byggnadstraditionen är dock mest utförlig för de senaste tre århundradena. Upplägget är kronologiskt men för att inte behöva upprepa vissa inslag presenteras en del kategorier av byggnader endast på ett ställe även om de förekommit under långa tider. I ett så koncentrerat sammanhang som detta är det svårt att få med allt, men för att sätta in bondgårdens bebyggelse i ett sammanhang och i någon mån spegla de agrarhistoriska skeendena, görs översiktliga utvecklingar kring jordbruk och samhälle. En översiktlig introduktion kring jordnaturer, markens organisation och jordbruksskiftena görs också eftersom dessa har central betydelse i sammanhanget.

NÅGOT OM FÖRHÅLLANDENA FÖRE DEN AGRARA REVOLUTIONEN

Översiktligt om jordnaturer, marker och odlingsystem

Utifrån ägarförhållanden brukar man tala om att gårdar har olika jordnaturer. Dessa ägoförhållanden har varierat inom landskapet och över tiden och de första heltäckande uppgifterna vi har om detta finns i de jordeböcker Gustav Vasa lät upprätta med början på 1540-talet. Han angav också gårdens storlek, där ett mantal stod för en hel gård som kunde försörja en husbonde och hans hushåll. Vid denna tid bestod bebyggelsen i Dalsland till stor del av små, spridda enheter, mestadels enstaka hemman.

De självägande böndernas gårdar benämndes *skattehemman* medan de gårdar som tillhörde kyrkan och kronan/staten benämndes *kyrkoemman* respektive *kronoemman*. I samband med reformationen övertog kronan kyrkans jordinnehav. Kronobonden arrenderade kronans gård. Flertalet av de gårdar som presenteras i denna rapport är från början skattehemman.¹³

På 1200-talet infördes det världsliga frälset som lade grunden till framväxten av adeln och dess privilegier. Det innebar från början att stormän som hade råd att göra rusttjänst i armén blev frälsta (befriade) från de stående skatterna. Gårdar som ingick i deras jordinnehav kallades *frälsegårdar*. Frälsebönder kallades då de underlydande bönder som brukade och bebodde dessa gårdar och som därmed var en slags arrendatorer. Adelsmannens huvudgård kallades sätesgård eller *säteri*. Bergs säteri i Holm och Ekholmen i Gunnarsnäs är exempel på sätesgårdar i Dalsland.

Jordbruket var organiserat i *inägomark* och *utmark*. I inägomarken fanns gården med åker och äng; den sistnämnda var slåttermark som gav vinterfoder åt djuren. På den samfälliga utmarken, som även innefattade skogen, betade djuren. Här togs byggnadstimmer, ved och hägnadsmaterial i mån av tillgång. En hägnad skilde inägorna från utmarken. Denna hägnad var en viktig och stor investering. Förhållandena kring denna hägnad och andra angelägenheter i byn reglerades av byalaget. Gården

¹² Av Älvsborgs länsmuseum, senare under namnet Regionmuseum Västra Götaland, numera en del av Västärvet.

¹³ Hemman som har en annan bakgrund förekommer dock, exempelvis Kylsäteri i Färgelanda som tillhört kyrkan.

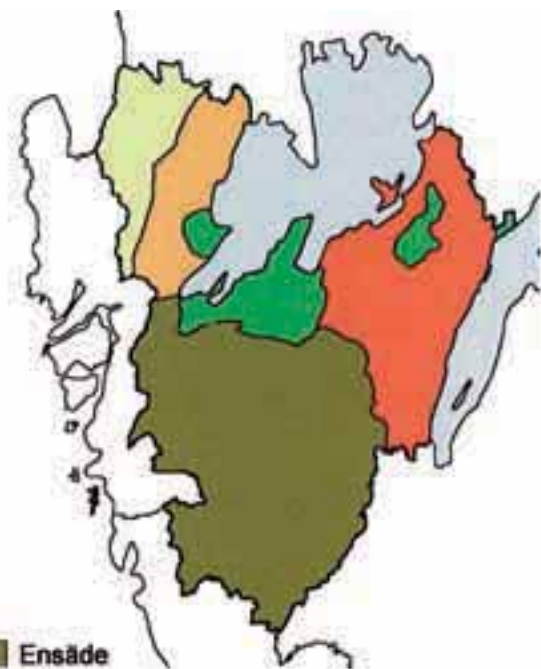

På lantmätare Hans Lindskogs storskifteskarta från 1781 över Torgersbyn i Lerds socken syns den gamla markindelningen tydligt. På denna detalj av kartan syns de tre brukningsenheterna med sina hus som små fyrkanter. Ytorna i olika ljusbruna nyanser markerar åkrarna. De gröna ytorna markerar slätterängar och den vita ytan till vänster utmarken. De tunna strecken med små tvärstreck markerar hägnader, exempelvis mellan utmark och inägor. Från bebyggelsen till utmarken löper den hägnade fägatan, djurens väg mellan ladugårdar och utmarkens bete. LMV O107-27:1

var enskilt ägd liksom inägorna, men formerna för hävd och brukande var i regel gemensamma angelägenheter.

Olika så kallade odlingsystem har tillämpats. *Ensäde* som innebar att all åkermark besåddes varje år bedrevs i hela södra Västergötland upp till till Vänersborg. Åker och äng låg här i regel inom samma gårde. Animalieproduktionen var här länge det viktigaste och fodermarkerna var mycket betydelsefulla. Ängen kunde uppta en mycket stor yta av inägorna.

Under medeltiden infördes system med rotering/växtföljd med en *regelbunden träda* där en del av åkermarken fick "vila" och fungera som betesmark. Ulf Jansson har i sin avhandling om Vänerområdets odlingsystem givit oss en bra bild över hur jordbruket var organiserat under tiden 1600-1750.¹⁴ I Dalsland kom *tvåsåde*, d.v.s. att halva åkerarealen besåddes och den andra låg i träda, att tillämpas på norra delen av Dalbosläätten. *Tresäde*, med ett ytterligare utvecklat rotationssystem där 1/3 låg i träda och 2/3 odlades, bedrevs i övriga delar av östra Dalsland, från Sundals härad upp till Tössbo härad. Här förekom också *1/4 träda* och *1/5 träda*. I landskapets västra delar, i Valbo och Vedbo härad, återfinns mer ovanliga trädessystem med små bitar som lämnades i träda (1/6 och mindre) samt också ensäde. Det har varit vanligt att åkern delats in i flera gårdar i Dalsland, exempelvis i Valbo där ett flertal olika grödor odlades.¹⁵

- Ensäde
- Tvåsåde
- Tresäde
- 1/3, 1/4 och 1/5 träda
- 1/6 och mindre i träda

Odlingsystem i Vänerområdet under 1600- och 1700-talen. Ensädet dominerar helt i södra länsdelen, tvåsådet på lerslättarna kring Väneren, tresäde mellan Väneren och Vättern samt odlingsystem med flera gårdar och små andelar av marken i träda i Dalsland. Efter Jansson 1998.

14 Jansson 1998

15 Mascher m.fl. 2002 s. 93-95. För djupare beskrivning

(15 forts.) av odlingsystem hänvisas till *Agrarhistorisk landskapsöversikt Västergötland och Dalsland*.

Överst: Bebyggelsen i områden som ligger under högsta kustlinjen är ofta placerad på låga bergknallar ovanför den odlingsbara jorden. Melltorp, Fårgelanda socken. (AT/INM)

Underst: Norddalsländsk gård med högt läge och vid utsikt. Snarshögen, Gårdsjö, Laxarby socken. (RMVG)

Bebyggelsemönster

Byns form

I slutet av 1700-talet präglades Dalsland fortfarande i stor utsträckning av ensamgårdar och små byar eller gårdsgrupper som ofta utvecklats ur enstaka hemman.

Landskapets olika bymönster har påverkats av en rad faktorer, exempelvis klimatförhållanden, terrängläge i förhållande till *högsta kustlinjen*¹⁶ och den odlingsbara jorden samt om det genomförts planmässiga regleringar. Bebyggelsen i områden som ligger under högsta kustlinjen är i regel lokaliserad till impediment såsom moränbackar och låga bergknallar ovanför den odlingsbara jorden. Det

ger ett karaktäristiskt mönster åt t.ex. Valbodalen, och de västra delarna av Åmåls kommun samt åt typiska slättområden som Dalboslätten. Ovanför högsta kustlinjen ligger den odlingsbara marken även i höjdlägena. Här hittar man byar i krön- och lidlägen, gärna i frostfria sydväst- och sydöstsluttningar. Många exempel på detta finns i landskapets norra delar. I Dalsland har mycket sällan tillämpats den systematiska reglering med solskifte som präglar t.ex. byar i södra och östra Sverige.

Äldre etnologisk forskning brukar skilja på klungbyar, platsbyar och radbyar. *Klungbyar* kännetecknas av att gårdarna ligger i en eller flera oregelbundna grupper. De har formats genom anpassning till terrängen eller lokalisering till ett vägshål och har ofta utvecklats ur en ensamgård. Klungbyar i olika storlek får betraktas som den vanligaste byformen i Dalsland.

Platsbyar kan närmast ses som en variant av klungbyn. Här avses byar där bebyggelsen lokaliserats kring en öppen byplats som kallas tå. Den var ursprungligen byns uppsamlingsplats och vattningsställe för kreaturen. Den utpräglade platsbyn var mycket vanlig i centrala Västergötland, ovanför högsta kustlinjen, särskilt på Falbygden och i övre Ätrådalen men förekommer knappast i Dalsland.

Radbyar i dess strikta bemärkelse, d.v.s. med geometriskt reglerade tomter, är sällsynta i länet. Många byar kallas radbyar p.g.a. en allmänt långsträckt form som givits av att de ligger utmed en väg, längs en drumlin eller utmed bergskanten i en dalgång. I Dalsland kan möjligen radbyar i den senare bemärkelsen finnas.

¹⁶ Högsta kustlinjen betecknar den högsta nivån havet nådde efter inlandsisens tillbakadragande.

Vinnsäter i Järbo socken har många typiskt dalsländska drag. Husen är oregelbundet grupperade på bykullen, ladugården ligger i vinkel med boningshuset och vägen markerar gräns mellan man- och fägård. Smedjan ligger något avsidet. (OE)

Gårdens form

Etnologen och bebyggelseforskaren Sigurd Erixon delade in de svenska gårdarna i sex olika typer där den skånska kringbyggda gården är en av de mer kända.¹⁷ I Dalsland gäller den s.k. *västsvenska gårdsformen*. Denna är mer oregelbunden till sin karaktär men har alltid mangård och fägård mer eller mindre tydligt åtskilda.¹⁸ Till mangården hör boningshuset men ofta även andra byggnader kopplade till boendet, såsom bodar och drängstugor. Till fägården hör de olika utrymmena för gårdens djur, liksom lador och andra förvaringsutrymmen knutna till jordbruksdriften. Vägen har gärna nyttjats som gräns mellan mangård och fägård. Byggnaderna har ofta en placering anpassad till terrängen och byns övriga bebyggelse. Vanligt är att huslängorna placerats parallellt eller i vinkel. I trängre dalgångar kan byggnaderna stundom ligga på rad. Särskilt i skogs- och dalgångsbygder, men även i vissa slättbygder, har man utnyttjat topografin för att markera skillnaden mellan man- och fägård. Boningshuset ligger då närmast skogskanten i sluttningens övre del med ekonomibyggnaderna längre ner, närmare odlingsmarken.

¹⁷ Erixon 1947 s. 641-717, Werne 1993 s. 48

¹⁸ Att skilja på man- och fägård var något som rekommenderades redan i 1734 års byggningsbalk (II kap.) där det heter att "Ladugården bygges särskilt från mangården".

EN ÅTERBLICK PÅ DEN MEDELTIDA BEBYGGELSEN

Från expansion till agrarkris

De första århundradena efter år 1000 – d.v.s. tidig medeltid – är några av de mest omvälvande i vår historia. Då började kronan, kyrkan, staden och även byarna anta en form som vi i stora drag fortfarande kan skönja. En fastare social skiktning framträdde efterhand som det kyrkliga och världsliga frälsets etablerades. Som helhet framstår 1200-talet som den tid när det förhistoriska samhällssystemet helt upplösts och det medeltida samhället med de fyra stånden – adel, präster, borgare och bönder – utvecklats fullt ut.¹⁹

Jordbruket utvecklades starkt under denna period, bl.a. genom nyodling och tekniska landvinningar. Exempelvis kan nämnas vattenkvarnen, den järn-skodda spaden som möjliggjorde dikning, den längre plogbillen och ploget med vändskiva vilket förbättrade jordbearbetningen. Byns organisation och förhållandet inägomark/utmark utkristalliseras på det sätt som i stort sett kom att bestå fram till 1700-talets mitt. Bykollektivets roll stärktes under perioden men också det individuella ägandet. Kanske kan också de förändringar i byggnads-

¹⁹ Augustsson 1996, s. 12

skicket som skedde vid denna tid relateras till de många andra förändringar som pågick.

Efter detta expansiva tidsskede vidtog en period av tillbakagång och stagnation – kallad *den senmedeltida agrarkrisen* – med digerdöden som utlösande faktor vid 1300-talets mitt. Krisen medförde en stor ödeläggelse av gårdar, produktion och byggnad gick ner och en mängd gårdar blev ”lediga”. I krisens spår följde social oro och bondeuppror men efterhand också framväxten av en starkare bondeklass.²⁰

Ommöblering i landskapet

En svårighet när det gäller studier av medeltidens bebyggelse är att det skriftliga material som finns att tillgå är litet och geografiskt spritt. Mer heltäckande källor rör till stor del den sena medeltiden eller övergången till tidigmodern tid, exempelvis ovan nämnda jordeböcker från 1540-talet. Mellan denna tid och 1200-talets husbyggnad ligger agrarkrisen vid 1300-talets mitt. Mycket pekar på att Dalsland drabbades hårt av denna med befolkningsminskning och ödeläggelse av gårdar som följd. Agrarkrisen sätter sedan sin prägel på det följande århundradet. Det innebär att förhållanden

vid medeltidens slut inte automatiskt kan överföras på tiden före 1350. Dalslands medeltida skriftliga material finns sedan några år samlat i *Dalslands diplomatarium*, utgivet av Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Här kan man följa enskilda personer, gårdar och byar och få spännande inblickar i landskapets bebyggelsehistoria.

Intressanta studier kring de förändringar som den senmedeltida agrarkrisen medförde i Dalsland har genomförts. Kulturgeografen Pär Connelid har intresserat sig för hur krisen avtecknar sig i det historiska kartmaterialet. Han har kunnat se mönster där ödelagda enheter delas upp mellan kvarvarande hemman runt omkring eller som helhet uppgått i en annan gård. Många av dessa ödegårdar verkar sedan återbesättas under 1500- och 1600-talens expansion. Via kartorna har en ödelagd enhet, *Kycklingerud* i Holms socken, kunnat identifieras. Vid provgrävningar på platsen hittades en husgrund vars sista användningstid kunde dateras till 1200-talets slut eller 1300-talets förra hälft. Ett annat intressant ödegårdsbelägg finns på Åsnebyn i Holms socken. Detta hemman äger ett markområde i Örs socken som heter Ödegården och som troligtvis är en del av en ödelagd enhet som Åsnebyn kommit i besittning av.²¹

Också de många s.k. tomter som förekommer i dalsländskt källmaterial antas kunna indikera ödelagda enheter. På detta sätt kan kartstudier komplettera det skriftliga källmaterialet och ge en mer fullständig bild av bebyggelsens utbredning under den äldre medeltiden.

Hustyper

Kunskapen om det medeltida och tidigmoderna byggandet på gården är ytterst knapphändig. För att kunna presentera några drag i byggnadsskicket får man se vad arkeologiska fynd och kulturgeografiska studier kan berätta. Medeltida brev och lagstiftning ger också information om vilka byggnader som kunde finnas på den medeltida gården. Kvarstående hus är en annan viktig källa. Förutom borgar och kyrkor finns ett antal profana trähus bevarade, oftast förvaringshus, dock inga kända i Dalsland. Det arkeologiska materialet från landsbygden är också relativt magert i Västra Götaland, fränsett befästa gårdar/borgar samt kyrkor och kloster. Det är således ett klenkt arkeologiskt material med ojämn geografisk spridning som ligger till grund för bilden av den medeltida bondgårdsbebyggelsen. Fynd av ekonomibyggnader i städerna kan tillföra kunskap eftersom skillnaden mellan stad och land inte var så stor under medeltiden, jordbruket var ju viktigt även för stadsbornas försörjning. Nyare tiders syneprotokoll, arkivhand-

På storskifteskartan över Åsnebyn från år 1764 har byn ett markområde som kallas Ödegården i grannsocknen Ör (den gröna remsan i söder). Det är troligen en del av en ödelagd enhet som Åsnebyn kommit i besittning av – ett minne från den senmedeltida agrarkrisens dagar.

20 Janken Myrdal har skrivit uttömmande om medeltiden och jordbrukets förändringar under denna period i *Jordbruket under feodalismen 1000-1700. Del 2 av Det svenska jordbrukets historia*.

21 Connelid 2000, s. 10 ff

lingar och bevarade byggnader kan också utnyttjas för en tillbakablick.

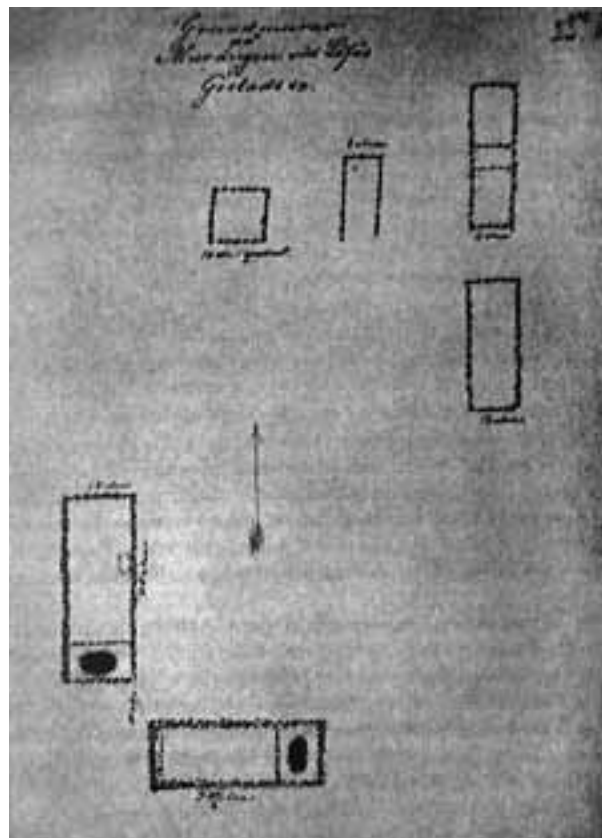
Om man studerar medeltida handlingar, främst lagar och brev, är det tre hus som ständigt återkommer: stugan, sädesladan och fähuset. Med *sädesladan* menas då förutom själva lagringsutrymmet också logen där säden tröskades. Ett genomsnittligt gårdstun kunde dock inrymma ca sex hus. Åtminstone under högmedeltid tycks ett väl differentierat bestånd av ekonomibyggnader funnits på landsbygden. Medeltida källor talar då om lador, sädesbodas, visthus, nöthus, hästhus, fårhus och kölnor (torkhus) vid sidan om bostadshusen med stuga och härbärg. Förutom stugan med sin eldstad kan det också ha funnits sovstuga och stekarhus, det vill säga ett särskilt kök på gården.²²

Studier visar att den tidiga medeltiden för med sig ett förändrat bostadsskick. Upplägget med ett bostadshus med eldstad samt ett antal separata mindre ekonomibyggnader ersatte då de mångfunktionella långhusen som vi förknippar med järnåldern. Det innebar också ett nytt levnadsmonster, där djurens närhet och värme byttes mot renare luft och färre flugor.²³ Arkeologiska fynd i Norge, Bohuslän och Västergötland antyder dock att övergången från långhus till separata mindre byggnader skedde stegvis under en längre period. Långhusen fanns kvar jämsides med friliggande småhus in i medeltiden.²⁴

De ödelagda gårdarna i den ovan berörda agrarkrisens spår tycks ha gett ett överskott av hus som kunde återanvändas i befintligt skick eller som byggnadsmaterial. Detta avspeglas i en nedgång i byggnadsverksamheten under tiden 1350 till sent 1400-tal.²⁵

Förutom ovan nämnda utgrävda huslämning i Kycklingerud i Holms socken känner vi till ett fåtal konkreta bebyggelselämningar i Dalsland från medeltiden (om man bortser från kyrkorna), alla med koppling till de högre stånden i samhället. Mest känt av dessa är *Dalaborg*, huvudfäste för slottslänet eller fögderiet Dalaborg, som varit föremål för flera olika undersökningar. Borgen uppfördes 1304 och förstördes i samband med Englebretkupproret 1434.

På *Husön*, en liten halvö i Ellenösjön, finns lämningar efter en gård som troligen har rötter i medeltiden. Husön ligger på ägorna till herrgår-

Överst: Lämningarna i Murängen uppmärksammades redan av Richard Dybeck vid hans resa i Dalsland år 1843. Sju år senare gjorde prosten Anders Lignell denna avbildning av platsen i sin "Antiquarisk topografi över Landskapet Dal". De två husgrunderna nere till vänster är den förmodade loftbyggnaden och kyrkan. Ur *Hembygden* 1998.

Underst: Norsk langloftsbygning från Nes i Romerike som Rune Ekre associerar fynden i Murängen till. Ur *Norsk Trearkitektur* 1947/*Hembygden* 1998.

den Ellene. Husön omnämns inte med säkerhet i medeltida källmaterial, men Ellene, eller rättare sagt *Elne*, nämns år 1415, då gården köps av Johan Knutsson, en man av börd. Byggnadslämningarna på Husön skulle kunna vara den medeltida föregångaren till den nuvarande Ellene gård.

Liknande förhållanden finns i Gunnarsnäs socken med en möjlig medeltida föregångare till *Ekhollmens herrgård* på en udde i sjön Kolungen. Här finns källarlämningar som dock inte närmare undersökts. Också i *Örsjön* finns en ö med bebyg-

22 Augustsson 1995 s. 9 ff, Carlsson 2007 s. 94

23 Myrdal 1999 s. 35

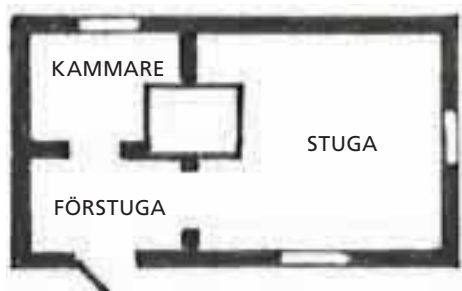
24 Carlsson 2007 s. 93, Holmström & Odenbring 2004 s. 17 f. Augustsson 1996 s. 12 ff

25 Augustsson 1995 s. 10, Myrdal 1985 s. 43 ff, Carlsson 2007 s. 95

gesselämningar som skulle vara intressanta att få närmare daterade. En annan ö som på samma vis kan vara av intresse i sammanhanget är Henriksholm i Ånimmen.

På *Quantenburg* i Bolstad socken finns källarvalv i en byggnad. Dessa är dock troligen inte äldre än 1500-tal och hör möjligen samman med 1500-talets kungsgård.

En mycket intressant anläggning som också delvis undersökts är *Murängen* i Gestad socken. Under ledning av Rune Ekre undersöktes denna förmodade stormannagård under åren 1985-1988 och 1990. Här hittades flera husgrunder, varav en har tolkats som en medeltida kyrka. Denna skulle enligt Ekres tolkningar först ha varit en sockenkyrka. Senare har den delats av i två olika rum där det ena utrymmet blivit en gårdskyrka/kapell. I vinkel med kyrkan ligger en andra husgrund som tolkats som en loftbyggnad, möjligen för bostadsändamål. På olika sätt har båda husen daterats till 1200-tal där loftbyggnaden möjligen kan ha haft en livstid in i 1300-talet.²⁶

Enkelstugans grundplan med stugrum, förstuga och en avdelad kammare. Förstuga och avdelad kammare utgjorde ursprungligen en odelad gång utmed hela husets bredd. Först framåt 1600- eller 1700-talet blir murstock och skorsten allmänt. Före det fick röken söka sig ut genom ett hål i taket.

Enkelstugor och högloftsstugor

Enkelstugan är en av de mest ålderdomliga stugtyper vi känner till. Även enkla enrums- och tvårumsstugor har förekommit, men deras ålder och utbredning är i nuläget outredda. Man antar att den timrade enkelstugan – ett stugrum med en förstuga med avdelad kammare – utvecklats under medeltiden. Som namnet antyder består enkelstugan av ett stugrum som utgör det väsentliga bostadsrummet där man åt, sov och utförde husets sysslor. Under medeltiden saknade eldstaden skorsten. Röken fick söka sig ut genom ett hål i taket vilket gjorde stugrummen mycket rökiga invändigt. Utrymmet med förstuga och avdelad kammare utgjorde ursprungligen en odelad gång utmed hela husets bredd.

²⁶ Ekre 1998 s. 57 ff

Det sydgotiska huset kännetecknas av en lägre stuga som har högre bodar med loft vidbyggda på ena eller båda sidorna. Dokument visar att sådana hus förekommit i Dalsland. Avritning av Kilastugan i Horred, Marks kommun i södra Västergötland.

Arkeologiska fynd från Skara och Lödöse antyder att enkelstugan kan ha byggts så tidigt som 1100–1200-tal. På Norsk folkemuseum på Bygdøy i Oslo finns den s.k. Raulandsstugan, en magnifik enkelstuga som är bevarad från 1200-talet. I Dalsland finns skriftliga belegg för stugtypen i synehandlingar från 1600-talet.²⁷ I sin mer utvecklade form med kammaren inredd med kakelugn eller som separat kök kom enkelstugan att bli mycket vanlig under senare århundraden i hela Dalsland.

En annan ålderdomlig stugtyp är *högloftsstugan* eller *det sydgotiska huset*. Den består av en låg timrad ryggåsstuga med en eller två högre gavelbodar på var sida, ibland uppförda i skiftesverk. Ursprungligen utgjorde de skilda byggnadskroppar, vilka sedan sammanfogats till en lång länga. Hustypens utbredningsområde svarar mot de gamla kuststädernas marknadsområde och huset har troligen även byggts som boningshus i staden. Området med känd förekomst sträcker sig i ett diagonalt bälte från Blekinge i sydost upp till södra Västergötland – södra Bohuslän, men kan ha gått upp i Norge.²⁸ Gösta von Schoultz menar att det inte råder något tvivel om att det sydgotiska huset även funnits i södra Dalsland. Han anger ett flertal exempel på mindre boställen och vanliga bondgårdar där det av bevarade dokument framgår att husen haft stuga sammanbyggd med bod med loft och där boddelen är högre än stugdelen.²⁹ Också Sigurd Erixon är inne på samma linje när han konstaterar att Arndt vid sin resa genom Sverige 1804 iakttagit takfönster i Dalsland. Takfönster är en viktig karaktäriseringsfaktor för det sydgotiska huset.³⁰

Ekonomibyggnader

Även om ovan nämnda källor talar om ett väl utvecklat system med ekonomibyggnader på gården

²⁷ von Schoultz 1951 s. 37

²⁸ Nordström 1985/86 s. 10 ff

²⁹ von Schoultz 1951 s. 47-49

³⁰ Erixon 1947 s. 237

med fårhus, hästhus, nöthus, visthus, lador och sädesbodrar så vet vi ytterst lite om husens utformning i Dalsland under medeltiden. Om de olika funktionerna legat i fristående byggnader enligt mer nordsvenskt mönster eller om de byggts ihop till långa längor är oklart. Senare arkivhandlingar såsom syneprotokoll och kartor talar om att man åtminstone sedan 1700-talet i stor utsträckning sammanfogat utrymmena till längor med loge och lador sammanbyggda med fähus och stall. Samtidigt förekommer också friliggande hus såsom svin- och fårhus samt olika förvaringsbodrar.

Ovan nämnda *sädeslada* var ett viktigt hus på gården. Här förvarades och tröskades sädesnekarna, ett tidsödande arbete. Kanske kan man under senmedeltiden urskilja en fortsatt uppdelning och specialisering av husens funktioner, med logen som en särskild del av ladan där man tröskade. Tröskgolv av hårt stampad lera byttes mot golv av trä. Belägg finns i Västergötland från 1300-talet. Loggolvet måste läggas med tiljorna hårt sammanpressade med kilar så att inte sädeskornen trycktes ner genom golvspringorna.³¹ *Parlogen* är känd sedan medeltiden och ett exemplar från 1360-talet finns bevarad i Svegs socken i Härjedalen. Liknande rundtimrade parlogar fast yngre finns bevarade på flera håll i Dalsland.³² Parlogen består av själva logen där tröskningen utfördes och på sidorna av detta utrymme lador för de otröskade sädesnekarna och halm. Enkellogar som också förekommit har endast en lada. Mellan logen och ladorna finns en avbalkning, logbalken i timmer eller plank. I den bakre väggen finns en öppning för att få ett lagom luftdrag när säden skulle rensas från agnar och boss genom att kastas upp i luften.

Byggnadsteknik och material

Också kunskapen om själva byggnadstekniken är knapphändig när det gäller dalsländsk medeltid. *Skiftesverk* innebär i korthet att breda plankor eller kluvna stockar passas in i ett bärande ramverk av grövre stolpar. Vi vet att skiftesverk användes i de medeltida städerna Skara och Lödöse, bl.a. finns exempel på stall i skiftesverk med bås i flätverk. *Stavteknik*, d.v.s. stående väggfyllnad, tycks ha tillämpats fram till 1200-talets slut. Därefter dominerade den liggande väggfyllnaden.³³ Troligtvis har skiftesverk emellertid varit i bruk långt tidigare, i järnålderns långhus med fähus och bostad under gemensamt tak. Skiftesverkets eventuella utbredning i det medeltida Dalsland är dock höljt i dunkel. De belägg som finns är alla yngre, knutna till 1700- och 1800-talet, mer om det nedan.³⁴

Timrad parloge från före år 1800. Byggnaden har dubbelhaksknutar. Här syns baksidan med loggolvet tillhör synliga mellan ett par av stockvarven och ovanför dem kastgluggen. Höglund i Tisselskogs socken. (GvSINM 1949)

Timringstekniken där liggande stockar hakas i varandra i byggnadens hörn, har satts i samband med det ovan beskrivna förändrade bostadsskicket. Tekniken lämpar sig väl för mindre, friliggande byggnader och är därmed en viktig faktor i det förändrade bostadsskicket.

Knuttimring är allmänt känt från sen järnålder/tidig medeltid men de äldsta fynden i Dalslands närhet är från 1200-talet, från Lödöse och från ett husfynd i mellersta Bohuslän. I Västergötland räknar man med knuttimrade byggnader först i och med högmedeltiden.³⁵ Kanske är detta också översättningsbart på Dalsland. Med tanke på landskapets rikedom på barrskog får man dock förmoda att knuttimringen tidigt fått stor betydelse här. De äldsta ännu bevarade exemplen på timmerhus stammar från 1600-talet. Bruket att använda rundtimmer levde kvar ända in på 1800-talet i norra och västra Dalsland.

31 Augustsson 1995 s. 10 ff

32 Exempelvis på hembygdsgården i Gäserud, Håbols socken och en ensamliggande loge i Ramdalen i Tisselskog.

33 Augustsson, 1996 s. 11

34 Henriksson, 1996 s. 87-89 och von Schoultz 1951

(34 forts.) s. 120-123

35 Augustsson 1996, s. 18 f

TIDIGMODERN TID 1540-1750

Nyodling och reduktion³⁶

Vid medeltiden slut återhämtar sig samhällsekonomin och 1500-talet upplevde en ny högkonjunktur. Gustav Vasas regim innebar en stark statsmakt med effektiv administration. Det är under hans ledning som alla hemman registreras i jordeböcker, en ovärderlig källa för dagens forskning. En kraftig nyodling ägde rum, direkt understödd genom skattefrihet åt nyodlare. Kronan gjorde anspråk på all mark som inte byarna direkt ägde, t.ex. vissa stora allmänningsskogar. Ofta var det på dessa utmarker som nyetablering av gårdar ägde rum. Antalet gårdar fördubblades i landet under perioden 1570–1620. I Dalsland fångades en del av nyodling och befolkningsökning upp genom en tidig hemmansklyvning. Men en hel del nyetableringar skedde också, bl.a. i form av återbesättande av gamla ödegårdar.³⁷

Tekniska förbättringar inom jordbruket medförde en ökad avkastning. Genom svedjebruk och bete öppnades utmarkerna upp allt mer för jordbruk och boskapsskötsel. Kornet var det helt dominerande sädeslaget i början av perioden men havren ökar för att så småningom överta dominansen. Boskapsskötseln var mycket viktig vilket bl.a. avspeglar sig i att skatten till kronan betalades i smör.³⁸ En gröda som Gustav Vasa propagerade för var humlen. Under 1600- och 1700-talen kom Sverige att bli självförsörjande och på de dalsländska gårdarna fanns humlegårdar med vanligen mellan 100 och 200 stänger.³⁹

Utvecklingen var dock inte utan motgångar och stora umbäranden. Gränslandskapet Dalsland var under 1500- och 1600-talen flera gånger svårt drabbat under krigen mot Danmark-Norge; t.ex. 1566, 1612 och 1676. Under 1600-talets stormaktstid överutnyttjades rikets uppbyggda tillgångar. Krigshären till kriget på kontinenten bestod till stor del av utskrivna bönder. Kostnader betalades med kapital, t.ex. stora jorddonationer till adeln, vilket på sikt minskade statens skatteintäkter intill konkursens brant. Utmarkerna utnyttjades hårt för bl.a. tillverkning av råvaror såsom tjära, pottaska och kol, främst för militära ändamål och för export. Sädesodlingen stagnerade under århundradet samtidigt som befolkningen ökade. Mot slutet av 1600-talet var Sverige tvunget att importera spannmål.

³⁶ Läs mer om perioden i *Jordbruket under feodalismen; 1000-1700, band 2* i *Det svenska jordbrukets historia* av Janken Myrdal.

³⁷ Connelid 2000 s. 20

³⁸ Edestam 1960 s. 4 ff

³⁹ Edestam 1960 s. 11

Överst: Bågenstugan byggdes ursprungligen som manbyggnad på Bågenholms säteri i Laxarby socken år 1648. Den flyttades 1938 till Mustadfors. Det timrade huset har en genomgående förstuga med två rum på varje sida, lika i båda planen. (MH)

Underst: Rinnen i Gunnarsnäs socken är uppförd år 1777 med den s.k. karolinerplanen som var vanlig i herrgårdsmiljöer och som från 1730 föreskrevs för militära boställen. Rumsindelningen är sexdelad med en sal mitt fram. Huset lär från början haft två fulla våningar men sänkts vid 1800-talets mitt i samband med en delning av gården. (ML)

Under 1700-talet inleddes den fas som senare kommit att kallas *den agrara revolutionen*. Bl.a. kom då bönderna att etablera sig som den statsbärande gruppen. Bidragande orsaker inledningsvis var reduktionen 1681, som i praktiken var ett förstatligande av större delen av adelns egendomar, samt utvecklingen av indelningsverket. Reduktionen innebar också att skatten låstes fast vid en bestämd nivå. Med inflation och stigande totalproduktion kom skatternas andel av produktionen därmed att minska. Detta gav ett överskott som kom bönderna till godo och som dessa återinvesterade i jordbruket. Trots nyodlingar fortsatte dock Sverige att importera spannmål under hela 1700-talet.

Under 1600-talet, fram till reduktionen, anlade adeln flera säterier i landskapet, varav många var små och fick kort varaktighet. Samtidigt byggde den nya högadeln moderna påkostade herresäten på sina sätesgårdar. Ofta förblev dock herrgårdsbebyggelsen länge ganska anspråkslös. En av de äldsta bevarade bostadshusen i landskapet är den s.k. Bågenstugan. Huset uppfördes år 1648 som

manbyggnad på Bågenholms säteri i Laxarby socken men återfinns numera i Mustadsfors. Huset är byggt i timmer i två fulla våningar och har valmat tak täckt med torv. Planen är ålderdomlig och likadan i båda planen med en genomgående förstuga och två rum på varje sida. Den fasta inredningen präglas av 1700-talets mitt.

För de militära boställena utarbetades centrala mönsterritningar fr.o.m. sent 1600-tal. Boställena var jordbruksenheter som beboddes av militärer, präster och kronans civila ämbetsmän som avlöndes med gårdens avkastning. Prästgårdarnas bebyggelse kom även långt fram i tiden att styras av centrala förordningar, men har också följt traktens byggnadsskick. Studier visar att bohuslänska ämbetsmän bygger boningshus med loft och svalgång kring 1600-talets mitt.⁴⁰

Fortfarande under 1500-talet betecknade ”torp” ett nybygge, oftast på utmark. Nybygget blev sedermera skattlagt som en självständig jordbruksenhet. Under 1600-talets starka koncentration av jordinnehavet till adeln anlades flera säteritorp på frälsejorden. På säteritorpen var brukaren skyldig att utföra dagsverken på huvudgården. Under 1700-talet lät flera godsherrar omvandla sina underlydande frälsegårdar till dagsverkstorp. Anläggandet av torpställen på skattejord var däremot länge förknippat med hårda restriktioner.

40 Carlsson 2007 s. 97

Exempel på parstugor som har oinredd anderstuga. Dendrokronolog Alf Bråthen och antikvarie Karl-Arne Karlsson tar prov för en dendrokronologisk undersökning av Aregården. Därunder Rössätersstugan i Högsäter. (OE)

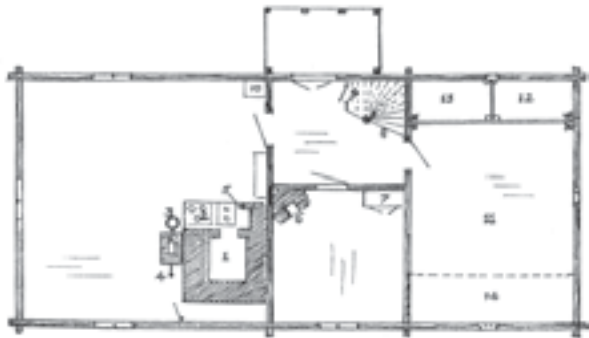
Hus för boende och förvaring

Kunskapen om böndernas bebyggelse är fortfarande bristfällig när det gäller tiden från medeltidens slut till in på 1700-talet. Från 1600-talet och framåt finns dock synehandlingar och mönsterritningar för ovan beskrivna boställen som ger en bild av hur byggnadsskicket kan ha sett ut även på vanliga gårdar. I de resebeskrivningar och avhandlingar som olika personer författat kring Dalsland kan man också finna små korn som kompletterar bilden.

I sin avhandling om Dalsland från 1718 skriver Lars Hesselgren: ”Böndernas hus skall man finna vara av ringa storlek, överallt låga och med ganska små dörrar ... små fönster insläppa ljuset i somliga

Parstugeplan med genomgående gång, långförstu, som även haft en ingång på husets baksida. Torpane i Gestad socken. Uppmätning OH/INM.

Stuga med bod till höger. På övervåningen förvarades spannmål i bingar. Stenskerud i Råggårds socken. Uppmätning OH/INM 1947.

hus genom väggarna, i de flesta fall genom taken.⁴¹ Om man till denna beskrivning lägger att vi vet att husen lämnades omålade och att de täcktes med torv så får vi en ganska fin teckning över hur den dalsländska gården tedde sig under 1600- och 1700-talen.

Parstugan

Förutom tidigare beskrivna hustyper kan man också skönja andra som blev vanliga som manbyggnader på gårdarna; parstugan och framkammarsstugan. *Parstugan* liknar enkelstugan, men har ytterligare ett stugrum av ungefär samma storlek på andra sidan av det smalare partiet med förstuga. Det sistnämnda kunde vara en genomgående gång men också vara avdelad så att en kammare låg innanför förstugan. Äldre belägg visar att den s.k. *anderstugan* saknade eldstad och användes för förvaring. Av exempelvis domböcker framgår att parstugan var en vanlig bostadsform för bönderna och prästerna redan på 1500-talet. Kanske kan den kopplas samman med den tidigare beskrivna expansionen inom jordbruket. Under 1600-talet var den allmän på herrgårdar och civila boställen. 1734 års Byggnings Balk säger att gårdar av storleken ett halvt och ett helt hemman bör ha gäststuga. Parstugan är officiellt upptagen såsom modell för manbyggnad på torp eller 1/8 hemman i Wijnblads mönsterritningar 1766. Här medgavs då att det mindre rummet kunde vara inrett som bod istället för boningsrum.

41 Hesselgren 1968 s. 155

En av de mest ålderdomliga parstugorna som fram till sommaren 2007 fanns bevarad i Dalsland låg på Aregården i Östra Järn i Grinstads socken. Huset var från början en enkelstuga som uppfördes på 1660-talet och som senare byggts ut till en parstuga. Den tillbyggda *anderstugan* var aldrig inredd utan har fungerat som bod. Förstugan var genomgående.

Andra ålderdomliga parstugor som bevarats och som dessutom är öppna för besök är Råskogsstugan i Brålanda från 1700-talets förra hälft samt Rösätersstugan i Högsäter från 1787. I båda är *anderstugan* inredd som bod med gluggar istället för fönster.⁴²

Framkammarsstugan

Framkammarsstugan är i princip en enkelstuga som fått en eller två kammare tillbyggda på bortre gaveln av stugrummet. Man räknar med att framkammarsstugans nordliga gräns går från Kalmar i öster via Vimmerby, Gränna, Hjo, Tiveden, Åmål till Strömstad. Den s.k. framkammaren var i äldre tid främst avsedd för förvaring och saknade eldstad. Framkammarsplanen finns som typritning för boställen från 1687 och som normalplan för prästgårdar från 1720. Planen tycks emellertid inte fått någon större spridning på de vanliga bondgårdarna i Dalsland, vilket kan tyckas förvånande med tanke på boställenas och prästgårdarnas stilbildande funktion.⁴³

Nattstugan

Nattstuga betecknade i äldre tid en fristående byggnad, vanligen en bod med övervåningen inredd som sovrum för gäster. I undervåningen fanns bodutrymmen (se också loftbod nedan). Byggnadstypens ålder och utbredning är oklar men ett par belägg från boställen förekommer i arkivhandlingar från 1700-talets förra hälft. Under 1800-talet förflyttas begreppet och säkert också funktionen *nattstuga* över till det stora rummet i manbyggnadens övervåning.⁴⁴

Utrymmen i långa längor

Oavsett vilken planlösning som boningshuset hade, så har man i äldre tid byggt på ett sammanläggande sätt med uppradade rum i längor. Boningshuset innehöll stugrum och till det kamrar och bodar. Som gemensam nämnare kan sägas att huset innehöll boende och förvaring (t.ex. spannmål,

42 Ytterligare ålderdomliga exempel är Gäserudstugan i Håbol som uppfördes som en parstuga 1741. Byggnaden har sedan byggts på med sex stockvarv 1781 så att en andra våning åstadkommits. På Bräcketorp i Edsleskog uppfördes ny manbyggnad år 1690. Att döma av den bevarade husgrunden med två spismursrösen rör det sig sannolikt om en parstuga.

43 von Schoultz 1951 s. 52-53

44 von Schoultz 1951 s. 93

matvaror och textilier). Gemensamt är också att stugrummet går över hela husets bredd, man brukar därför tala om hus på enkel bredd. Seden att förvara spannmål på boningshusets vind har tolkats som en utveckling av traditionen med bodar hopbyggda med boningshuset. Också den ovan beskrivna nattstugan var en kombination av boende och förvaring.

En fråga som är föga uppmärksammas är hur bebyggelsen varit organiserad på hemman med fler än en brukarfamilj. Att flera gårdsbrukare inom samma släkt brukat ett odelat hemman har varit vanligt. Storskiftesmaterialen kan här ge vissa upplysningar. Mangården på dessa hemman tycks ofta ha bestått av flera bostadshus, de kan antingen vara helt fristående eller också sitta ihop som tvillingstugor eller som långa, ihopbyggda bostadslängor.⁴⁵

Hus för djurhållning och förvaring

Funktioner i långa längor

I dalsländsk byggnadstradition märks tidigt en tendens till sammanbyggnad av de olika ekonomidelarna. Av ålder har det varit vanligt att *logen* med sädeslada och foderlada sammanbyggts med fähuset och stallet till en enda långa eller vinkelbyggnad, ibland under ett gemensamt tak. På mindre gårdar kunde till och med boningshuset ingå i enheten.

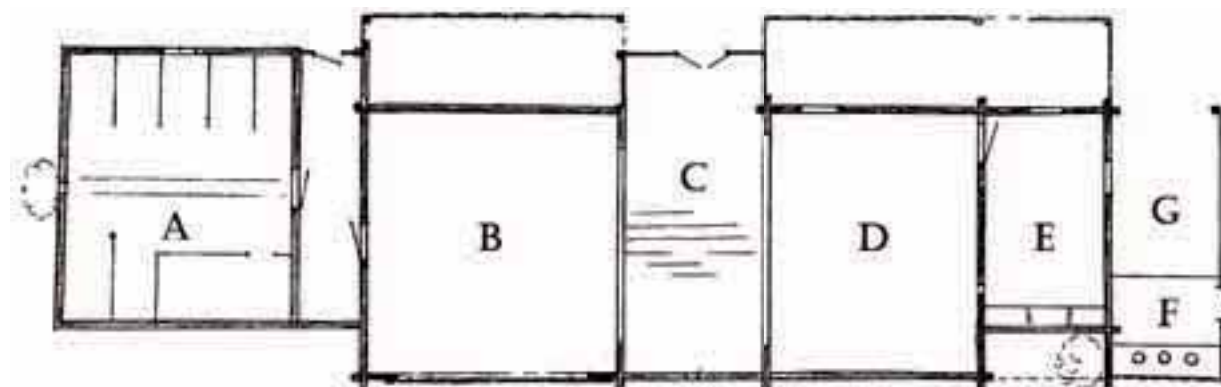
Ett karaktäristiskt drag i de delar av Dalsland där man uteslutande byggt i timmer var ladugårdar som hade en s.k. *parloge* (jfr kapitlet om medeltiden). Den högre logbyggnaden, med logkista och lador, var då centralt placerad samt hade en till-

På denna gouache från Ängkasen i Rösshult har gårdsmålaren C-G Pettersson förevigat en stugtyp som varit vanlig i Dalsland. Här ser man en enkelstuga som har en bod på bortre gaveln. Boden har en ingång direkt utifrån. Man kan säga att denna stuga överensstämmer med de mönsterritningar som utkom 1766 för torp och 1/8 hemman, d.v.s. en sorts parstuga där det mindre utrymme är inrett som bod. Notera också den ålderdomliga längan under halmtak rakt fram med sin timrade parloge och lägre intillbyggda fähus på gaveln. (CAA/DFH)

Bild på ladugårdslängan från Illesäter, se planskiss nedan. Här syns fähuset från 1870-talet och den äldre parlogen. (GvS/NM)

I Dalsland började man tidigt att bygga ihop de olika funktionerna till långa längor. Vanligt blev att logen med lador byggdes samman med fähus och stall, ibland under samma tak. Här syns den centralt placerade logen med loggolv i mitten och lador på båda sidor. Till höger och vänster ligger sedan vidbyggt stall respektive fähus. A fähus, B lada med hö och otröskade vetekärvar, C Tröskklogen, D lada med hö och havrekärvar, E stall med krubba, F avträde, G vedbod. Gången mellan A och B är skålstallet. Illesäter, Högsätters socken. (Uppmätning OHINM)

⁴⁵ I Nordiska museets material återfinns en uppmätning som visar en dylik tvillingstuga (von Schoultz 1951 sid 48). På Bodane i Bolstad visar kartan en långsmal gemensam byggnad som fanns på gården före laga skifte då gården klövs och de båda bröderna uppförde var sina bostadshus.

Överst vänster: Timrat hönshus som troligen är ett f.d. fårhus. Huset har spåntak och dörr med gångtapp av trä. (GvS/INM 1948)

Överst höger: Fristående grishus och avträde på Nol i stugan, Anolfsbyn, Skålleruds socken. (AB)

Underst: Skeckor, utbyggnader på ladugårdslängans sidor, var ett smidigt sätt att öka ekonomibyggnadernas volym. De kunde exempelvis användas som ladutrymmen, småfåhus, snickar- och vedbodar. På det lilla torpstället Dunka i Binäs, Frändefors finns en liten ladugård med tillbyggda skeckor på såväl gavlar som långsidor. Boningshuset ser ut att vara en typisk enkelstuga och det var vanligt att denna stugform dröjde sig kvar längst på just torpställen. Målning av C-G Pettersson. (CAA/DFH)

byggnad vid vardera gaveln, vanligen innehållande stall eller fåhus. Dessa var då timrade, ofta med egna väggar mot ladugårdsgaveln.

Fåhusen var fram på 1800-talet byggda i en våning och saknade ofta höskulle. De låg som en lägre tillbyggnad på logens ena gavel och hade knapphändig inredning och minimalt med ljusinsläpp. Mellan fåhuset och logens lada bildades en gång som kunde kallas *skålstall* eller *mellanstall*. I det utrymmet kunde getter, grisar och ibland t.o.m. hästen ha sin plats. Väl inne i själva fåhuset löpte en gång, *flon* fram till gaveln där gödselluckan, *môkegluggen* satt.

Denna glugg var ofta det enda ljusinsläppet i fåhuset. Höet förvarades i särskilda foderlador och bars till fåhuset vid utfodringen som kunde ske i krubba, eller i enklare fall direkt på jordgolvet i båset. Korna stod uppstallade mot ytterväggen och man fick tränga sig fram mellan djuren vid utfodring.⁴⁶

Utrymmen för småfän

På gården har det alltid förutom nötkreaturen funnits en mångfald av djur vilka alla var av största betydelse för folkets överlevnad. Vi tänker idag kanske främst på höns, svin och får men även getter har i äldre tid varit vanliga i djurbesättningen. Intressant är också att det finns flera belägg för en inte obetydlig gåsavel i södra Dalsland.⁴⁷ Smådjuren hade ofta sin plats i avbalkningar i fåhuset. Men det har också förekommit friliggande timrade småfåhus för dessa djur. I äldre tider var det inte ovanligt att gårdens mindre djur härbärgerades i stugan under vintern för att skyddas mot kyla och rovdjur. Detta gällde kanske främst hönsen som annars hölls i *hönshus* i fågården.

⁴⁶ Berg 1985 s. 469 ff

⁴⁷ Edestam 1960 s. 11-12

Svinen hölls för köttets skull, de omvandlade människornas avfall till ny föda i form av skinka och korv. Grisar behöver ett varmt klimat så den byggnad som hade de lägsta väggarna på gården var svinhuset. På grund av den skarpa lukten placerade man gärna *svinhuset* bakom ladugården. Svinen kunde också bo i ladugården.

Fåren gav ull, lammkött och hudar. Fåren med sin tjocka päls är mycket hårdiga och fårstallet var ofta en enkel oisolerad byggnad som bara gav skydd mot vind, sol och väta. Exempel på timrade *fårhus* finns dock på flera gårdar. Fåren kunde också bo i en avbalkning i ladugården eller dela fähus med grisarna.

Med skeckor fick man mera plats

I Dalsland förekommer att man på olika sätt ökat ekonomibyggnadernas volym genom sidoutvidgningar utmed husets långsidor. Sigurd Erixon ansåg att logar med sådana sidoutbyggnader var något speciellt för Västsverige. Men även fähus har dessa utvidgningar och det är således ladugårdslängan som helhet som har utvidgats på detta sätt.

Utvidgningarna kallas *skeckor* eller *sköckor*. De är vanligt förekommande i logar och lador i skiftesverk men förekommer också på timrade konstruktioner och senare tiders längor i stolpverk. En sidoutbyggnad utmed långsidan flyttar ut ytterväggen. Den gamla väggen innanför kan vara bibehållen eller borttagen. Utrymmet kan alltså antingen komma att ingå i ladans volym eller bli ett eget utrymme som utnyttjats som exempelvis vedbod eller annat förvaringsutrymme. I Västergötland har utbyggnaderna kallats *utskott* och *skunk* och i Bohuslän *skyggor*. Belägg för sådana finns från åtminstone 1600-talet och framåt.⁴⁸

Fristående förvaring – lador och bodar

Bodar och magasin var gårdens skattkammare. Här förvarades säd både till mjöl och utsäde, bröd, kött, fisk och andra varor som var viktiga för uppehållet men det fanns även bodar för textilier. Som framgått ovan har man på många håll i Västsverige under tidigare århundraden haft som tradition att bygga samman förvaringsutrymmena med bostadshuset och också ha spannmål på bostadshusets vind.

Ladorna för den otröskade säden och foder har ingått i en länga med fähus och stall. Men också fristående förvaringsbyggnader har förekommit längre tillbaka. I de skogsrika trakterna i norra Dalsland kan man iaktta hur influenser från ett mer nordligt byggnadsskick gör sig gällande. Detta kanske främst avspeglar sig i ett system med färre

Överst: Spannmålsförvaring på andra våningen i en parstuga i Stensrud, Råggårds socken. På bilden syns bl.a. spannmålsbingar och ovanför dem mångåstaket. (GvS/INM 1949)

Underst: Rundtimrad friliggande parloge med portar in till logen och ladutrymmena på var sida, Vårviks socken. (MOW)

längor och flera separata mindre ekonomihus. Här har t.ex. funnits timrade parlogar som legat för sig.

Bodar och *magasin* byggdes omsorgsfullt av timmer. Husen var gårdens stolthet och har därför också underhållits väl. Slitaget på dessa hus är också mindre än på exempelvis fähuset. Boden byggdes ofta i två våningar. Bottenvåningen användes då som visthusbod eller redskapsbod. Här fanns tinor med fläsk, kött, hårt bröd och torkad fisk. I övervåningen förvarades säden i bingar. Även envåningsbod, enkelbod, har använts.

Boden byggdes på hörnstenar och somliga förhöjdes med stolpar s.k. stolpbodar. Timmerstommen vilar då inte direkt på en markbunden stengrund utan syllramen bärs upp antingen av stolpar eller ramverk av trä eller av kragstolpar av sten. Boden skyddas på detta sätt mot fukt. Ovanpå stolparna

48 Läs mer om dessa utvidgningar i Erixon 1947, Carlsson & Hansen 2003, Holmström & Odenbring 2004.

Överst: Ålderdomlig bod med loft, svalgång och utvändig trappa, Vammerviken i Vårviks socken. (R. Blid 1924)

Underst: Friliggande bod vid Skräppekärr i Torrskogs socken med utkragat loft och "mushylla", kluvna stockar på stolpar av sten för att förhindra mössen att ta sig in. Huset har mångåstak och hade från början inklädd gavelvåle. (MH)

låg skålformiga "mushyllor", som skulle hindra råttor och möss att ta sig upp. I Västsverige är stolpboden karaktäristisk främst för norra Dalsland.

Loftboden är ett förrådshus i två våningar. Man kan säga att det finns tre kategorier av loftbodar; de som har svalgång på övervåningen och utvändig trappa, de som har ett slutet utskott (utkragning) på övervåningen och de som har en helt rak framvägg. De båda sistnämnda bodtyperna har inte utvändiga stegar eller trappor utan övervåningen nås från bodens insida. Bottenvåningen omfattade ofta visthusbod, mjölbod och redskapsbod. Loftets utrymmen, kanske särskilt när boden hade svalgång, kunde användas som sovrum sommartid, annars som förvaringsrum (jfr nattstuga ovan). I lite senare tid kunde loftboden ibland även inrymma gårdens brygghus. Loftrummen kunde förses med eldstad och spis. Loftbodar med svalgång och utkragningar finns i södra Norge från tidig medeltid och spreds i Mellansverige under 1400-talet.⁴⁹ När hustypen börjar användas i Dalsland vet vi inte men det förefaller rimligt att anta att hustypen har funnits även i Dalsland under medeltiden, (jfr

49 Myrdal 1999 s. 35

Murängen ovan). Att den i alla fall förekommit senare visar Nordiska museets material. Fotografier och uppmätningar finns från Vammerviken i Vårvik och Fjällsäter i Högsäter.⁵⁰

Byggnadsteknik och materialval

Stommen – timmer i gran och fur

Dalsland är ett barrskogsrikt landskap och detta avspeglar sig tydligt i byggnadsskicket. I så gott som hela landskapet var gran och fur de dominerande träslagen. Vad man kan se utifrån bevarade exempel och olika skriftliga beskrivningar heltimrades husen i stor utsträckning. Från början byggde man av barkat rundtimmer och detta bruk tycks ha dröjt sig kvar i landskapets norra och västra delar in på 1700-talet i såväl boningshus som uthus och i uthusen ännu längre. Bruket att brädfodra husen slog dock igenom under detta århundrade och i samband med det också användningen av skrätt fyrsidigt timmer.

I den sydligaste delen av Dalsland finns belägg för att man använt ek, dels i logar helt uppförda av ek, dels i syllar och fönsterkarmar.⁵¹ Redan under medeltid började det dock förekomma restriktioner kring användandet av ek och 1539 förbjöd Gustav Vasa allmogen att utnyttja eken. Bönderna fick inför häradsrätten framställa önskemål om att ta ek till reparationer och eventuella nybyggnadsbehov. Man blev sedan tilldelad ek efter utsyning, men då oftast bland de dåliga ekar som kronan ändå inte hade något bruk för. Från 1830-talet släppte kronan sitt grepp och bönderna kunde lösa ut den ek som växte på det egna hemmanet. Ek användes allmänt som byggnadsvirke i det närliggande Västergötland intill 1840-talet då det ersattes med främst furutimmer. Fur lämpade sig bättre för de större och högre hus som då kom i bruk. I 1730 års byggnadsregler för boställen avråder man från eksyllar och rekommenderar syllar av mogen fur istället. Det hindrar inte att eksyllar fortsatte att användas långt in på 1800-talet i både Nordals, Sundals och Valbo härader.

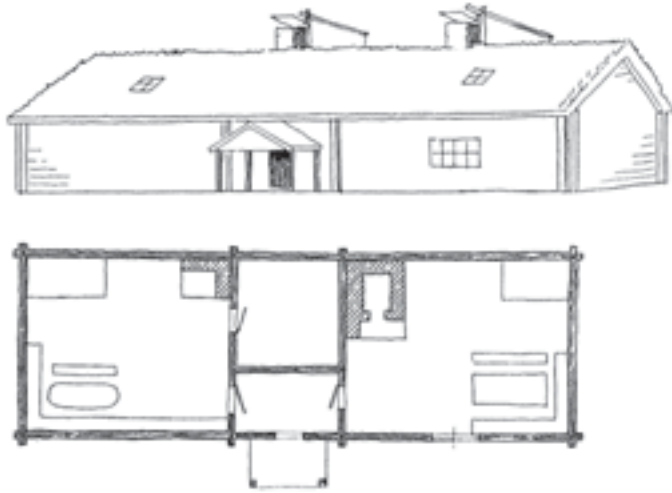
Eken förknippas ju annars med skiftesverkstekniken där man har en stomme av stolpar med rännor i vilka liggande virke fälls in. Skiftesverkets utbredning och ålder är dock något oklar i Dalsland och diskuteras närmare i nästa kapitel som rör 1700-talets andra hälft och 1800-talet.

En sorts panel – resved och ris

När Linné for hem genom östra Dalsland från sin Västgötaresa år 1746 noterade han att "bondgårdarne woro merendels beslagne utan på med

50 Boden från Fjällsäter är daterad till 1692 och finns numera på Rösäters hembygdsgård i Högsäter. Se också von Schoultz 1951 s. 88-93

51 von Schoultz 1951 s. 114

I Dalslandsgårdar har Gösta von Schoultz gjort ett försök till rekonstruktion av en parstuga med torvtak, takfönster och lockspjäll utifrån ett syneinstrument i Krigsarkivet för trumslagarebostället Åsebo i Rännelanda år 1724. Till höger syns en genomskärning av en ryggåstuga med torvtak och lockspjäll från Skogserud, Holms socken. (Ill. Nils Benckert 1919)

Gran-teljor, som stodo uprätt jämte hwarandra, och häftade wid väggen, at de längre måtte ut-härda luftens våldsamerheter.⁵² Troligtvis var det s.k. resved eller resvirke han såg – kluven gran eller tall som rests upp mot väggarna. Denna typ av fasadskydd finns upptaget i flera boställssyner från 1700-talets förra hälft. Virkets överdel fästes under takbandet och nederdelen vilade i en urgröpt stock.⁵³ Också risklädsel är något som förekommit. Enbuskar fästs i flera lager med rotändan uppåt så att de täcker varandra och skyddar den bakomliggande timmerstommen från regn. Båda metoderna finns beskrivna också från Bohuslän.⁵⁴

Torv på taken

Taken på bondgårdarna var under 1600- och 1700-talen uteslutande sadeltak. Mångåstaket, d.v.s. tak som vilade på längsgående åsar, var det vanliga för såväl boningshus som bodar, kölnor och andra mindre uthusbyggnader. Stommen var timrad hela vägen upp inock och på denna vilade åsarna. Som yttertak lade man före 1700-talets mitt huvudsakligen brådtak som sedan täcktes med torv på både boningshus och uthus. Med början i landskapets södra delar började halmtak läggas på uthusen under 1700-talets förra hälft. Halm som taktäckningsmaterial förutsatte en mer omfattande råg-odling. Torven lades på ett underlag av näver men även halm förekom.⁵⁵

Som berörts tidigare förekom takfönster i de låga stugornas torvtak. Under perioden slår också bruket att ha murstock och skorsten igenom. Utvändiga spjäll, lockspjäll, var då sannolikt det vanliga. Takfönster och lockspjäll försvinner sedan ut mot det och förekommer sällsynta efter 1800. Stugorna, men även vissa uthus kunde förses med regnskydd över dörren, s.k. bislag.

Sten i husen

Husen grundlades med stenar under de bärande delarna, däremot tycks inte bostadshus helt av sten byggts i någon större utsträckning av allmogen i Dalsland. Under 1700-talet skärptes konkurrensen om skogen som skulle räcka också för järnbrukens behov av bränsle, till export och till städernas ökande behov. Genom att propagera för stenhus som alternativ till timmerhus försökte staten spara på skogen. Idéerna slog dock inte igenom i bostadsbyggandet. Trähus har betydligt bättre inomhusklimat för såväl djur som människor.⁵⁶ Endast några få äldre stenhus finns bevarade och inte mycket är känt om stenhusens utformning och i vilken omfattning de byggdes. Ett exempel som dock härrör från högreståndsbebyggelsen är Sunnanå magasin i Holm, vars undervåning av sten anses vara uppförd på 1690-talet. Magasinets övervåning är uppförd i tegel med gavlar i korsvirkeskonstruktion med tegelfyllning.⁵⁷

52 Linnaeus 1747 s. 249

53 I sin beskrivning över Dalskog 1814 skriver Lignell: "Istället för brådfodring på uthus, nyttjas klufwen gran och tall, som uppreses rundtomkring väggarna och hwilar på en dertill inrättad utholkad stock, 1 à 2 alnar från jorden." Erik Palmstedt skriver 1780: "länga små stockar resta tätt vid omkring, ifrån taket till roten".

54 Carlsson 2007 s. 60-63. Exempelvis beskriver Kalm fenomenet vid sin resa i Bohuslän på 1740-talet.

55 von Schoultz 1951 s. 128 ff

56 Exempelvis lär korna i den stora stenladugården på Baldersnäs drabbats av TBC p.g.a. fuktigt inomhusklimat.

57 Enligt traditionen kommer stenen från den medeltida borgen eller befästa gården Wik, angiven på Olaus Magnus Charta Marina från 1530-talet. Uppgifter i Regionmuseum Västra Götalands ämbetsarkiv där en uppmätning av magasinet finns.

EXPANSIVA TIDER – 1750-1870

Skiften och havreodling⁵⁸

Agrara revolutionen som tar sin början under 1700-talets andra hälft är en stor brytningstid vad gäller t.ex. ägandeförhållanden, samhällsliv, växtodling, odlingsystem, jordbrukets redskapsutveckling etc. Under 1800-talet utvecklades även kommunikationerna och industrialiseringen började ta form på flera håll.

Ett stort steg mot en omvandling av jordbruket inleddes i och med *storskiftet* vid 1700-talets mitt. Syftet var bl.a. att motverka ägosplittringen och samla åkermarken i större, mer rationella skiften.

Överst: *Geteberget, torpstuga på Södra Hillingsäter i Färgelanda. Ryggåsstugan har enkelstugans plan och en vedbod i sten i borte änden. Det ursprungliga torvtaket är här utbytt mot spån och skorstenen omgjord i tegel. Notera de halmklädda bikuporna på bänken framför.* (GvSINM 1947)

Underst: *"Målarlisa" Lisa Eriksson har i sitt måleri bl.a. skildrat den fattiga backstuga- och torpbebyggelsen i Sjöskogen längs Vänerkusten i Järn. Som förlagor använde hon ofta sin bror Karl Erikssons fotografier från 1900-talets början. Här syns "Lundbergs stuga".* (EB)

58 Läs mer om perioden i *Den agrara revolutionen; 1700-1870*, band 3 av *Det svenska jordbrukets historia* av Carl-Johan Gadd.

Storskiftet blev dock inte så radikalt och innebar sällan utflyttning av bebyggelsen. Med *enskiftet* vid 1800-talets ingång (1805 i Skaraborg, 1807 i övrigt) lades dock grunden till mer radikala jordreformer. Enskiftet syftade bl.a. till att samla gårdens alla ägor i *ett* skifte i anslutning till gårdsläget.

Perioden kännetecknas också av en intensiv nyodling och hand i hand med detta en fortgående hemmansklyvning och man får förmoda att viljan till nyodling var en viktig bakomliggande drivkraft till jordskiftenas genomförande.

Rådgivningsverksamheten tog nu också fart och en viktig del i det var instiftandet av Hushållningssällskap som genom rådgivning, utdelning av premier, anläggande av mönstergårdar och lantbruksmöten förmedlade kunskap och nyheter ut till lantbrukarna. År 1812 bildades Hushållningssällskapet för Norra Älvsborgs län.

I Dalsland manifesteras den agrara revolutionen kanske allra främst genom havreodlingen där merparten av det som producerades såldes för export. I England var efterfrågan på havre från Västsverige stor, som foder till landets många brukshästar. En omfattande nyodling inleddes där stora arealer ängs- och betesmarker lades under plogen. Beräkningar visar att åkerarealen på Slättdal åttadubblades från 1600-talets slut till 1800-talets slut. För Skogsdal sexdubblades åkern under samma period.⁵⁹ Hemmansklyvningen var som mest intensiv mellan 1750 och 1810 men pågick i stor skala fram på 1860-talet.⁶⁰ I spåren av uppodlingen rubbades balansen mellan djurhållningen och dess gödselproduktion och den uppodlade arealen. Genom s.k. bränning odlades havre så länge jorden gav skörd, sedan röjdes och brändes ny mark. Bra spannmålspriser, billig arbetskraft och god tillgång på odlingsbar mark gjorde det hela möjligt.

Skogen som nyttjades för bete, ved- och virkesfångst fick en ökad ekonomisk betydelse. Inte minst kring järnbruken där bönderna inom respektive bruks s.k. fredsmil var ålagda att producera kol till bruket. Kol såldes också till andra och gav värdefulla extrainkomster. Skogen blev på många håll i landskapet hårt utnyttjad och än idag kan man hitta kolbottnar från de milor som anlades.⁶¹

Till omvälvningen av landsbygden bidrog folkökningen som var allmän såväl i Sverige som i Väst-europa. Om havren exporterades så fick potatisen desto större betydelse som mat för den växande befolkningen.⁶² Mellan 1750 och 1850 mer än för-

59 Edestam 1960 s. 10

60 von Schoultz 1950 s. 11

61 Aarsrud 1977 s. 10 ff

62 Även havren äts naturligtvis, bl.a. bakade man hårt

På denna målning från Sällsäter i Gunnarsnäs socken har C-G Pettersson fångat en mer symmetriskt uppbyggd Dalslands-gård. Den pampiga parstugan i två fulla våningar flankeras av bodar och magasin som lagts som flyglar på ett herrgårds-inspirerat manér. Den tydligt avskilda fägården ligger i vinkel med mangården som är prydligt inramad med staket. Troligen 1887. (CAA/DFH)

dubblades befolkningsantalet i stora delar av länet. Särskilt växte det icke jordäggande – obesuttna – befolkningsskiktet med dagsverkstorpere och backstugusittare vilket kan avläsas i att mängden torp och backstugor tredubblades i slättbygderna och fördubblades i skogsbygden. Backstugsittarna hade ingen jord att bruka, men kunde ibland ha en liten länga med t.ex. svinkätte, hönshus och bodar. Under 1700-talet förlades vanligen backstugorna till byns allmänning som var samfällt ägd och kunde bli mycket tätbebyggd. Speciellt för Dalsland är den magra remsan mellan Dalbosläppen och Väneren där många obesuttna slog sig ner i backstugor och förpantningar och livnärde sig på arbete inom jordbruket och med fiske och sjöfart.

Laga skifte – en modifierad form av enskiftet – infördes år 1827 och under resten av 1800-talet pågick sedan skiftandet av jorden. Laga skifte innebar att en gård skulle få sin mark samlad till högst tre skiften/markområden. Skiftet genomfördes vid olika tidpunkter i olika delar i länet. I stora delar av Dalsland skiftades många byar redan under perioden 1827-50 medan hemmanen i landskapets nordligare delar snarare genomgick processen under perioden 1850-75.

(62 forts.) ojäst bröd av havremjöl.

Förändrade bebyggelsemönster

Skiftet förändrade i grunden jordbrukets organisation. Följden blev upplösning av byarna och utflyttningar av gårdar. Också utmarken skiftades vilket ökade möjligheten för enskilda initiativ när det gäller t.ex. nyodlingar och skogsbruk. Inägo- och utmarksbruket ersattes efterhand av cirkulationsbruk där såväl spannmål som djurfoder odlades på åkermarken. Vallodling tog över mer och mer av slättermarkernas betydelse och kvävefixerande foderväxter bidrog nu till åkerns gödning. Den redan hårt reducerade ängen tappade allt mer i betydelse. Av vikt för denna utveckling var inte minst jordbrukets nära samband med industrin, som under 1800-talets senare del började förse de stora jordbruken med industritillverkade maskiner och redskap.

Bebyggelsemönstret förändrades kraftigt under inflytande av enskifte och laga skifte. I medeltal flyttades 31 % av gårdarna i gamla Älvsborgs län ut från de äldre bylägena i samband med skiftena. Särskilt i slättområdena men även på större höjdryggar i landskapet var utflyttningen omfattande. Enstaka gårdar ligger kvar på den gamla byplatsen, medan övriga har flyttats ut. I kuperade områden är bilden mindre dramatisk. Här innebar ofta skiftet att byarna blev mer utglesade och långdragna; t.ex. att gårdarna flyttas ut längs byvägen.

Ibland användes ett slags stjärnmönster vid skiftet. På så vis kunde fler gårdar ligga kvar på den gamla bytomten.

Även efter skiftena är *den västsvenska gårdsformen* som beskrevs inledningsvis mycket vanlig i olika varianter. Löst och ibland oregelbundet grupperade gårdsbyggnader är allmänt förekommande. Vanlig är även en regelbunden byggnadsgruppering där fägården läggs bakom eller framför mangården; i vinkel eller parallellt med denna. Avgränsningen mellan mangård och fägård är mycket ofta tydligt markerad. Ett fint exempel på denna typ är Åsnebyn med mangård och fägård i vinkel. Det kunde också finnas en särskild liten ”ekonomigård”, där flera uthusfunktioner är samlade, placerad vid övergången mellan mangård och fägård.

Även rent symmetriska gårdsformer såsom *den götiska gårdsformen* blev vanliga efter skiftena. Fägårdslängorna är då placerade som flyglar till den regelbundet uppbyggda mangården som är åtskild från fägården av murar, staket eller häckar. Södra Kylsäter är ett tydligt exempel på denna gårdsform som kanske annars huvudsakligen förekommer på boställen och herrgårdar.⁶³ Ofta ligger också vägen som en gräns mellan mangård och fägård.

Överhuvudtaget gav ett ökat inflytande från mönsterböcker i kombination med ett ökat utrymme kring gårdarna möjlighet till en mer genomtänkt planläggning av gårdens form med större gårdstomter, mer symmetri, plantering av vindskyddande lövträd och anläggande av en trädgård på mangården.⁶⁴

Bostadshusen

Ökad standard

Perioden 1750-1870 medförde också påtagliga förändringar inom allmogens byggnadsskick, både kvantitativt och kvalitativt. Under tidsperioden kan en allmän standardhöjning av bostaden observeras. Bruket att ha eldstad försedd med skorsten hade som tidigare nämnts redan fått allmänt genomslag. Eldstäderna fick då vanligen en placering vid stugans bakre vägg. Takfönstren ersätts nu med väggfönster. I samband med eldstadens och fönsterplaceringens förändring började det bli vanligare med innertak i stugan. Så här skriver ”provincialchäfern” i Dals distrikt Daniel Boding i en rapport år 1764: ”Alltså finner man vid alla nybyggnader i mangårdarna ryggåsstuvorna vara avlagda och i dess ställe antagit dem att med flata tak och fönsterluftr på väggarna och gavlar inreda.”⁶⁵

Att förändringarna gällde nybyggen och förefaller ske utsträckt över tiden kan dock följande citat av poeten och politikern Ernst M Arndt år 1804 visa: ”Man finner sådana små hus som så ofta förekommer i Västergötland, vid vilka stugrummet vanligen sträcker sig ända upp till kroppåsen ... Skorstenarna tilltäppes vanligen utanpå taket, sedan brasan fullständigt utbrunnit, för att kvarhålla värmen i rummet. Västergötlands och Dalslands innevanare hava dock ett alldeles eget bruk, nämligen att de ofta sätta sina fönster i det sluttande taket.”⁶⁶ Ryggåsstugor med takfönster tycks alltså finnas i bruk parallellt med modernare inslag som innertak och väggfönster. Under perioden sker också en övergång från väggfast inredning till fristående möbler.⁶⁷

En annan förändring som nådde Dalsland är det separata köket – den s.k. *götiska köksplaceringen*. Detta innebär att köksfunktionen förlades till kamaren bakom förstugan. I landets södra delar hade förändringen slagit igenom redan under slutet av medeltiden medan den i Dalsland tycks uppträda först vid 1800-talets början. I Västsverige förekom både den gamla och den nya köksplaceringen parallellt. Vid sidan av kökets förflyttning börjar också spismurskomplexet flyttas från husets bakvägg till dess mittaxel.

När vi närmar oss 1800-talets mitt börjar också teglet slå igenom som material när man murar ugnar och skorstenar. Kakelugnar blir vanliga i husen vid sidan om den öppna spisen och träspjällen ersätts nu allmänt med metallspjäll.⁶⁸

Som antytts tidigare finns det flera skeenden under 1700-1800-talen som bör kunna kopplas samman med nämnda förändringar inom bostadsskicket. Skatter och räntor fixerades vid en viss nivå och med inflationen sjönk skattens andel av den totala produktionen. Det innebar så småningom att bönderna fick ett växande överskott som kunde behållas och omsättas. Överskottet gav ett incitament till att öka produktionen, särskilt för avsalu, vilket kanske också ökade viljan och förmågan att göra fler investeringar i gårdens byggnader. Spannmålsproduktionen ökade stort, främst genom nyodlingar.

Kronan sålde ut många av sina gårdar genom s.k. skatteköp. Bönderna fick 1810 rätt att köpa frälsejord och hade även fått rätt att ha egna arrendatorer. Den kraftiga hemmansklyvningen i Dalsland ledde också till stor nyproduktion av hus. Under 1700-talet hade det börjat växa fram en besut-

63 Denna utformning av gården är något som Carl Wijnblad rekommenderar i sin mönsterbok från 1700-talets mitt.

64 Werne 1993 s. 52

65 Hultqvist 1993 s. 47

66 Aarsrud 2004 s. 148

67 Läs mer om bostadshusens inredning i *Dalslandsgårdar*, Gösta von Schoultz 1951.

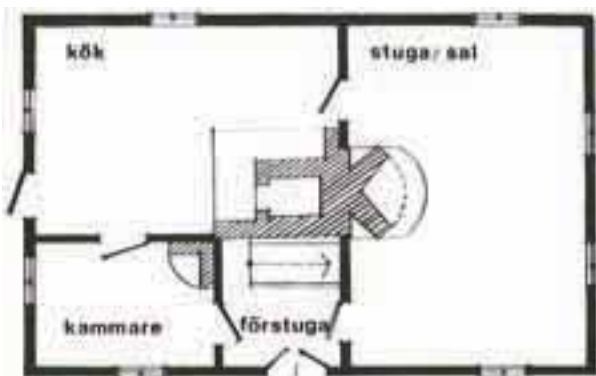
68 von Schoultz 1951 s. 157 ff

ten hemmansägarklass som efterhand fick ett allt större inflytande och en växande entreprenörsanda. Influenser från högreståndsbebyggelsen, prästgårdar och militärboställen gjorde sig starkt gällande i bondebebyggelsen.

En annan faktor som påverkat allmogens byggen- skap är olika former av centrala direktiv. I syfte att spara skog tillkom flera förordningar som begränsade böndernas rätt att hämta timmer i skogen. Kampanjer bedrevs för att förmå allmogen att bygga i sten, korsvirke och lersten. År 1766 trycktes Carl Wijnblads verk med riktlinjer för hur allmogen borde bygga på ett ekonomiskt och virkes- besparande sätt. Trots statsmaktens ambitioner kan man anta att de sociala och ekonomiska för- ändringarna under 1700-talet kom att ha större betydelse för byggnadsskickets utveckling än vad de centrala direktiven hade. Förslag lades även fram om att uppföra enkelstugor i två våningar istället för att bygga parstugor. Detta var virkes- besparande, gav ett mindre tak att underhålla och gjorde att den oftast oeldade gäststugans väggar inte ruttnade så snabbt.

Sidokammare med långkök

Enkelstugor med sidokammare och långkök börjar troligen byggas i början av 1800-talet. En kammare avdelas intill förstugan. Köket får då en mer lång- sträckt form än i den vanliga enkelstugan. Man kan se den som ett steg mot de rikare planlösningar som blir vanliga hos allmogen efter 1800-talets mitt.⁶⁹ Exteriört är stugtypen svår att skilja från parstugor och västsvenska dubbelhus, (se vidare nedan). Stugtypen förekommer liksom övriga hus- typer i varianter med två våningar under 1800- talet och är vid 1800-talets mitt vanlig i Vedbo härad.

Enkelstugan med sidokammare och långkök. Den mer ut- vecklade planlösningen med separat kök och särskild kam- mare kan ses som ett steg mot de rikare planlösningar som blir vanliga på bondgården efter 1800-talets mitt. (MH)

Överst: En av de mest ålderdomligt bevarade "Dalslands- stugorna" (enkelstuga i två våningar) är denna från 1800- talets mitt i Kesnacken i Torrskog. Huset har mångåstak med tegel, småspröjsade fönster och ursprungligt bislag över dörren. (GvS/INM 1949)

Underst: Denna parstuga i två våningar är enligt datering uppförd 1797. Fönstren har dock senare bytts ut och falu- rödfärg och veranda tillkommit. Råggård. (GvS/INM)

Främst i trakten av Dalskog förekommer varianten att väggen mellan sidokammaren och långköket inte finns utan huset har istället ett stort vinkel- kök.⁷⁰

Den andra våningen

Det mest anslående uttrycket för den utvecklade bostadsstandarden på de dalsländska bondgår- darna under perioden är *den andra våningen*. Tvåvåningsstugor börjar uppträda under slutet av 1700-talet men byggdes främst under perioden

⁶⁹ Bengtsfors kommun 1986 s. 33 f

⁷⁰ Hustypen har bl.a. beskrivits av Christian Aarsrud i hans studie av Bäsane by i Dalskog, *Hembygden* 1977.

Exempel på boningshus i två våningar som kan ha den rikare planlösningen med sidokammare och separat kök eller vinkelkök. Huset får vissa likheter med parstugan men är kortare och har bara en central murstock. Notera skiffertaket vilket blev oerhört populärt under 1800-talet, framför allt i trakterna kring Dalskog, Gunnarsnäs och Ör. Tegen i Dalskog. (OE)

1800-1880. Fenomenet sammanfaller därmed tidsmässigt med landskapets högkonjunktur och måste ses som ett direkt utslag av ökat välstånd. I sin beskrivning över Dalskog år 1814 skriver Lignell att "Manbyggnaden består allmännast af 2 rum, en stuga med kammare, hwilken kallas sängstuga. Öfwerrum, som sällan förkomma, äro mestadels på gaflarne."⁷¹ Den andra våningen förekommer alltså men är inte så vanlig ännu vid denna tid.

Framför allt är det de traditionella stugtyperna, såsom enkelstugor och parstugor, som förses med en övervåning, både vid nybyggnation och som komplettering på en äldre envåningsstuga. Vanligt tycks ha varit att parstugor byggdes på de större gårdarna medan enkelstugan uppfördes på de mindre. Enkelstugan i två våningar återfinns också i andra delar av landet med kraftig hemmansklyvning och torpbildning men har i Dalsland fått en ovanligt stark och väl avgränsad utbredning. Under loppet av 1900-talet har stugtypen lyfts fram som en symbol för Dalsland och kommit att kallas för *Dalslandsstugan*.

En andra våning var ett bra sätt att skaffa större bostadsyta och samtidigt spara på byggnadsmaterial. Stugrummet på den andra våningen kallas *nattstuga*, en benämning som troligen flyttats med

från fristående bodar med sovutrymme på andra våningen. Nattstugan utvecklas under loppet av 1800-talet till ett verkligt finrum och kallas då sal. Den intilliggande kammaren på andra våningen kunde utnyttjas för förvaring av kläder och som sovrumsrum.

Även de tidigare nämnda rikare planlösningarna med separata kök och sidokammare uppförs i två våningar, framförallt från 1800-talets mitt och framåt. Utseendet blir då mer likt parstugans men husen har bara en central murstock.

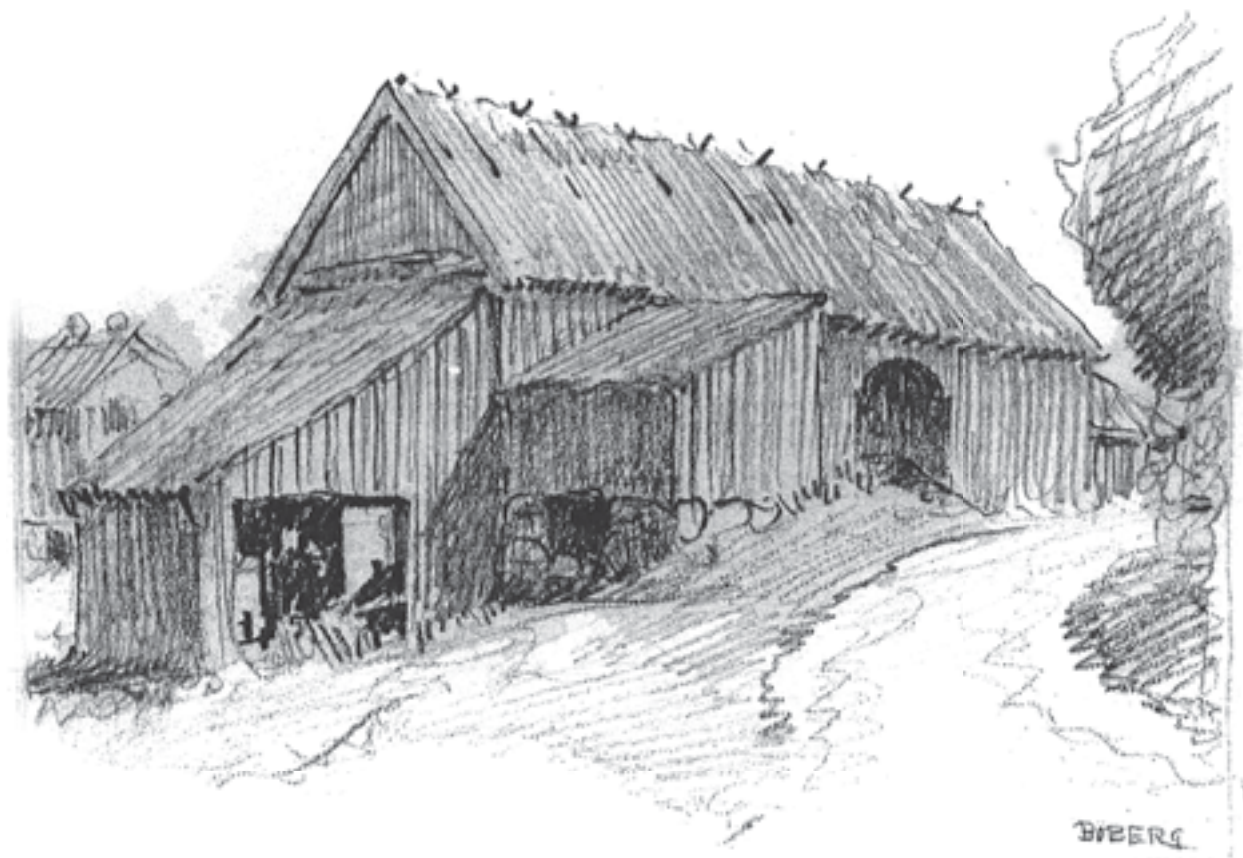
Rikare planlösningar och sidokammarstugor

Under 1800-talet kan man se hur uppdelningar med längsgående väggar, eller tillbyggnader utmed bakre långväggen, ger en rikare planlösning på väg mot det sena 1800-talets hus med dubbel bredd. Utöver de ovan beskrivna stugtyperna som är de mest förekommande finns varianter. En grupp med tvådelade hus där man kommer rakt in i stugrummet, som sedan har en eller två avdelade kamrar, kallas *sidokammarstuga*. Typen har paralleller i Norge och Bohuslän och förekommer i övergångsformer mot fyrdelad planlösning.

Djurhållning

Ladugårdslängan med sina olika funktioner har beskrivits i tidigare kapitel. Det som beskrivs där gäller i mångt och mycket även för perioden 1750-

71 Aarsrud 2004 s. 148

När Ferdinand Boberg passerade Gesäter år 1923 förevigade han denna för trakten så karaktäristiska ladugårdslänga.

1870. Fähus och stall byggdes ihop med loge och lador till en mångfunktionell länga. Möjligen kan man säga att mönstret blir ännu mer fast och ladugårdslängan slog igenom mer och mer även i trakter där systemet med flera separata ekonomihus sannolikt haft betydelse. Längan blir också mer funktionell som en helhet, inte bara hus som byggts intill varandra. Havrens expansion bidrog troligtvis till ökade ladvolymerna medan fähusen länge förblev små och outvecklade.

Från 1800-talets mitt börjar dock förändringar mot mer rationell ladugårdssdrift göra sig gällande i form av mönsterritningar och propaganda för bättre djurhållning, gödselvård, ventilation o.s.v. Det dröjer dock innan detta får genomslag på den dalsländska landsbygden.

Som så ofta märks nya strömningar först på herrgårdar och andra större anläggningar. På Baldersnäs uppfördes exempelvis en stor ladugård helt i sten år 1842 av den kände byggmästern Anders Kallin.

I landskapets västra och nordvästra delar syns flera drag som är gemensamma med bygden på norska sidan och i Bohuslän. Det gäller bruket att bygga höga logar som ger djupa ladutrymmen på sidorna om loggolvet och utrymmen för förvaring under logen. Det är dock oklart om man i Dalsland använt utrymmet under den höga logen som stall vilket

Ålderdomlig ladugårdslänga med högloge och välvd öppning framför logporten. Typen förekommer framförallt i landskapets västra delar och har tydliga kopplingar på norska och bohuslänska sidan. Bästorp, Töftedals socken. (AB)

förekommer i Bohuslän.⁷² Karaktäristiskt i trakten är också de välvda logöppningarna med inkörsporten till höglogen. Dessa rundade öppningar har byggts långt in på 1900-talet i de västligaste socknarna och syns fortfarande på ett flertal gårdar.

Häststall

Hästen hade många funktioner i äldre tiders jordbruk. Hästen var arbetskamrat, dragkraft och symboliserade även sin ägares välstånd och betydelse. Förr delade hästen ofta arbetsuppgifterna

⁷² Carlsson & Hansen 2003. I rapporten *Bohuslänska gårdar* presenteras flera exempel på höglogar.

med oxen. I Dalsland förefaller oxen ha försvunnit som dragdjur under 1800-talet. Den var visserligen starkare och billigare i drift än hästen men den snabbare och smidigare hästen var bättre vid arbete i skogen och vid transporter, exempelvis körslor åt järnbruken. De maskiner som började komma i bruk var dessutom anpassade för hästar. Under 1800-talet fick vi nya raser såsom ardenner som var betydligt större än de gamla svenska hästraserna och därmed krävde större stallar.⁷³

Stallet ingick mestadels i ladugårdslängan och på många håll i Dalsland hittar man det på motsatta sidan av logen i förhållande till korna. Hos de mindre jordbruken kunde hästen dock stå tillsammans med korna i ett separat bås eller box. Hästarna skulle ha ett torrt och svalt klimat då de är känsliga för damm och fukt och kan utveckla allergiska reaktioner.

Interiör från ett sommarfähus på Assleruds marker, Håbols socken. Huset som är timrat med rösten av bräder och har spåntak är byggt kring 1900. Det har båsindelning med plats för fem kor och en kalvkätte. (GvSINM 1948)

Sommarfähuset

Som ett komplement till fähuset hemma på gården fanns särskilda *sommarfähus*. De började troligen användas i samband med att utmarken delades upp vid skiftena. Gårdar som fick mycket lång väg till betesmarken, eller där man var tvungen att låta djuren passera ohägnade åker- eller slättermarker, uppförde särskilda fähus. Istället för att ta in korna gick gårdsfolket ut på betesmarken och mjölkade korna innan de togs in i fähuset över natten. På morgonen gick man åter ut för att släppa ut djuren och mjölka dem. Ofta placerades sommarfähuset i anslutning till fägatan vid mötet mellan inägor och betesmarker. Gödseln togs till vara och lades ut på

⁷³ Morell 2001 s. 242 ff

den angränsande åkern. I Dalsland är sommarfähus kända från såväl norra som södra delarna av landskapet i områden där man haft gott om skog eller skogsskiften. Bruket att ha sommarfähus avtog på 1920-40-talen.⁷⁴ Numera finns endast ett fåtal sommarfähus bevarade.⁷⁵

Hus för förädling och förvaring

Linbastan – kölnan – rian

Att kunna torka olika produkter har varit viktigt på den självhushållande gården. Olika byggnader har uppförts för detta ändamål. Man brukar säga att *kölnan* användes för malttorkning, *linbastun* för lintorkning och *rian* för torkning av spannmål men begreppen har använts lite olika och på många platser tycks man ha haft endast en torkbyggnad som använts för flera ändamål. Dessutom har de använts för torkning av kött.⁷⁶ I Västsverige tycks också ordet kölna på många håll ha använts som en folklig beteckning på bastun.⁷⁷

Kölnan omnämns i de medeltida landskapslagarna och Gustav Vasa propagerar för dylika byggnader. I husesynsförordningen från 1681 räknas ”malte och torkhuus” upp bland gårdens byggnader.⁷⁸ Dessa ålderdomliga typer av ekonomibyggnader tappade emellertid sin betydelse under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal och är numera mycket sällsynta. Förklaringen till detta är självhushållets och linets tillbakagång.

Gösta von Schoultz visar med sin genomgång av boställssyner från 1700-talet att både kölna och bastu var regel på boställena. Han menar dock att det därmed inte speglar situationen på vanliga gårdar och anger att de mer sentida folkminnesuppteckningarna snarare visar att särskilda torkhus inte var så allmänna där. Man kunde i stället använda bak- och brygghus eller stugans bakugn för torkning. Det ligger dock en tidsskillnad mellan dessa olika källor och som antytts ovan är uppteckningarna tillkomna i en tid när bastur och kölnor börjar tappa i betydelse.

Det förekommer också att torkhuset var samfällt ägt av flera gårdar eller åtminstone utnyttjades av flera. Från Högsäter berättas att ”Man gjorde arbetsbyte. Fyra eller fem personer samlades i Kölnan. En kölna hade en gård eller rote gemensamt där man torkade malt och grynsäd – även havre

⁷⁴ Holmström 2001.

⁷⁵ Exempel är sommarfähuset på gården Rörviken i Nössemark i denna skrift. På Ögården, Torrskogs Stom finns också ett bevarat sommarfähus, likt det i Rörviken. Det var i bruk fram till 1940-talet.

⁷⁶ von Schoultz, 1951 s. 107. Enligt Vedbo härads dombok 1634 28/3 innehöll ett nedbrunnet ”badstugohus” i Fröskog både lin och kött till torkning.

⁷⁷ Odenbring Widmark 2005 s. 7

⁷⁸ Sandklef 1945 s. 14-16

Kölna på Ekehögen i Håbols socken. Genomskärningen visar den timrade byggnaden med ugnen i gråsten längst ner. Ovanför ligger golv som går igenom väggen och syns utifrån. En öppning för ugnsvärmen finns mitt i. Ovanför ligger en planka och här skall finnas ett galler som hör till kölnans torkanordning. På brädtaket ligger torv på näver som hålls på plats med hjälp av träkrokar. (OH/INM 1948)

som användes till tunnbröd – samt bråkade lin.”⁷⁹ På Holmen i Frändefors markerar en samfällighet på dagens karta var byns gamla kölna stod. På Ekehögen i Håbol finns ännu resterna av en kölna som enligt uppgift nyttjades för torkning av lin av flera gårdar i trakten.

Torkbyggnaderna uppfördes av brandskäl avsidet från den övriga gårdsbebyggelsen. De knuttimrades med torvtak och inrymmer ugnskomplex i den nedre delen. Ovanför finns torkningsanordningar, ofta slantor där det som skulle torkas kunde läggas ut. Torkugnen saknar skorsten. Basturna var alltid i en våning med härd i mitten och en gavelsvale där man kunde sitta och arbeta under tak. Kölnorna kunde också vara i en våning men har i Dalsland också förekommit i ett par varianter i två våningar, en med raka väggar och en med utkragad övervåning. Båda har ingång till ugnen från baksidan och till övervåningen från framsidan. Typen med utkragade väggar finns också i Östfold och i Värmland.⁸⁰

En lösning med enkla stensatta *lingropar* i backen har använts i Västra Götaland. Man hittar dem i hela länet, dock mer frekvent i centrala och västra Västergötland och mellersta Bohuslän. De förekommer också i södra Dalsland. De ersatte på många håll linbastun/kölnan under 1800-talets

⁷⁹ Odenbring Widmark 2005 s. 8

⁸⁰ Det enda bevarade exemplet i Dalsland finns numera på Gammalgården i Bengtsfors dit den hämtades från Dalen i Nössemark. På Flathult i Dalskog fanns tidigare en kölna vilken dokumenterades av Nordiska museet 1949.

Överst: Brötagille i Gestad socken. Mannen i bakgrunden vaktar linet som torkar över elden medan kvinnorna bearbetar det varma linet i bråkorna. (RMVG)

Underst: Bevarad lingrop invid en bergskant på Holmen i Frändefors socken. (MOW)

senare del. Lingropar kan ses som ett uttryck för en ökad privatisering där gårdarna istället för att uppföra kollektiva kölnor anlägger enklare torkgropar på den egna gården. Linet tappar också i betydelse och med mindre mängder att hantera räcker det att ha en lingrop⁸¹. Dialektala benämningar på lingropar är brötehåla och hörgrav.

Det hemliga huset

Ett ofta förbisett utrymme på gården är *avträdet*, eller *dasset* som det kanske oftast kallas. Hemlighuset eller *prevetet* är andra namn på detta lilla men så viktiga utrymme. Inrättningen kan vara helt fristående eller ingå i en av uthuslängorna, båda varianter förekommer i Dalsland. Av praktiska skäl lades funktionen dock gärna i närheten av gödselstacken, på så sätt kunde gödseln hanteras ihop med den från kor och hästar. En fin lösning finns på Bräcketorp i Edsleskog. Där hänger *dasset* som en holk i vinkeln mellan stall och ladugård ovanför den gemensamma gödselstaden.

Avträdet är emellertid ingen så uråldrig byggnadstyp som man kanske skulle kunna tro. Det förefaller som det är först under 1700- och 1800-talen som särskilda *dassbyggnader* blir mer vanligt förekommande. Hur förhållandena var före det är höljt

⁸¹ Odenbring Widmark 2005 s. 30-31

Hus med tvådelad planlösning med bryggstuga och snick-
arbod på Flathult, Dalskog. (MOW)

Överst: Många dass har flera sitthål. En plats för förtroliga samtal och sällskap under långa mörka kvällar. Välbevarat dass på i Rörviken i Nössemarks socken. (BA)

Underst: Ett av landskapets äldsta bevarade dass bör vara detta på Flathult i Dalskogs socken. Det timrade huset har skiffertak och lär vara från 1800-talets förra hälft. (MOW)

i dunkel men berättelser om en enkel stång ute att sitta på som stöd när man skulle uträtta sina behov finns bevarade. Belägg att sådana stänger eller bjälkar använts i enkla miljöer ända in på 1900-talet finns bl.a. från södra Västergötland.⁸² Ordet fjöl betydde ursprungligen bräda eller plankor men kom

82 Tilander 1968 s. 11 ff

sedan att överföras till sittbräda på avträdet och till den mer utvecklade sittbänken på dass.

Dass var vanligtvis enkla byggnader med pulpettak, men det finns också exempel på välutsmickade hemlighus. Det kunde finnas flera sitthål och dassen var tidigare en plats för förtroliga samtal, när trångboddheten inte tillät sådana inne i boningshusen. Kanske behövde gårdens framtid avhandlas utan att svärföräldrarna skulle höra, eller kanske skulle barnen invigas i vuxenvärldens mysterier och ett ostört samtal behövdes. Arbetet på gården var tröttsamt och ville man ta igen sig kunde ett dassbesök komma väl till pass. Man gick inte gärna ensam utan hade ofta sällskap, speciellt på kvällen när mörkerrädslan trängde sig på.⁸³

Brygghuset

I de flesta gårdar tycks arbetet med tvätt, slakt, ölbrygd, svagdricka och brännvinsbränning ha utförts i köket långt fram på 1800-talet. Att ta hand om tvätten var före maskinernas tid ett mödosamt, kallt och tungt arbete som sköttes av kvinnorna på gården. Det var vanligt att spara till två stortvättar om året, höst och vår. Tvätten företogs ofta utomhus vid en sjö eller å.

När särskilda byggnader för detta arbete börjar byggas är oklart med troligen blev även *brygg-*

83 Kalle Bäck har intervjuat en mängd dassanvändare och publicerat deras berättelser i boken *Det svenska dasset – inte bara en skitsak*. En historisk studie av dassets betydelse som forum för social kontakt och medborgarfostran.

husen vanligare efter skiftena, från att tidigare kanske ha använts gemensamt av fler gårdar. Det karaktäristiska för dessa byggnader är att de har skorsten och murad spis för uppvärmning av vatten och andra vätskor. Brygghuset som finns bevarade på gårdarna i Dalsland kan vara fristående men vanligt är att de är sammanbyggda med exempelvis drängstugan, snickarboden eller smedjan.

De första tvättmaskinerna, vevdrivna s.k. tvättvagnar av trä, började inte bli vanliga förrän fram mot 1940-talet. Efter andra världskriget tog utvecklingen med elektriska tvättmaskiner fart. En förutsättning för dessa var en jämn och säker tillgång på el och vatten.⁸⁴

Bodar och magasin

I tidigare kapitel har *bodarnas* funktion och ålderdomliga former av bodar, såsom stolpboden och bodar med loft och svalgång, beskrivits. Stolpboden byggs ända in på 1800-talet. Man brukar också skilja på bodarna utifrån antalet rum. Bodar med ett enda rum i en våning förekommer liksom med ett rum i varje plan. Ofta sitter ingången på gaveln. Bodar med två bodutrymmen som ligger intill varandra med var sin ingång brukar kallas *parbod*. Denna bodtyp förekommer i hela Dalsland och har varit vanlig på gårdarna under 1800-talet. Ofta ligger den som en flygel till boningshuset. De förekommer också i två våningar med invändiga trappor upp på loftet.

Överst: Bod/magasin på Vinnsäter, Järbo socken som troligen är från 1830-talet. Byggnaden är timrad i två våningar och har ingång från gaveln. I magasinet har man förvarat spannmål och matvaror. Förvaringsbingar finns bevarade. En invändig, brant trappa förbinder våningarna. (MOW)

Underst: Parbod eller magasin från 1870-talet i Svecklingebyn, Örs socken. Byggnaden ligger som en flygel till manbyggnaden. Den ursprungliga användningen var som visthus- och sädesbod. I det högra bodutrymmet leder en trappa upp till spannmålsloftet som sträcker sig över hela byggnaden. (MOW)

Under nyodlingstiden och spannmålsexpansionen efter 1750 och fram till ca 1880 blev sannolikt magasinets betydelse starkt framhävd. Ökade utrymmen krävdes och spannmålsförvaringen flyttade också ut från boningshusens vindar. Magasin i flera våningar byggdes på de stora gårdarna. I detta sammanhang bör man också nämna de stora *magasinen* som byggdes utmed Vänerkusten för mellanlagring av havre för utskeppning till exempelvis England. Främst bland dessa är magasinet i Sikhall från 1874, numera skyddat som byggnadsminne.

84 Carlsson & Hansen 2003 s. 30

Detalj av förfallen lada i skiftesverk, Rise-Justins, Tveten i Frändefors. Hörnstolparna är intappade i syllen. Klent rundvirke eller halvkluvor är infällda i skåror i stolparna. Notera också resterna av halmklädsel fäst med slanor uppe till vänster. (GvSINM 1950)

Byggnadsteknik och materialval⁸⁵

Stomme och klädsel

Timmerstommen fortsätter att vara dominerande under hela 1800-talet i boningshus, mindre uthus och i fähusen. En stomme av fyrkantiga skrädda timmerstockar klädda med panel är det vanliga.

Som antytts i tidigare kapitel finns det ett antal belägg för skiftesverk från 1700-talets andra hälft. Exempelvis noterar i förbigående arkitekturprofessorn Erik Palmstedt, som reste vägen mellan Vänersborg och Åmål omkring 1780, i Tössbo: ”Landhusen äro nu mäst timrade men uthusen af insporrade plankor i stolpar mäst alt med halmtak, ser nog fattiga ut.⁸⁶ Belägg för skiftesverk finns också från såväl Nordals, Sundals som Valbo hära-der. Det är dock i Sundals härad som tekniken har sin tydligaste utbredning. Såväl Gösta von Schoultz som Gunnar Henriksson menar att skiftesverk i Dalsland kan ha haft en rätt begränsad utbredning i tiden, från 1700-talets andra hälft till ett stycke in på 1800-talet. Kanske var det ett resultat av tidens propaganda; skiftesverk rekommenderades officiellt i Carl Wijnblads mönsterritningar från 1766.⁸⁷ Det bör i alla fall haft inflytande på herrgårdar och boställen. Skiftesverkets utbredning i tid och rum i Dalsland vore intressant att forska vidare kring.

⁸⁵ I denna framställning berörs inte hur själva byggandet gick till. Mycket gjorde man själv på gårdarna som gemensamhetsarbete men även yrkesfolk anlätades, kanske främst för boningshusen. Finn Werne skriver mer om detta i sin avhandling *Böndernas Bygge* från 1993.

⁸⁶ Aarsrud 2004 s. 155

⁸⁷ Henriksson 1996 s. 89, von Schoultz 1951 s. 122-123

Skiftesverk lämpar sig väldigt bra när man vill bygga samman olika funktioner och ladugårdar helt i skiftesverk finns väl dokumenterat från Frändefors i Nordiska museets undersökningar från sent 1940-tal.

Stolpvirke eller stolpverk, en virkesbesparande metod där ett enkelt regelverk kläs med panel börjar uppträda redan vid 1700-talets slut och blir under 1800-talet oerhört vanligt i enklare uthus och lador. Äldre stolpverkskonstruktioner kan ibland hålla mycket kraftiga dimensioner.

Fasaderna får färg

Som nämnts tidigare börjar panel förkomma redan under 1700-talet. Under 1800-talet blir bruket allmänt. Tidigare beskrivna bruk att ha ris på väg-garna tycks fortsätta och det förekommer också att man klär in väggen med halm.⁸⁸

Gårdens byggnader var länge grå och omålade. Under 1800-talets lopp når emellertid den faluröda slamfärgen först mangårdens hus och så småningom ladugårdar och logar. Rött har därefter kommit att bli något av en nationalfärg i Sverige, denna restprodukt från Falu koppargruva som ger en färg som passar så synnerligen väl in i landskapet. Långt in på 1900-talet har man själv kokat sin röda slamfärg på gårdarna. Receptet är enkelt med ingredienserna vatten, rödfärgspigment, järnvitriol, mjöl och kanske en skvätt linolja.

Under 1800-talets senare del får dock den röda färgen konkurrens av ljusa oljefärger. Herrgårdarna hade sedan länge anammat den nya ljusa färgen som målas på hyvrad panel och var tänkt att imitera sand- och kalksten och allmogen tog efter detta.

Gårdens byggnader var länge grå och omålade. Under 1800-talets lopp når emellertid den faluröda slamfärgen först mangårdens hus och så småningom ladugårdar och logar. Faluröd Dalslandsstuga som står vackert mot grönskan i Råskog, Brålanda. (MOW)

⁸⁸ von Schoultz 1951 s. 125

Trots färgens utbredning finns det ännu gårdar som fått stå helt omålade eller där ekonomibygnaderna lämnats omålade medan manbyggnaden målats.⁸⁹

Tak – halm, skiffer och tegel

Taken genomgår en hel del förändringar under perioden 1700-talets mitt och 100 år framåt. Som nämnts tidigare blir *halm* det allmänna takmaterialet på uthusen under 1700-talet andra hälften. Halm har utmärkta egenskaper genom att det isolerar från såväl kyla och regn som från sommarens hetta. Halmen släpper samtidigt igenom ladugårdsluften och ger ett bra inomhusklimat för både djur och foderförvaring. Dessutom var halmen billig och kunde användas som reservfoder om tillgången tröt fram på vårkanten. I Dalsland har man använt flera olika halmtakstyper och blandningar dem emellan: det s.k. mellansvenska taket med obunden halm som hålls på plats med långa, över takåsen lagda ryggrän, det sydsvenska bindtaket där halmen är bunden med vidjor (senare järntråd) samt det västsvenska så kallade rivetaket. Rivetaket lades så att halmen virades runt ett rutnät med ganska grova slanor. På utsidan bildade halmen fjällformigt överlappande lager med en slät yta. På undersidan fick taket ett ”virkat” utseende. Över ryggåsen användes såsom på bindtaket ryggrän.⁹⁰ Halmtaken finns med några årtionden in på 1900-talet men försvinner sedan i ganska rask takt, utkonkurrerade av hårdare material. Rivetaken har förekommit i hela östra Dalsland och på Östra Bodane i Ånimskogs socken som presenteras i denna rapport finns ett mycket välbevarat exempel.⁹¹

Ett verkligt karaktärstak för Dalsland är *skiffertaket*. Vid Hällan i Gunnarsnäs hade brytning av takskiffer inletts vid 1700-talets slut och under 1800-talet utökades verksamheten med skifferbrytning vid Källsviken och Halängen i Dalskog. Också vid Skärbo i Steneby har skiffer brutits fram till början av 1900-talet. Skiffer kom att bli mycket populärt, främst som taktäckning på manbyggnader i landskapet men även ett och annat uthus fick skiffertak; framför allt i området närmast kring skifferbrotten. Exempel på skifferfasader förekommer också, se vidare Flathult i Dalskog som presenteras i denna rapport.

Skiffret lades vanligen i fjällmönster eller rutnmönster med fyrkantshuggna plattor. Det kunde läggas på öppen läkt men också på underlag av brädor. Oregelbundna skivor förekom också, främst i när-

Överst: Skiffer har varit ett oerhört populärt takmaterial i Dalsland. Här återställer hembygdsforskaren och museimannen Olov Ljung skiffertaket på dasset på Nol i stugan, Anolfsbyn i Skälleruds socken. (MOW)

Mitten: I ladugården på Vingen i Östra Bodane, Ånimskogs socken finns detta fina rivetak bevarat. Från undersidan ser man det ”virkade” utseendet som det virade halmdockorna ger. Notera också den ålderdomliga takkonstruktionen med mittstolpen, mesulan, som håller upp taket. (MOW)

Underst: Tak med oregelbundna skifferhällar på taket förekommer främst i området kring skifferbrotten i Dalskog, Gunnarsnäs och Ör. Friliggande bryggghus på Bryntegen, Dalskogs socken. (KAK)

89 Se exempelvis Anolfsbyn, Nol i stugan i denna rapport.

90 Mattisson 1959 s. 101 ff

91 Forskning för att i detalj dokumentera tekniken pågår genom Eje Aréns och Jonathan Malms försorg. De har bl.a. lagt ett nytt rivetak på en gård i Eriksbyn i Skälleruds socken.

Ovan: Den agrara och industriella revolutionen gav draghjälp åt varandra under 1800-talet. Jordbruket bidrog med arbetskraft till industrin som bidrog med nya arbetsbesparande maskiner till jordbruket. Sådd i Gestad socken. (RMVG)

Vänster: Årtiondena efter 1800-talets mitt anlades benstammar på flera platser för krossning av kreatursben till gödning. På kartan syns en benstamp som låg invid Teåkersälven, Ödebyn i Bäcke socken. 1890-talets ekonomiska karta.

heten av skifferbrotten. Den dalsländska lerskiffern är relativt mörk till skillnad från den ljusare glimmerskiffern som bröts i Glava i Värmland. Även sådana ljusare grå tak förekommer i Dalsland.⁹²

Från 1800-talets mitt, i vissa fall redan tidigare, börjar enkupigt taktegel vid sidan om skiffer ersätta torven på boningshusen. Mot århundradets slut är det ett av de viktigaste takmaterialen.

92 Det finns flera böcker skrivna om skiffer. Ingemar Andersson har givit ut ett par stycken varav den senaste är mycket praktiskt inriktad och en bra handbok för den som skall lägga om sitt skiffertak. Andersson 2008: *Skiffertak – läggning reparation underhåll*.

JORDBRUKET I INDUSTRISAMHÄLLET 1870-1945

Från spannmål till djurhållning⁹³

Den agrara expansionen fortsatte under hela 1800-talet. Jordbruket övergick efterhand till växelbruk, där man vid sidan av spannmål och rotfrukter odlade foderväxter på åkern, s.k. vallodling. Efterhand slog också en mängd tekniska landvinningar igenom. Den främsta av dessa var järnplogen som möjliggjorde bättre jordbearbetning och bearbetning av tyngre jordar. Klösharven var en annan viktig nyhet. Potatisen slog som nämnts tidigare igenom som ny viktig gröda och tillsammans med havren kom den att få stor betydelse i Dalsland. Konstgödnigen vann insteg under 1800-talets andra hälft, först i form av benmjöl och importerad guano och senare fosforgödnigen från C.F. Waerns & co fabrik i Göteborg.

93 De allmänna beskrivningarna i kapitlet bygger på *Jordbruket i industrisamhället 1870-1945*, band 4 i *Det svenska jordbrukets historia* av Mats Morell, samt föreläsningar av samme man. Det som handlar mer om Dalsland bygger på Anders Edestams artikel i *Hembygden* 1960 om Dalslands jordbruk under 400 år.

De tidigare beskrivna jordbruksskiftena var en viktig del i förbättringen av jordbruket. En annan del var all den rådgivning och nyhetsförmedling som främst utgick från Hushållningssällskapen. Dessa medverkade också i uppbyggandet av brandstodsbolag, ekonomiska föreningar m.m. som kom att få stor betydelse för lantbruket.

Nyodling och hemmansklyvning har berörts i tidigare kapitel. Genom sjösänkingsprojekt och dränering av vattensjuka områden vann man också tusentals hektar ny åkermark. Här intar Frändefors socken en särställning i Dalsland med sitt omfattande sjösänkingsprojekt kring Hästefjorden under 1800-talets andra hälft. Den s.k. Futtan kanalen anlades på 1860-talet och torrlade omfattande arealer för nyodling och ett flertal nya jordbruksenheter tillkom på den mark man vann.

Omfattande nyodlingar med stenröjningar och utdikningar genomfördes. På lerslätterna påbörjades stora dikningsföretag och öppna tegdiken kom här att sätta prägel på landskapet ända in mot 1900-talets mitt. I sten- och blockrika bygder användes röjningsstenen till stenmurshägnader. Det småskaliga ”stenmurslandskapet” med dess murar kring odlingslandskapets ägor, ägoslag och fägator kom att sätta prägel på landskapet långt in i sen tid.

Havrens högkonjunktur hade dock sina svagheter. Den ensidiga satsningen var riskabel, vilket många samtida bedömare påpekade i olika sammanhang. En påminnelse om bräckligheten fick man under missväxtåren 1867 och 1868 då skörden slog fel samtidigt som befolkningen var större än någonsin. Kring 1870 hade nyodlingen avtagit och den gynnsamma spannmålsexporten, som pågått sedan ca 1800, upphörde kring 1880. Förutom flera år med missväxt blev då också den dalsländska havren utkonkurrerad av billig amerikansk och rysk spannmål. Hästfodret i England byttes från havre till majs, mängden hästar minskade också i industrialiseringens fotspår. År 1888 infördes dessutom spannmålstullar. Havrens nedgång fick närmast katastrofala följder, framför allt i de delar av Dalsland som satsat mycket ensidigt på just havreodling. På många håll hade man valt att inte anamma nyheter som förbättrad gödselvärd och konstgödning, dikning och växelbruk.

Resultatet blev att bygden krympte ihop, många enheter, främst torp och småbruk, övergavs och emigrationen till Amerika kulminerade. Många flyttade också till de framväxande industrierna. Sundals härad hade den högsta nettoemigrationen i Sverige under 1880-talet. Även i landskapets norra och östra delar var avflyttningen påtaglig men här klarade man sig bättre då animalieproduktion och skogsbruk kunde jämna ut konjunktursvackan.

Svaret från jordbruket blev så småningom en omläggning till animalieproduktion. I Dalsland kom denna förändring att ske senare än i många närliggande områden. Inriktningen mot animalier med mjölk- och köttproduktion gynnades av en ökad levnadsstandard hos de kapitalstarka samhällsklasserna, samt en ökande efterfrågan från de snabbväxande städernas befolkning. En påtaglig konsekvens blev bl.a. att nötkreatur och betesmarker åter kom att sätta prägel på odlingslandskapet till långt in på 1900-talet.

Böndernas stärkta ekonomiska ställning motsvarades av en allt starkare politisk position. Samtidigt växte gruppen egendomslösa – torpare, backstugusittare, drängar, pigor m.fl. – mycket kraftigt under 1800-talet. Dessa bidrog till den agrara revolutionen genom sin arbetskraft. Det var emellertid också de som först emigrerade till Nordamerika eller lämnade jordbruket för den framväxande industrin mot århundradets slut. Industrin å sin sida bidrog till denna utveckling genom att producera arbetsbesparande jordbruksmaskiner som medförde att arbetskraft blev friställd. Den starkt växande ekonomiska och sociala uppspaltningen på landsbygden kom även att synas i bebyggelsens utveckling.

Mekaniseringen av jordbruket kapade många arbetstoppar och frigjorde arbetskraft. Skördearbete i Timmervik på 1930-talet. Foto lånat av Roy Ferling.

I spåren av den stora emigrationen till framför allt USA befarade myndigheterna att landsbygden skulle avfolkas. Inrättandet av en *statlig egnahems-lånefond* 1904 och jordförmedlingsbyråer ute i länen syftade bl.a. till att underlätta för människor på landsbygden att förvärva egna småbruk. Lånen kunde också användas till friköp av torp. Många torp och backstugor friköptes under det tidiga 1900-talet. Nya lagar såsom *Ensittarelagen* 1918 gav rättigheter att i vissa fall friköpa hus på ofri grund. Dagsverkstorpssystemet övergick allt mer i arrende mot kontant betalning. På 1940-talet avskaffades torpsystemet helt.

Som tidigare nämnts blev omläggningen till animalieproduktion svaret på det sena 1800-talets nedgång för spannmålsodlingen. En stigande

Som ett minnesmärke över elektrifieringen av landsbygden står det lilla transformator tornet kvar på Gömmans marker i Frändefors. Det byggdes på 1940-talet och togs ur drift 1975. Sven Mattsson har sedan vårdat det och använder det som förvaringsbod. (LB)

levnadsstandard medförde dyrare livsmedelskonsumtion med bl.a. ökad efterfrågan på just kött- och mjölkprodukter. Dilemmat med livsmedelskonsumtionen är dock att den har sina begränsningar och redan på 1920-talet bedrevs en överproduktion med sjunkande priser som följd. Ungefär vid samma tid inföll odlingsmaximum i Dalsland. Ekonomisk och facklig organisering samt politiska överenskommelser bidrog till att stabilisera jordbruket under depressionen på 1930-talet och krigsåren på 40-talet. Den berömda ”kohandeln” genomfördes där arbetarrörelsen accepterade ett prishöjande producentstöd och bonderörelsen accepterade ett skattehöjande arbetslöshetsstöd.

Animalieproduktionen kom att medföra mer gynnsamma förhållanden för de mindre och medelstora familj jordbruken. Överhuvudtaget kom familj jordbruket att stärka sin ställning under industrialismen. Utbudet av arbetskraft minskade och barnen till torpare och backstugusittare tog inte längre lika självklart tjänst som pigor och drängar eller ställde upp som säsongsarbetskraft vid årets arbetstoppar. Familj jordbruken klarade i regel av att möta dessa förändringar genom att man inte var större än att man kunde anpassa jordbrukets inriktning till efterfrågan, öppna för mekanisering

och förändra den egna arbetsinsatsen. Kvinnornas arbetskraft kunde frigöras mer till jordbruket när fler varor började köpas istället för att produceras på gården; t.ex. att gårdens kläder och andra textila arbeten kunde köpas utifrån.

Vattenledningar och elektrifiering, efterhand såväl i boningshus som i ladugård, betydde insparad tid. Slättermaskiner, självavläggare m.fl. nyheter kapade de säsongbundna arbetstopparna.

Elektrifieringen av landsbygden tog fart under första världskriget. Det stora genomslaget kom dock senare, på 1920-40-talen. Mängder med gårdar kom att ansluta sig till andelsföreningar för att få el, antingen från egna små kraftverk eller från de stora producenterna i exempelvis Trollhättan. Att elen kom vid olika tider visar flera av gårdsbeskrivningarna, exempelvis kopplades elektriciteten på i större delen av Nössemarks socken på självaste julafton 1922 medan el drogs in på Fagerhult i Gestad till julen 1944.

Fortfarande var gården i allmänhet en enhet som bedrev ett mer allsidigt jordbruk. Det var inte ovanligt att ha växtodling med spannmål och vall, i snitt 5–7 kor, några ungdjur, gris och höns samt lite skog och någon mossodling.

Ett utvecklat boende

Ett spännande ämne för vidare studier är i vilken utsträckning man byggde nytt eller flyttade med sig byggnader när enskifte och laga skifte genomfördes. Bidrag till flyttning av byggnader utgick som regel och det är känt att många bönder flyttade med sig byggnader ut till nya gårdsläget. I vissa skifteshandlingar kan man finna upplysningar kring husen. På många håll förefaller det som att den stora nybyggnationen inträffade först några decennier efter att skiftet genomförts. Ett tänkbart skäl bland flera möjliga är att först då hade gården arbetats upp och blivit vinstgivande. Man hade då råd att investera i nya byggnader.

Hus med dubbel bredd. Till vänster syns den sexdelade salsbyggnaden med centralt placerad sal och på sidorna om denna kök och olika kamrar. Till höger syns en variant av det västsvenska dubbelhuset med fyra rum och en liten förstuga placerade runt en central murstock.

Den vackra manbyggnaden på Stora Åmot i Erikstad socken är uppförd vid 1800-talets mitt. Huset har en påkostad utformning med liggande panel, snickarglädje och sinnrikt spröjsade lunettfönster. (OE)

Ovan: Mycket karaktäristiskt västsvenskt dubbelhus från 1880-talet med frontespis och glasveranda i Gälnäs, Torrsjögards socken. Hustypen blev oerhört vanlig på gårdarna i Dalsland under senare delen av 1800-talet och 1900-talets förra hälft. (OE)

Ovan höger: Dubbelhus med parställda fönsteraxlar som förekommer i norra Bohuslän och Götaälvdalen kan påträffas även i Dalsland, kanske främst i landskapets västra delar. Sannerhult, Ödeborgs socken. (LB)

Höger: I landskapets västra delar förekommer dubbelhus som är väldigt breda, med en extra fönsteraxel på kortsidan. Det kan exempelvis markera en extra kammare. Furved, Gesäters socken. (MOW)

Från enkel till dubbel bredd

Vid 1800-talets mitt började böndernas bostäder successivt förändras. Man frångick alltmer det traditionella *enkelradhuset*, d.v.s. enkelstugor och parstugor. Den påbörjade utvecklingen mot hus med rikare planlösningar med en uppdelning av rummen i dubbla rader i byggnadens längdriktning slog nu igenom. Dessa s.k. *dubbelradhus* hämtade sin förebild i herrgårdarnas *salsplan* som i sin tur

hämtat inspiration från sydeuropeisk byggnadskonst. Salsplanen infördes i Sverige vid 1600-talets mitt av slottsarkitekterna Tessin och de la Vallée och blev under benämningen karolinerplan vanlig på ämbets- och officersboställen under 1700-talet (jfr tidigare kapitel). Plantypen har också varit oerhört vanlig på prästgårdarna.

Men även flera andra varianter på planlösningar med dubbel bredd förekommer. Utmärkande är sex- eller femdelade planer i ett utvecklat boende med separat kök, dubbla murstockar, särskilda sovkamrar och salen/finrummet placerad mitt fram (salsbyggnaden) eller på sidan.

På mindre och medelstora gårdar fick plantypen en enklare utformning. Grundtypen här är endast fyra rum grupperade kring en central murstock, samt ofta med en smal farstu som ett femte rum. Hustypen kom att bli så vanlig att den kallas *det västsvenska dubbelhuset*. Den slog igenom stort och i delar av Dalsland uppfördes nästan enbart västsvenska dubbelhus på medelstora gårdar efter 1870.⁹⁴

Bostadshuset byggdes i en och en halv våning med förhöjt väggliv och försågs med vindsfönster i gavlar och längs takfoten, gärna med fantasifull spröjsning eller som halvrunda lunettfönster. En stor frontespis på framsidan som gav ljus och rymd till vindsvåningen fick stort genomslag. Industrialismens genombrott avspeglas i husens utformning genom att material i stigande utsträckning blev en industriell produkt. Exempelvis kan nämnas den ökade användningen av hyvlade paneler målade i ljusa oljefärger samt "snickarglädjen" på verandor

94 Hallin 1986

som blev vanligt förekommande under 1800-talets senare del och under det tidiga 1900-talet.

Mönsterritningar

Genom Hushållningssällskapen, Kungliga Lantbruksakademien⁹⁵ och enskilda framställdes en lång rad typritningar, planschverk och byggnads-läror för landsbygden under 1800-talet.⁹⁶ Ett stort inflytande fick Charles Emil Löfvenskiölds verksamhet. Hans tre planschverk om lantmanna-byggnader som utkom under 1800-talets senare del nådde stor spridning. Planschverken, av vilka det första utkom 1854–55, fungerade som mönsterböcker för tekniska lösningar och utformning av fasader samt tillhandahöll mallar för snickeri-detaler. Löfvenskiöld förordade manbyggnader vars volym gav luft och ljus (sexdelad plan). Exteriört anknöt husen till den s.k. *schweizerstilen* och karaktäriseras av de stora taksprängen, frontespiser och fasadens hyvlade panel på växlande ledd, målade i ljusa färger. Utmärkande är de många dekorativa fasaddetaljerna på veranda, gavelkrön och längs takfoten. Även om Löfvenskiölds ideal mer konsekvent kom att tillämpas i herrgårds-bebyggelsen fick de också genomslag i bondebebyggelsen. I Löfvenskiölds spår följde även andra som utgav mönsterböcker.⁹⁷

I Dalsland finns ett flertal manbyggnader där Löfvenskiölds ideal är tydligt framträdande, exempelvis på Tån norr om Brålanda, på Södra Kylsäter i Färgelanda och på Kuserud i Erikstad. Många är

Vänster: Genombrutna snickerier med anknytning till Bohuslän finns på många gårdar i Lerdal och Gesäter. (MOW)

Nedan: Överdådiga snickerier präglar många gårdar i Nössemarkstrakten. Denna formriktighet kan härledas tillbaka till snickaren Sven Petter Jonasson. Här syns hans eget ställe Olsbyn som numera är borta. (RMVG)

95 Inrättad år 1811 och bl.a. samordnare av Hushållningssällskapen.

96 Werne 1993 s. 330

97 Löfvenskiöld och hans verk har beskrivits av Catharina Svala i hennes avhandling från 1990. Också Ulrich Lange har ägnat sig åt Löfvenskiöld, exempelvis i temanumret av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* om jordbrukets byggnader, nr 29 1995.

Ovan: Charles Emil Löfvenskiöld gav ut planschverket "Landtmannabyggnader" 1865-1868. Här syns ett av hans förslag till huvudbyggnad på en större bondgård. På många gårdar i Dalsland ser man manbyggnader som hämtat inspiration från dessa mönsterritningar.

Höger överst: Såväl nybyggen som äldre hus försågs med snickerier och glasverandor. Formrikedomen är stor, präglad av lokala byggmästare och snickare. Här syns en påkostad veranda, liknande finns på flera gårdar i Järbotrakten. Ljusebråten. (MOW)

Höger mitten: Huset på Sulemon i Laxarby byggdes om på 1910-talet av en finsnickare som just återvänt från Amerika med många nya idéer i bagaget. (MH)

Höger underst: Den stora manbyggnaden i Grunsbo i Frändefors har liggande panel och en veranda utmed hela långsidan vilket ger huset en omisskännligt amerikansk prägel. (DW)

också de äldre byggnader som fick snickarglädjevandor och utsmyckningar i Löfvenskiölds anda kring det förra sekelskiftet.

Influenser från Amerika

Emigrationen till Amerika medförde inte bara att Dalsland dränerades på människor. De som återvände, vilket faktiskt många gjorde, förde med sig nya idéer kring jordbruk och byggande som ännu avspeglar sig på flera gårdar i landskapet.

Den amerikanska panelarkitekturen hämtar säkerligen en hel del av sin inspiration från schweizerstilen som den har stora likheter med. I Amerika går stilen under namnet *stick style*. Husen uppfördes med stomme i regelverk som försågs med isolering och in- och utvändigt kläddes med panel. Med ytterpanelens hjälp markerades byggnadens struktur genom avgränsade fält och listverk. I fälten placerades dörrar och fönster och här spikades också panelen på olika ledder för att ge en dekorativ verkan. Stora takutsprång och altaner av trä gav skuggeffekter och uttrycksfullhet åt husen. Snillrikt

Överst: Villaideal som frångår den gängse fyrdelade planen förekommer på en del gårdar från 1900-talets första decennier. Här syns den speciella manbyggnaden på Nilsbyn, Tisselskogs socken. (MOW)

Underst: Vanligt blev också att bygga till eller direktuppföra manbyggnaden i vinkel med glasveranda i vinkeln. Denna manbyggnad med sin fina glasveranda finns på Stommen i Torrskog. Det är en enkelstuga från 1885 som byggdes till på 1910-talet. (MOW)

genombrutna mönster i nockprydnader, räcken och lister var också en viktig komponent.⁹⁸

I Dalsland finns bevarade exempel på Sulemon i Laxarby samt i Grunsbo i Frändefors. Ett mycket tidigt exempel på regelhus finns på Heden Västerhögen i Laxarby som beskrivs i denna rapport. Denna manbyggnad uppfördes 1904-08 efter att ägaren återkommit från Amerika.⁹⁹

⁹⁸ Stavenow-Hidemark 1971 s. 47

⁹⁹ Ett annat fint exempel på amerikainfluerad arkitektur var det numera rivna Nygården Karlsfält i Bolstad.

Egnahem och villaideal slår igenom

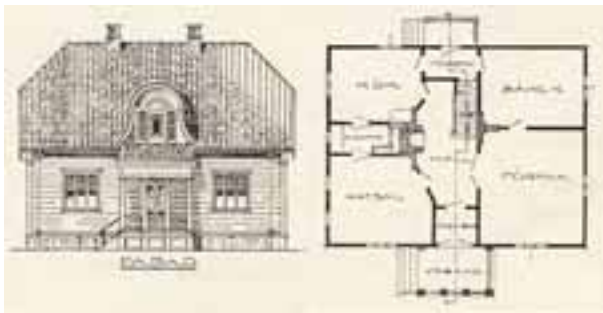
Det byggs många nya manbyggnader under perioden sent 1800-tal och decennierna efter det förra sekelskiftet. Troligen kan detta ses som ett uttryck för det uppsving som jordbruket fick genom den förnyade inriktningen på animalieproduktion. Ökade krav på bostadsstandard är en annan förklaring.

Den ljusmålade symmetriska manbyggnaden med dubbel rumsbredd, ofta med utbyggd frontespis, levde kvar som ideal på bondgårdarna ända fram mot 1900-talets mitt. Veranda som antingen var öppen eller försedd med småspröjsade glasrutor var vanligt. Under perioden från 1910-tal till 1940-tal var *brutna tak* mycket uppskattat och förekommer i hela landskapet, påverkat av då rådande stilideal.

Under denna period kan man emellertid också se hur mer allmänna villaideal uppträder på gårdarna. Planlösningarna har i allmänhet sin utgångspunkt i den fyrdelade planen, liknande de ovan nämnda dubbelhusen, men friare planlösningar förekommer nu också.¹⁰⁰

Med början från 1910-talet börjar varianter av standardhus, såsom "Borohus" m.fl. att uppföras,

¹⁰⁰ Fina exempel där villaideal och jugendepokens formspråk är framträdande finns på Simmerud i Grinstad, på Hasselbacken på Stommen med Tveten i Laxarby socken samt i Nilsbyn i Tisselskogs socken, alla från 1910-talet. Se också manbyggnaden på Rörviken i Nössemark i denna rapport.

Överst: Manbyggnader med brutet tak förekommer på många gårdar i landskapet från 1910-1930-talet. Detta exempel återfinns i Viken, Fröskogs socken (OE)

Mitten: Boningshus på en gård i Timmervik i Frändefors med välbevarad 1930-40-talskaraktär. (OE)

Underst: År 1919 gav Emanuel Carlsson i Åmål ut ett litet häfte med "Villa-ritningar till hjälp för hembyggare". Mönsterritningar liknande dessa kom till användning även inom jordbruket när ny manbyggnad skulle uppföras. Här syns plan och fasad till villa "Högalid".

gärna med brutet tak. Fina exempel på detta finns på många av landskapets gårdar.¹⁰¹ Från 1930-40-tal gör sig funktionalismens avskalade formspråk allt mer gällande i bebyggelsen med exempelvis slätputsade fasader och tvåluftsfönster utan spröjs.

Egnahemmen som uppfördes på småjordbruken byggdes ibland efter mönsterritningar som följde med egnahemslånen. Från 1936 och några år framåt producerade Statens Egnahemsstyrelse typritningar för bl.a. arbetarsmåbruk. Egnahemmens

¹⁰¹ Se exempelvis Bränneberg och Hävesten i denna rapport.

Överst: Denna bild från ett kök i Stenserud i Råggård visar flera steg i kökskomplexets förändring på samma gång. Från början var här en öppen spis med en grytvinda av järn. Den efterträddes av "järnhallen" (vitmålad till vänster under vindan). Samtidigt byggdes "värmaren" av tegel till höger för att tillvarata värmen. När den moderna kokspisen till höger kom satte man också dit en kamin i anslutning till värmaren för att klara rummets uppvärmning. (GvSINM 1949)

Underst: 1900-talets tillägg i köket. Emaljerad järnspis till höger och elektrisk spis till vänster. Bodane, Bolstad. (MOW)

historia i Dalsland är dock fortfarande i mångt och mycket ett oskrivet blad.

Kök och uppvärmning

Perioden 1870-1945 innehåller många förändringar när det gäller den inre bostadsstandarden. Den öppna härden i köket med en grytvinda att hänga grytan över öppen eld efterträds från 1870-80-talen av en järnhäll, "järnhall", som man eldade under. Den moderna kokspisen av järn gör sedan entré kring 1900. Emaljerade järnspisar med bra möjlighet för uppvärmning av vatten blir senare vanliga. Elektrisk spis blir egentligen inte ett alternativ i köket förrän centralvärme installeras.

För uppvärmningen kompletterades kökets spis-komplex med kakelugnar/värmare och kaminer.

Fram på 1930-talet börjar detta ersättas eller kompletteras med centralvärme. Vanligt blev då en vedeldad kökspanna kopplat till vattenledningar och radiatorer i huset olika rum.¹⁰² Vid denna tid drogs också vatten in på många gårdar med ledningar och handpump. Ved- eller oljeeldad panna i källaren eller en tillbyggnad ersätter kökspannan från 1900-talets mitt och framåt.

Djurhållning

Ladugården utvecklas

Som en del i arbetet med jordbrukets förbättring under 1800-talet propagerades för bättre hygien, friska djur och vällagrat foder. Den stora förändringen av ekonomibyggnaderna vid 1800-talets mitt avsåg ladugårdarnas volym och inredning, samt förbättringar för kreaturen. Nymodigheter som rymligare ladugårdar med högre höjd i fähusen, stengrund, bättre golv, fönster och ljusinsläpp i alla utrymmen och förbättrad ventilation lanserades i såväl lador som stalldelar. Olika former av ventilationsgaller och huvar på taken tillhör bilden av tidens ekonomibyggnader. De gavs ofta en utformning som stämde med rådande stilideal. Foderskulle över fähusen för att hantera ökade fodermängder och rationalisera hanteringen var andra förbättringar. Nyheterna anammades först på de stora herrgårdarna. Byggnadsskickets utveckling gick hand i hand med en kraftig produktivitetsökning föranledd av bättre gödselhantering, frö- och sortförädling, intensiv husdjursavel m.m. Det tog dock lång tid innan de byggnadstekniska förbättringarna slog igenom på de mindre jordbruken. Detta var kanske särskilt tydligt i Dalsland som drabbades hårt av spannmålsodlingens nedgång på 1870- och 80-talen.

Den tidigare beskrivna ladugårdslängan med sädeslada, loge, foderlada och fähus, samt ofta med stall, svinhus, bodar och dass vidbyggda, blev nu allena rådande med smärre variationer efter jordbrukets inriktning i bygden. Byggandet kom i hög utsträckning att präglas av olika typer av mönsterritningar. Löfvenskiöld och hans mönsterritningar som började ges ut på 1850-talet har berörts ovan. Parallellt med honom var det flera andra såsom Sundius, Bergelin, Pettersson och Lindblom som också gav ut mönsterritningar och bygginstruktioner. Flera arbetade i samma anda som Löfvenskiöld med schweizerstilen som utseendemässig förebild och höga ambitioner när det gäller husdjurshygien, materialval och teknikutnyttjande.¹⁰³

Så småningom kom en reaktion mot de stilideal som Löfvenskiöld förespråkade, de ansågs osvenska. I *Svenska allmogehem* som utgavs 1910 i stora

upplagor utvecklades tankegångar kring regionalt byggnadsskick och landet delades i byggnadszoner.

Ett stort genomslag har de mönsterritningar haft som utarbetades av Lars N:son Gramén på 1910-talet och som utgavs vid flera tillfällen under en lång följd av år. Graméns handbok var mycket detaljerad kring material, åtgång och kostnader. Han anpassade byggnaderna till den våg av mekanisering som började prägla lantbruket och åskådliggjorde även hur betong och cement kunde användas i lantmannabyggnader. Gramén var verksam som arkitekt vid *Sveriges allmänna lantbrukssällskaps byggnadsbyrå*.¹⁰⁴

Även *Samfundet för Hembygdsvarvs Byggnadsbyrå* sysslade mycket med bebyggelse för det expanderande jordbruket. I början av 1930-talet gav man ut en samling ritningar till lantmannabyggnader. Typgårdarna delades in i fyra huvudgrupper som representerade varsin zon i landet. Man förespråkade en viss anknytning till regional byggnadstradition samtidigt som man lade stor tonvikt på praktiska krav.

På Brötegården i Ödeborg står denna mycket välbevarade mönsterladugård från 1950. Karaktäristiskt är eternittaket med ventilation från fähuset, den vitmålade stalldelen och den höga skullen. (MOW)

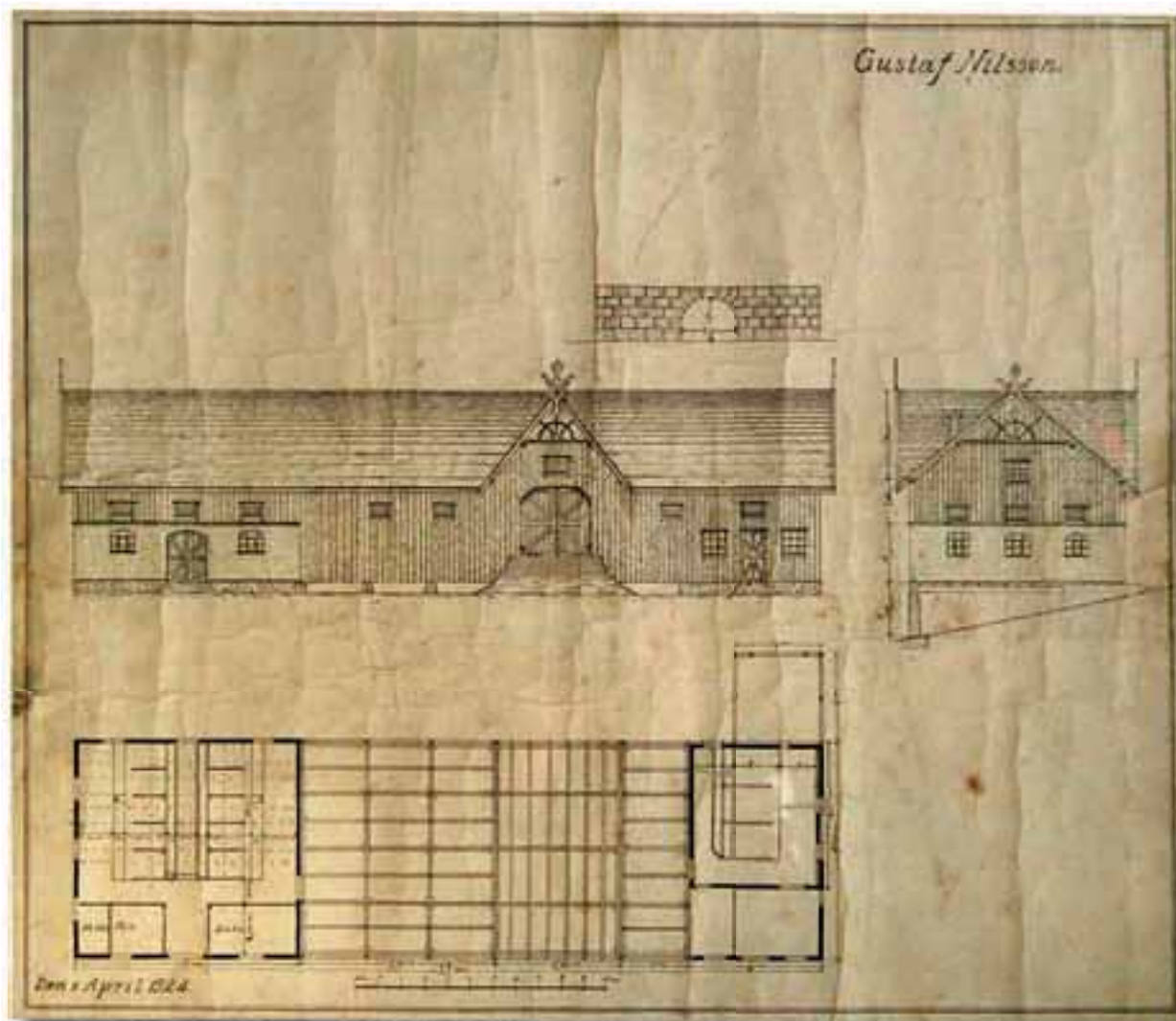
Uppdraget att verka för gårdarnas rationalisering låg regionalt på Hushållningssällskapen. År 1939 grundades *Lantmännens byggnadsförening* (LBF) som gav projekteringshjälp och 1948 inrättades byggnadsbyrå vid *Lantbruksstyrelsen*. Den sistnämndas uppgift var att bygga ut ett rådgivnings- och projekteringsnät vid landets lantbruksnämnder.¹⁰⁵ Deras mönsterritningar byggde vidare på den långa tradition som redan präglade de små och medelstora gårdarna. Man ansvarade också för rationalisering kring fastighetsbildning. Ansvar för den inre mekaniseringen låg kvar hos Hushållningssällskapen fram till 1967 då även den frågan

102 Se exempelvis Rörviken i Nössemark, Skallsjö i Högsäter och Bön i Torrskog i denna rapport.

103 Svala 1996 s. 65 ff

104 Molén & Bergsjö 1989 s. 20, Gramén 1918

105 Molén & Bergsjö 1989 s. 24-25

Förutom de mer kända mönsterritningarna förekommer lokala initiativ. Denna ritning för ny ladugårdslänga på Rörviken i Nössemark är framtagen av byggmästaren på orten, Gustaf Nilsson år 1924. Byggnaden har en påkostad utformning med rika snickerier i nationalromantiskt inspirerad form. Samtidigt är den mycket modern med alla tidens tekniska lösningar såsom stor vällyftad skalle med ventilationsluckor, släphiss, centralt foderbord i fähuset, gödselkällare under såväl fähus som stall samt rinnande vatten. En liknande ladugårdslänga uppfördes också på granngården.

flyttades till lantbruksnämnderna.¹⁰⁶ Man renodlade tekniken och formen och ladugårdslängan med vitkalkad stalldel och skullöverbyggnad i falurött trä i stram funktionalistisk anda är en produkt av detta. Det s.k. *höghuset* – ladugårdslängan med en skullvägg på flera meters höjd – blev karaktäristiskt för seklets mitt.¹⁰⁷

Utvecklingen innebar generellt ökade byggkostnader som fick en hämmande effekt på antalet nybyggda ladugårdar under 1940-talet. Många äldre ladugårdslängor moderniserades, särskilt avseende inredning i stalldelen och gjordes mer lättarbetade.

Foderbord för enklare utfodring

Efter 1800-talets mitt började större gårdar ersätta äldre typer av båsindelning och krubbor med centralt placerade *foderbord* som rationaliserade

utfodringen. Detta tycks ha varit en process som pågick under lång tid. Innan det slog igenom helt på mindre ställen hann det bli 1930-tal. I flera av ladugårdslängorna som presenteras i denna rapport finns en sorts övergångsformer mellan tjudring mot yttervägg och utfodring på golvet och det utvecklade centrala foderbordet. Korna stod då på en rad med foderbord som kunde nås via en gång utmed väggen, gärna då den vägg som vette mot foderladan och dörren dit ut. Exemplet på nästa sida är hämtat från Kolsäter i Gesäters socken.¹⁰⁸ I anslutning till detta började man också använda gjutna golv i fähusen och fodergrindar av trä.

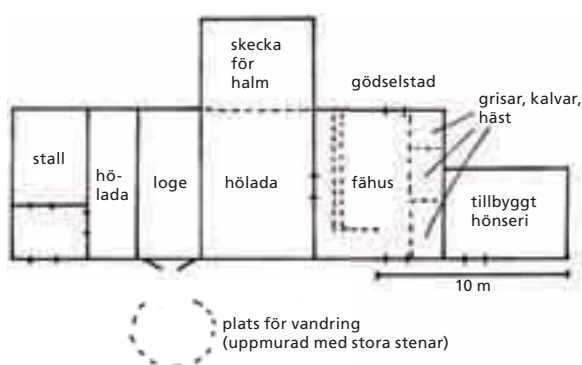
Den viktiga mjölken

Ökad mjölkproduktion och ökad efterfrågan i kombination med nya tekniska hjälpmedel innebar

¹⁰⁶ Muntliga uppgifter från Leif Berndtsson

¹⁰⁷ Svala 1996 s. 71

¹⁰⁸ Också den framsynt planerade ladugården på Flathult i Dalskog har en bra lösning med en korsformad gång mot vilken foderborden är placerade, lätta att nå.

Överst: Centralt placerat foderbord i ladugården från 1940-talet på Fagerhult. Gestad socken. (MOW)

Underst (bild och planskiss): Ladugårdslänga på Kolsäter i Gesäters socken. Den har den vanliga indelningen med stall, loge med lador samt fähus. Korna stod vända mot ett foderbord som lätt nåddes från en gång intill foderladan. Ett höns hus i tegel har byggts till längst åt höger. Framför logen finns spåren efter en uppmurad hästvandring för drift av gårdens tröskverk. Framför stallet finns en "förstuga", något som förefaller vara mycket vanligt på gårdarna från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. (MOW)

en stark utveckling för mjölk- och mejerihanteringen under det sena 1800-talet och 1900-talets förra hälft. På många gårdar, först de större men sedan även på de mindre, inrättades *mejerier*. Deras epok var ganska kort, årtiondena före och efter 1900. Den främsta produkten från dessa var ost som avyttrades på en nära marknad. Själva mejeribygnaderna var ofta små och oansenliga, enkla faluröda hus som låg tillsammans med gårdens övriga ekonomibyggnader. Husens utsida avslöjar inte mejeriverksamheten och det är svårt att bedöma hur utbredd hustypen varit. De små gårdsmejerierna fick så småningom konkurrens av andelsmejerierna som startade när bönderna under 1900-talets förra hälft gick samman i andelsföreningar och i striden om råvaran – mjölken – blev gårdsmejerierna ofta förlorare (läs mer i kapitlet om mejerinäringen nedan).¹⁰⁹

Handmjölkningen var ett tungt arbete i huvudsak utfört av gårdens kvinnor. Mjölkmaskiner med vakuumpump och pulserande sugning började användas på 1910-talet. På 1930-talet kom rörmjölkingen vilket innebar att mjölken transporterades via rör till en central behållare. 1940-50-talet var en tid då många gårdar skaffade sig mjölkmaskin. I takt med mjölkningens mekanisering blev hanteringen mer och mer en manlig syssla.

Den mjölk som skulle till mejeriet kyldes i väntan på transport. På många gårdar användes kallkäl-

109 Sjöberg 2006 s. 213 ff

lor eller en närbelägen bäck. Mjölken kunde också kylas i en brunn. På Hede i Högsätters socken finns en välbevarad ”kylanläggning” med kallkälla med ett litet hus över samt murat mjölkbord dit mjölken drogs på kärra när det var dags för hämtning. Hämtningen till mejerierna skedde först med häst och vagn och från 1930-talet ofta med lastbil. Det klassiska *mjölkbordets* historia hänger samman med mejerihanteringens framväxt.

Efter hand kom särskilda *mjölktrum* att ordnas, inne i ladugården eller som en tillbyggnad utanför. Här förvarades och diskades mjölkkärlen och här kylades mjölken.

Hönshus

Hönsen och deras ägg var viktiga i det äldre självhushållet. Äggen var nyttiga, lätta att lagra och transportera och kunde dessutom vid behov om-sättas i kontanter, s.k. äggpengar. Hönsskötseln liksom äggpengarna var reserverade för husmodern på gården. Hönsen fick lite spannmål och höfrö samt köksavfall. I övrigt är de mästare på att själva hitta sin föda i form av exempelvis frö, gräs och frukt. De letar på egen hand upp sin föda men håller sig samtidigt till gården vilket gör att de kan ha en egen ingång och själva välja om de vill vara ute eller inne.

I äldre tid har särskilda *hönshus* inte varit så vanliga utan hönsen har inhysts i det varma fåhuset. De kan också vara placerade i en tillbyggnad till boden i mangården.¹¹⁰ Det förekommer också att hönsen vintertid fick bo i stugan för att skyddas mot köld och rovdjur.

En kommersiell hönsskötsel växer fram från 1880-talet och många gårdar drog nytta av detta. År 1898 bildades Svenska fjäderfäavelsföreningen som anställde konsulenter, samordnade länsföreningar, gav ut en tidskrift och ordnade värptävlingar och utbildningar. Mycket inspiration liksom äggkläckningsmaskinen hämtades från USA. Nya raser, bättre skötsel och nya avsättningsmöjligheter bidrog till att ge hönsen en ökad betydelse. Avsättningen organiserades genom äggförsäljningsföreningar vilka ofta samordnades med mejeriföreningar.¹¹¹

Medvetenheten om ljusets betydelse för värpningen ökade liksom tillgången till fönsterglas och hönsens utrymmen försågs nu med ordentliga fönster, gärna åt söder för maximalt ljusinsläpp.¹¹² Fodrets betydelse för produktionens storlek uppmärksammades också allt mer.

Överst: Maskineriet för mjölkning i en övergiven ladugård i Gesäter. (MOW)

Mitten: Med mjölkmaskinernas införande försågs ladugårdslängorna med maskinrum och mjölktrum för kylning enligt nya hygieniska krav. Mjölkrummet i Fagerhult, Gestad byggdes till på 1950-talet. (MOW)

Underst: I Åsnebyn, Holms socken ligger hönshuset sammanbyggt med vedbod och vagnslider. De stora fönstren åt söder släpper in dagsljus till hönsen och stimulerar värpningen. (DW)

¹¹⁰ von Schoultz, 1951 s. 104

¹¹¹ Morell 2001 s. 255 ff

¹¹² Svala 1993 s. 69. På Åsnebyn i Holm och Ängarne i Ödeborg finns goda exempel på uppglasade hönshusväggar.

Vänster: I ladugården från 1924 på Flathult, Dalskog underlättades utgödslingen med en gödselvagn som gick på råls. (MOW)

Överst: Gödseln körs ut på åkern i Rörviken, Nössemark. Foto lånat av Birgitta Andreasson.

Underst: Den täckta gödselstaden ligger i vinkeln mellan stallet och fähuset. Bilden är tagen från stallets dörr. Inne i vinkeln finns dessutom gårdens dass, till höger i bilden. All gödsel samlas på ett ställe. Bräcketorp, Edsleskogs socken. (MOW)

På Nol i stugan i Anolfsbyn har hönsen sitt utrymme i en av ladugårdens skeckor. Vanligt på de undersökta gårdarna är annars att höns huset ligger sammanbyggt med exempelvis grishuset eller ingår i magasinslängan. Man kan också se att hönsens utrymme flyttat runt på gården.

Hönsens ökande ekonomiska betydelse under 1900-talets förra hälft syns på flera av de dalsländska gårdarna. Helt friliggande höns hus byggdes exempelvis på Ångarne i Ödeborg och Ekenäs i Frändefors. Här kröns taken av ventilationstrummor av trä. I Kolsäter, Gesäters socken, byggdes ladugårdslängan till med höns hus i tegel i två hela våningar (se planen på sidan 52) och på Böle i Rölunda uppfördes ett hönseri i flera plan år 1952.

Förädling och förvaring

Gödseln får komma under tak

I inledningen till detta kapitel beskrivs hur konstgödningen gör entré i det dalsländska jordbruket under 1800-talets andra hälft. Men också kunskapen kring stallgödsels hantering ökar. Det är påtagligt att den förbättrade gödselhanteringen bidrog starkt till ökad avkastning under 1900-talets förra hälft. Man propagerade för att *gödselstaden* skulle ha gjuten bottenplatta och gärna också halvhöga väggar som höll den flytande spillningen på plats. Ett tak skyddade gödseln mot regn som lakade ur näringsämnen. Som alltid dröjde det dock innan förbättringarna slog igenom, kanske skedde det först på större gårdar och i mer utpräglade jordbruksdistrikt. Axel Brusewitz besökte Dalsland 1907 för emigrationsutredningens räkning. Han konstaterade att ladugårdsskötseln då ännu var kraftigt försummad. Gödselstäderna var dåliga och mycket näring rann ut till ingen nytta.¹¹³ Hushållningssällskapen bidrog till utvecklingen genom att

113 Sjöberg 2005 s. 191 f

premiera cementerade och taktäckta gödselplattor under det tidiga 1900-talet. Man räknar med att 16% av småbruken (2-10 ha) hade cementplatta år 1927. Motsvarande siffra 1944 var 33%.¹¹⁴ Taktäckta gödselstäder finns bl.a. i Åsnebyn och på Håvesten i Ödeborg.¹¹⁵ En annan lösning var att ha gödseln under fähus eller stall. Sådana gödselkällare finns bevarade på ladugården invid Gäsersstugan i Håbol och på Sörgården i Rörviken, Nössemark (se ritningen ovan).

Själva utgödslingen är numera i hög grad mekaniserad. Tidiga försök till förenklingar var luckor i golvet som ledde direkt ner i en gödselkällare eller gödselvagnar på räls.

Tröskningen mekaniseras

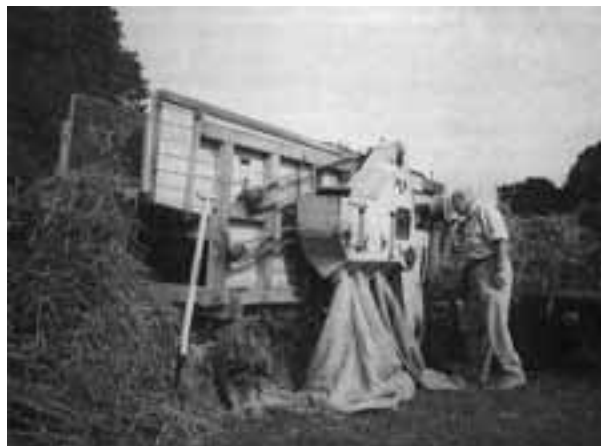
På 1880-talet började häst-, ox- eller handdrivna tröskverk komma i allmänt bruk bland bönderna, i alla fall i slättbygderna. Det var ofta stiftverk eller slagtröskverk utan rensning. En del ladugårdar försågs då med en tillbyggnad, ett s.k. *körhus*. Det byggdes för att skydda vandrigen som drog tröskverket och gav samtidigt dragdjur och körkarlar skydd mot väder och vind. I de flesta fall lades körhusen på baksidan av ladugården. Formen kunde växla men vanliga var sex- eller åttkantiga hus med toppformat tak. Enbart skyddstak kunde också förekomma. Det är dock oklart hur vanligt det varit med körhus i Dalsland. Som planen ovan från Gesäter visar har det i vissa fall funnits men senare rivits bort.¹¹⁶

På 1930- och 40-talen ersätts vandrigen av förbrännings- eller elmotorer. Tröskverken utvecklades med skak- och rensverk som tog hand om hela tröskningsprocessen.¹¹⁷ I samband med mekaniseringen ändras också utformningen av logen. Trösklogen med sina båda lador ersätts av en helt plan öppen yta, även om lokaliseringen med inkörning och lagringsutrymmen på båda sidor i praktiken består.

Från hötjuga till hiss

Under 1900-talets förra hälft mekaniseras också höhanteringen. Hö- och foderhanteringen rationaliseras under 1800-talets andra hälft. Betoningen på animalieproduktionen ger ökad foderkonsumtion med ökade ladutrymmen och införande av höskulle/ränne ovanpå fähuset som följd. Man körde in på logen och lastade för hand in höet i hölador och upp på skullen. Höet lastades också

in utifrån via luckor som satt under takfoten, ett tungt och dammig arbete. I en del ladugårdslängor byggdes *körbroar* upp på skullen så att höet enkelt kunde köras in. Ett intressant exempel är den ovan nämnda ladugårdslängan på Flathult från 1920-talet där man kör upp på skullen från ena kortsidan och lastar av höet. En vändplan har sedan byggts för att kunna vända runt hästecipaget. På större gårdar förkom ladugårdar med genomkörning så man slapp vända.

Överst: "Grällens dag" i Åsnebyn. Gårdens självrensande tröskverk är dagen till ära framplöckat och igångsatt. En grälletraktor med drivrem utgör kraftkällan. (LA)

Underst: Med lyfthissens hjälp rationaliserades höinlastningen och höskullen kunde byggas med enorma dimensioner. En lassfångare eller gripklo lyfte höet som sedan kördes in på skullen via en hissvagn på en skena uppe i nocken. På bilden syns det låga timrade fähuset där dörren står öppen. Ovanför reser sig skullen med eternittak på öppen läkt, uppburet på höga stödben. Höghusladugården i Åsnebyn, Holm är från 1900-talets mitt. (DW)

Elektrifieringen revolutionerade höhanteringen

Nu installerades *hökanoner/fläktar* som blåste upp höet och *släp- och lyfthissar* som drog upp höet. Dessa hjälpmedel slår igenom på 1940-talet och medförde att man kunde bygga högre skullutrymmen. Den s.k. *höghusladugården* blir karaktäristisk för 1940-60-talens jordbruk. När det pressade höet slog igenom efter andra världskriget blev den

114 Morell 2001 s. 217 ff

115 Fina exempel finns också på Bräcketorp i Edsleskog och Ekenäs i Frändefors.

116 Se också Låbyn i Mo i denna rapport där ett körhus funnits men senare byggts om till traktorgarage.

117 På Flathult i Dalskog byggdes ny ladugård på 1920-talet. Utrymmet framför logen är indraget så att räljermotorn som drev tröskverket kunde stå skyddad där.

Överst: Lennart Fredriksson öppnar luckan som döljer skulltorken på hans ladugård i Bränneberg, Frändefors socken. Fläkten pressar upp luft genom höet på skullen. (MOW)

Underst: Spelet till höhissen på logen i Fagerhult. (MOW)

lutande *elevatorbanan* som transporterar upp balarna till skullen en bra ersättare för fläkten i de ladugårdar som inte fick plats med hiss.

Många försåg nu också höskullen med *skulltork*, en fläkt som pressar luft upp genom höet så att det torkar. Från Låbyn i Mo berättar också Orvar Andersson att man kunde använda hösalt som ett sätt att konservera höet.

Från smedja till gårdsverkstad

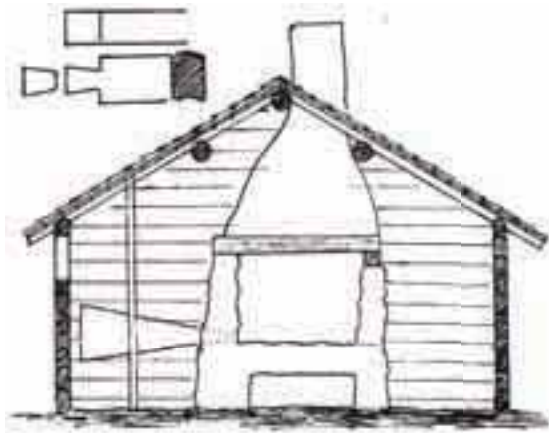
Så länge järnet använts inom jordbruket har bonden haft behov av *smedjan* där man kunde tillverka och reparera redskap och andra järndetaljer som t.ex. byggnadsbeslag. Här skoddes också gårdens hästar.

I smedjan skedde arbetet vid ässjan, en murad eldstad. En bälg av trä och skinn hjälpte till att öka temperaturen i järnet. Byggnaden hade små fönster då för mycket dagsljus försvårade arbetet med att följa de olika nyanser som framträder i järnet vid härdningen. Äldre smedjor är timrade, men under 1800-talets senare del byggdes de allt mer i stolpverk. Ingången sitter nästan uteslutande på gaveln. På äldre smedjetak låg torv och senare tegel. Skiffer förekommer särskilt i trakten kring Dalskog.¹¹⁸

Smedjorna byggdes på betryggande avstånd från övrig bebyggelse p.g.a. brandfaran. Före skiftena har det troligen varit vanligare med en gemensam smedja, en bysmedja. Antalet gårdssmedjor förefaller däremot öka i samband med utflyttningen efter laga skifte och den ökande användningen av järn under 1800-talet. Från 1700-tal och tidigt 1800-tal finns troligen endast enstaka smedjor bevarade i Dalsland medan gårdssmedjor från sent 1800-tal är mer vanligt förekommande.¹¹⁹

¹¹⁸ von Schoultz 1951, s. 113

¹¹⁹ På gårdarna som presenteras i denna rapport finns fina exempel på Åsnebyn och Vinnsäter.

Sektion genom smedjan på Flathult. Till vänster syns bälgen som hjälpte till att höja temperaturen i äsjan. Uppmätning OH/INM 1949.

Med ökad mekanisering, elektrifiering och teknikutveckling har smedjans roll övertagits av *gårdsverkstadens*. Denna ligger idag ofta sammanbyggd med gårdens maskinhall.

Magasin

Den viktiga spannmålsförvaringen har beskrivits i tidigare kapitel. Att ha *magasin* för spannmålen fortsätter att vara det vanliga till långt in i efterkrigstid. På flera av gårdarna i denna rapport hittar man magasin från 1900-talets förra hälft som har spannmålsförvaring på andra våningen och ved, redskap, vagnar och så småningom bil och traktor i bottenvåningen. Här kan man också ha kvarn för tillverkning av gröpe till djuren, utrymmen för slakt m.m.¹²⁰ Dessa ofta enkla magasinsbyggnader har lätt kunnat följa med i utvecklingen från att spannmålen bars upp för en brant trappa i säckar, via fläkt som blåste upp spannmålen till transportskruvar som skruvade upp spannmålen till andra våningen. Spannmålen lagrades på plana golv och omskyflades för hand för att torka. Temperaturen höjs snabbt i lagrad säd varpå den lätt förstörs. Luftcirkulation kunde också åstadkommas genom luftkanaler.

Källare

Det har funnits *jordkällare* vid så gott som alla gårdar och torp och de hade stor betydelse för självhushållningen på landsbygden. På vintern skyddade källarens tjocka väggar råvarorna mot frosten och på sommaren mot värmen.

Självständiga *källarbyggnader* börjar av allt att döma mer allmänt ersätta källare under boningshusen vid 1700-talets slut. Även om exempel på fribyggda källare tycks ha förekommit på större

Överst: Spannmålsskruv och lagerficka på Flathult, Dalsskog. (MOW)

Underst: Trappa till spannmålsloftet och gröpekvarn från Bräcketorp, Edsleskog. (MOW)

120 Fina exempel finns på Bräcketorp i Edsleskog, Fagerhult i Gestad, Åsnebyn i Holm, Bränneberg i Frändefors, Ekenäs i Frändefors m.fl.

Överst: Invid tillfartsvägen till Östra Bodane i Ånimskog ligger en källarvind med naturstenskällare och träöverbyggnad med brant sadeltak. I källaren har förvarats rotfrukter men hur överbyggnaden använts är idag oklart. En lucka in till detta utrymme finns från baksidan. (MOW)

Underst: Dubbelgarage för personbil och traktor förekommer på många av gårdarna i Dalsland. Detta exempel står i Åsnebyn, Holms socken. Husen är ofta enkla med regelstomme med panel samt eternittak. (DW)

boställen redan tidigare.¹²¹ Troligen kan man se en ökning av jordkällare under 1800-talet i samband med att potatisodlingen slog igenom. Potatisen är känslig och ställer höga krav på förvaring. Den gav också en volymökning där kanske den befintliga källaren, som användes för andra varor, blev för liten. En jordkällare hade ofta en förstuga med en inre dörr till det större förvaringsutrymmet. Ingångsgaveln murades av sten och försågs med en trädörr och i den bakre väggen lämnades ett hål för ventilation. Marksten har i stort sett överallt använts till källare, såväl enkla kallmurade och

jordgrävda som stora friliggande källare av välmurad huggen gråsten vilket började användas runt sekelskiftet 1900. Tegel förekommer också. Från 1920-talet och framåt gjuts många källare i betong.

Källare med träöverbyggnad, i Dalsland ofta kallad *källarstuga* men också *källarvind*, förekommer på många håll. Överbyggnaden kan vara allt från ett isolerat tak till ett helt bodutrymme som inrymt förvaring i någon form. Källaren har även kombinerats med andra gårdsfunktioner. Boden kan ha ingång direkt från åkern och potatisnedkast i golvet till den underliggande källaren.¹²²

Sedan 1950-talet har jordkällaren kommit att spela ut sin roll och ersatts av elektriska kylanläggningar, först frysar och sedan kylskåp. Idag ligger de kvar som överloppshus. Dessa stabila och välbyggda hus är på många platser det enda spåret efter den gård eller det torp som en gång legat på platsen.

Rum för redskap – lider, garage och maskinhall

Med ökad mängd redskap och vagnar ökar också behovet av förvaringsutrymmen. Sådan plats kunde finnas i den långa ladugårdslängan men på många gårdar finns också särskilda *lider*, eller *vagnsbodar*. Dessa byggnader är ofta enkla och företrädesvis uppförda i stolp- och regelverk med panel. Exempel från 1800-talets andra hälft finns på Vinnsäter i Järbo och från 1930-talet på Bränneberg i Frändefors.

¹²² Ett exempel med potatisnedkast och en låg överbyggnad, lagom att köra in jordbruksredskap i, finns i Södra Skallsjö, Högsäters socken.

¹²¹ von Schoultz 1951 s. 117

En av 1900-talets karaktärsbyggnader på gården är *garaget*. Det kan vara uppfört för såväl traktorer som stationära tröskverk och ligger ofta något av-sides från övrig bebyggelse. De små traktorgaragen kunde härbärgera ”Grällen”, den tidiga Ferguson-traktorn. Men också dubbelgarage för både traktor och personbil förekommer på många gårdar.¹²³

I takt med traktorernas ökade storlek och tillkomsten av självgående tröskor och andra stora jordbruksmaskiner har också förvaringsbyggnaderna ökat i volym. Dagens *maskinhallar*, vanligen uppförda i regelkonstruktion med plåt på såväl tak som fasader, tillhör de mer omfattande byggnaderna på gården.

Lador för hö och havre, löv och torv

Ängslador har troligen använts sedan mycket lång tid tillbaka i områden med vidsträckta och mer svåråtkomliga fodermarker. När det var långt till hemgården byggdes särskilda lador ute i slåtterängar och mader där vinterfodret förvarades. Även särskilda *lövlador* för lövtakten kunde förekomma. Fodret transporterades sedan hem i omgångar under vintern. Gösta von Schoultz ställer sig emellertid tveksam till om ängslador varit särskilt vanliga i Dalsland. De nämns sällan i de annars tämligen utförliga husesynsprotokollen från boställen och andra gårdar.¹²⁴ Ängsladorna har idag så gott som försvunnit ur det västsvenska odlingslandskapet. I det äldre kartmaterialet kan man emellertid hitta vidstäckta ängsmarker där det finns spridda byggnader vilka med stor sannolikhet markerar just ängslador. Ett sådant exempel är storskifteskartan över Norra Skallsjö, Högsäters socken, som tycks ha flera lador på sina ängar ner mot Valboåns slingrande lopp.¹²⁵

En yngre typ av lador, ofta benämnda *madlador* har uppförts under 1800- och 1900-tal, ofta i stolpverk. De har varit kopplade till torrläggning och uppodling av stora mossmarker och mader. På denna nyvunna åkermark odlades främst vall och havre. Liksom ängsladorna användes madladorna till foderförvaring. Det mest framträdande exemplet på detta finner man runt Hästefjorden där omfattande sjösänkningar genomfördes under 1800-talets andra hälft. Av de ladlandskap med nästan norrländsk prägel som funnits återstår dock numera bara enstaka byggnader. I anslutning till avlägsna åkertegar förekommer också ensamliggande parlogar där spannmålen kunnat tröskas och förvaras i väntan på hemförsel.¹²⁶

123 Fina exempel finns på Åsnebyn, Holm och Skällsäter, Järbo. Ett trippelgarage från 1950-talet finns i V Väsby, Holm.

124 von Schoultz 1951 s. 106

125 LMV 083-37:2

126 Fina exempel på friliggande parlogar hittar man i

Torvlador är kopplade till torvtäkt. I äldre tid kunde torv användas t.ex. till bränsle. Framför allt hör dock torvladorna samman med att man tog torv till framställning av torvströ som användes som strö i ladugården och på gödselstaden och sedan som jordförbättring. De enstaka torvlador som finns kvar idag är uteslutande från 1900-talet, främst från 1930-40-talen och byggda i enkel stolpverkskonstruktion.¹²⁷ Också särskilda *kollador* har förekommit där kolen från milorna i skogen förvarades tills dess slädföret gjorde transporterna lättare.¹²⁸

Sjönära bod för fiske och förvaring byggd av en itusågad laxbåt. Typen är karaktäristisk för Vänerkusten. Jakobsbyn, Grinstad socken. (CAA)

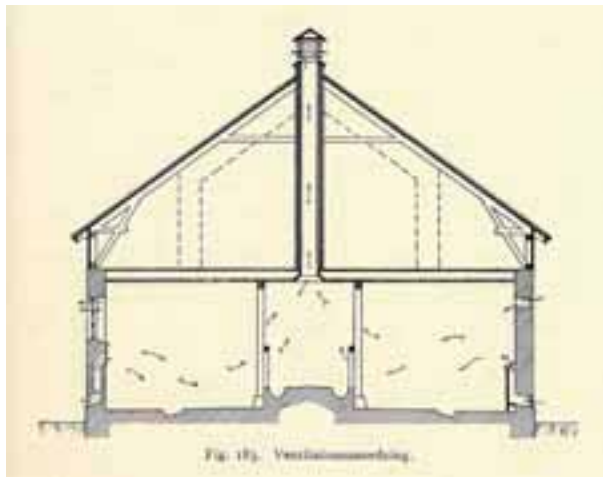
Sjönära bodar och uthus

Utmed Vänerkusten förekommer att jordbruket kombinerats med mångsyssleri, främst inom vattenknutna näringar som fiske, sjöfart inkl. fraktfart och båtbyggeri. På torp och småbruk i exempelvis Sjöskogen och Jakobsbyn har det sjöanknutna mångsyssleriet till och med dominerat över jordbruket. Till många gårdar har det därför hört *sjönära bodar* och uthus för fiske, småbåtar och

(126 forts.) Låbyn i Mo, i Ramdalen i Tisselskog och på Ögården, Torrskogs Stom.

127 Det har också funnits torvströfabriker för framställning av torvströ i större skala. Ett exempel är Näs torvströfabrik i Grinstad. Nordals och Sundals andelstovvströförening bildades 1918. Sjöberg 2005.

128 Aarsrud 1977 s. 13

Överst: Livslängden på äldre ladugårdar var begränsad, men under 1900-talet har man byggt allt bättre för att undvika skador och ge djuren ett bra klimat. Ventilations-system ur Gramén 1916.

Mitten: Gjutjärnsfönster med tegelomfattning i fähus på Björkäsen, Grinstad socken. (MOW)

Underst: Karl-Ingvar Kolsetby demonstrerar luckan som täpper till "mökegluggen" vid gödselrännans slut. Fähusväggarna i ladugården som troligen är från förra sekelskiftet är helt uppförda i kubb, korta vedtrån som lagts på tvären i kalkbruk, och utvändigt klädda med panel. Kubb fick man bl.a. som restprodukt när man hyvlade takspån. Kolsäter i Gesäters socken. (MOW)

material samt även *iskällare* eller *ishäsar*. Några sjöbodar finns bevarade. De kunde vara uppförda i resvirkesteknik med halmtak. En annan metod var att man kapade kasserade snipor och laxbåtar på mitten och reste delarna mot varandra.¹²⁹

Teknik och materialval

Stommen av trä

Timmer fortsätter att vara det huvudsakliga materialet i boningshusens stomme en bit in på 1900-talet. Omkring sekelskiftet 1900 börjar stommar av liggande plank att användas och något senare kommer stående spontad plankstomme i bruk. Man räknar med att denna konstruktionstyp blivit så gott som dominerande efter 1930 även om en och annan timmerstomme ännu uppförs på gårdar med god tillgång på skog. Som nämnts tidigare gör också stommen av regelverk entré bl.a. via återvändande svenskamerikaner.¹³⁰ Det dröjer dock fram mot 1900-talets mitt innan regelstommen blir allmän.

Även fortsättningsvis byggdes ekonomibyggnader i skiftesverk och/eller timmer. Redan under 1800-talets senare del hade emellertid det tidigare beskrivna stolpverket kommit att bli den helt dominerande träkonstruktionen i uthus och i större delen av ladugårdslängan, fränsett stall och fähus.

Husen panelades nu regelmässigt. De äldre panelerna hade breda, gärna vankantade lock. Mot 1800-talets slut blir boningshusens paneler mer bearbetade med tunnare, profilhyvlade locklister. I vissa trakter, såsom i Bengtsfors kommun blev paneler av pärlspont eller slätspont populära vid 1900-talets början.¹³¹

Andra material än trä

Bruket att använda andra material än trä ökar under 1800-talet. Detta var delvis en följd av virkesbrist och propaganda från statsmakt och hushållningssällskap. Löfvenskiöld förordade dels gråsten för att tillvara röjningssten och spara på skogen, dels tegel som kunde brännas vid gårdens eget tegelbruk. I Dalsland fick detta kanske till en början inte någon större effekt. *Tuktad gråsten* i källare och ett och annat fähus förekommer dock.¹³² Från 1800-talets mitt till 1920-talet bygg-

129 En bevarad bod med halmtak finns på Muggerud 1:18 i Grinstad. På Udden 1:35 i samma socken finns en bod av en återanvänd båt. Se också Östra Bodane i denna rapport. Läs mer i Västgöta-Dal årgång 1991 *Fisken från Vänern*.

130 Bengtsfors kommun 1986 s. 93. Bland de första lär boningshuset på Heden Västerhögen i Laxarby från 1904 vara.

131 Fina exempel är Häbolsbyn i Dalskog och Bön i Torrskog. På Läbyn 1:3 ersattes pärlsponten med eternit ca 1960.

132 Fina exempel finns på Skåkerud i Erikstad och Svecklingebyn i Ör.

des också ladugårdslängor med fähus i *gjutteknik*, d.v.s. formgjutna av kalkbruk och (vanligen) små rullstenar. Hur stor spridning detta har i Dalsland är dock svårt att svara på i nuläget.

Tegel kom att få en likartad användning. Under 1800-talets senare del gällde det främst stora gårdar som ofta hade egen produktion av murtegel. Men in på 1900-talet blir tegel ett vanligt material i främst fähusväggar och mjölkrum.

En teknik som också är en sorts gjutteknik är *kubb*, korta vedträn som lagts på tvären i kalkbruk. Tekniken är användbar eftersom den tillåter nyttjande av klenare virkesdimensioner och spill och hänger också samman med utvecklingen av mer effektiva kapsågar. Kubb förekommer både i enklare boningshus och som väggar i fähus.¹³³ Andra alternativ till timmer i framförallt fähusen var putsad cementshålsten eller formgjuten cementsten. Sådan *konststen*, formgjuten cement som imiterar tuktad sten, fick stort genomslag med början på 1910- och 20-talen.

Tak

Laga skiftesprotokoll från tiden runt 1850 vittnar om en brytningstid där *halmtak* och *torvtak* fortfarande användes och gåramålningar och andra källor visar att framförallt halmen hänger med ända in på 1900-talet på den dalsländska gården. Taktäckning med *enkupigt tegel* hade dock redan börjat användas på lite större gårdars manbyggnader från sekelmitten och detta takmaterial får sitt riktiga genomslag under århundrades slut. Förr tillverkades det för hand på gårdstegelbruk, men med utvecklandet av ringugnen på 1870-talet blev

133 Bengtsfors kommun 1986 s. 175. Det äldre boningshuset på Klovsten i Kråkviken, Värviks socken är uppfört 1880 och till hälften byggt av kubb. Werne 1993 s. 358-359

Överst: Denna välbevarade ladugårdslänga från Fagerhult i Gestad socken uppfördes på 1940-talet med fähus i tegel och tak av eternit. Dörrarna leder räknat från från vänster till stallet, mjölkrummet och ladugården. (MOW)

Underst: Ladugårdslänga med fähus i stenimiterande cementsten. Lund, Ärtemarks socken. (OE)

tegelslagningen industrialiserad och tegelpannor började strängpressas. Enkupigt tegel är vanligast på byggnader från 1800-talet och tidigare medan *tvåkupigt tegel* främst har använts på byggnader från 1900-talet. Som undertak kan det ligga stickspån eller bräder på lock. Brädtaken har i senare tid ersatts av råspont och masonitskivor. Äldre tegeltak på ekonomibyggnader är ofta lagda direkt på öppen läkt, det vill säga utan undertak. Också *skiffer* som beskrevs i det förra kapitlet fortsätter att användas flitigt, främst på boningshusen.

Takstol utan ryggås börjar förekomma från 1800-talets mitt i de vanliga bondgårdarnas manbyggnader men slår igenom först mot århundradets slut. Ofta skedde en övergång till takstol i samband med omläggning från torv till tegel.¹³⁴

134 von Schoultz 1951 s. 130 f

På denna prydliga gårdsanläggning i Hägnan i Sundals-Ryr finns flera för tiden typiska drag. Alla ladugårdens utrymmen ingår nu tydligt i en hel länga med ovanpåliggande skulle. Byggnaden skyddas av rödfärgad panel och fädelen i borten änden har försetts med fönster som målats i avvikande färg. Manbyggnaden har det västsvenska dubbelhusets planlösning, tegeltak, glasveranda, hyvlad panel i ljus oljefärg och fina snickeridetaljer. Notera att ladugårdslängan ännu har halmtak. Målning av C-G Pettersson, troligen vid 1900-talets början. (CAA/DFH)

Under 1800-talets andra hälft slår också *hyvlat spån*, s.k. pärt eller stickor, igenom som takmaterial på ekonomibygnaderna. En förutsättning för detta var maskinellt framställd spik.¹³⁵ Under det tidiga 1900-talet ersätts spåntaken liksom halm- och torvtaken med tegeltak. Som underlag till tegelpannor användes stickspån ända in på 1930-talet. Ibland nyttjades spån även som fasadbeklädnad på bostadshus, exempel finns från Ärtemark.¹³⁶

Papp och *gjutna cement- eller betongpannor* är andra material som vinner insteg under samma tid. *Papptak* får ett smäckert utseende och är också lämpligt att lägga på takfall med mycket liten lutning. Äldre papp lades vertikalt mot takfoten och spikades fast i lister av trekantsläkt och ströks sedan med stenkolstjära. Papp har också förekommit som kraftigare, formpressade skivor, även kallade *Unduline*, ett material som lades på enklare uthus. *Pannor i betong* har blivit allt vanligare under 1900-talet. Länge skedde produktionen av detta material lokalt på landsbygden. Flata gjutna pannor har lagts på såväl boningshus som ekonomibygnader. De har dock den nackdelen att de med tiden blir porösa och otäta och att de bleks.

Asbestcement – eller Eternit som var ett av produktnamnen – blev under 1900-talets förra hälft

mycket vanligt, exempelvis på stora ladugårdstak vilket flera av bildexemplen i texten visar. Eterniten lades många gånger som yttertak på ett äldre takmaterial men också på öppen läkt. Materialet har funnits i två utföranden, sinuskorrugerade skivor och mindre, plana plattor. Asbestcementen blev i form av plattor också mycket vanlig som fasadmaterial på såväl bostadshus som andra byggnader.

Färg på husen

Under 1800-talets senare del får den faluröda färgen konkurrens av ljusa oljefärger på bondgårdarna. Herrgårdarna hade redan anammat den nya ljusa färgen som var tänkt att imitera sand- och kalksten och allmogen tog efter detta. En förutsättning var hyvlade paneler, vilket slog igenom på bred front under 1800-talets andra hälft. Fasaderna målades ljusa medan snickerier, verandor och fönsterbågar gavs mörka kontrasterande nyanser, gärna i engelskt rött, ockra eller zinkgrönt. Dörrbladen ådringsmålades eller fick samma nyans som fönsterbågarna. Falu rödfärg blev på 1910-talet återigen starkt efterfrågad, för att sedan finnas kvar parallellt med ljusa fasadfärger.

Under 1800-talet blir det fabrikstillverkade smidet allt vanligare och beslag stansade ur plåt och gjutna och formpressade beslag introduceras. Gjutna fönsterbågar och inredningsdetaljer blev vanliga i ekonomibygnader kring sekelskiftet 1900, främst i fähus av sten.

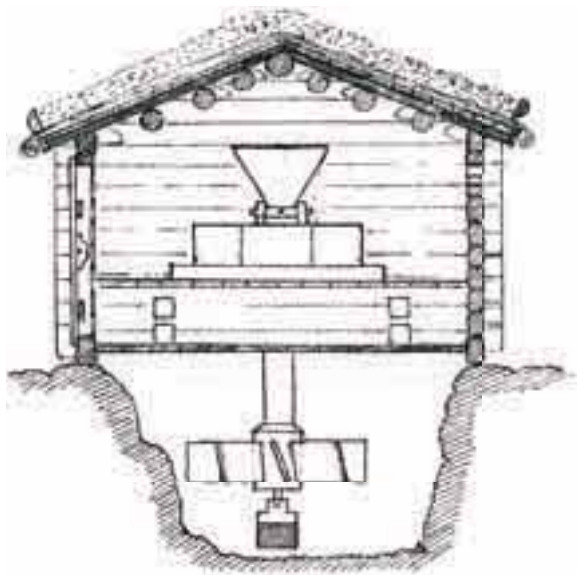
135 Werne 1993 s. 363 ff

136 Manbyggnaden på Gunnarsbyn 1:2 i Ärtemark, ursprungligen en parstuga har fasaderna klädda med spån.

Hus utanför gården

Även om denna framställning koncentrerar sig på gårdens byggnader är det på sin plats med en liten utvikning kring de produktionsbyggnader som hör till lantbruket men som inte ligger i direkt anslutning till gårdscentrum. Hit hör kvarnar och benstampar som producerade benmjöl men också alla mer eller mindre storskaliga förädlingsindustrier såsom mejerierna, slakterierna och lagerhusbyggnaderna. Dessa hör ihop med den ökade animalieproduktionen, urbaniseringen med en växande marknad i städerna samt den ökade exporten. Lokaliseringen av dessa anläggningar har dels med jordbrukets struktur att göra men också med tillgången på vattenkraft och kommunikationer.

Järnvägens utbyggnad med stationer och hållplatser blev betydelsefull. De nya stationssamhällena blev viktiga centra för jordbruket och dess transporter och andelsmejeriet och spannmålslagret kom där att bli karaktärgivande byggnader. Ett strålande exempel på detta är Brålanda, en ort som växte fram kring järnvägen och vars industri än idag är helt präglad av den omgivande jordbruksbygden.¹³⁷ Här hittar man slakteri, spannmålssilo och grönsaksindustri. Tidigare fanns här också mejeri. Med lastbilens genombrott under mellankrigstiden ökade ytterligare mängden gårdar som kunde leverera t.ex. mjölk till mejerierna men också mejeriernas möjlighet att leverera sina produkter vidare.

Skvaltkvarnen är känd sedan medeltiden. Kvarntypen med sitt liggande skovelhjul kräver inte så stor vattentillgång – egentligen inte mer än vad som kan rinna genom ett stövlskaft enligt ett gammalt talesätt. De flesta vattendrag har kunnat utnyttjas. Sektion av skvaltkvarn från Liögården i Tisselskog. Nu på Gammelgården i Bengtsfors. (Uppmätning OH/INM 1949)

137 Carlquist m.fl. 2006 s. 49 ff

Kvarnar

Kvarnarna var viktiga produktionsenheter i agrarsamhället. Här maldes säd för såväl husbehov som avsalu. Kvarntekniken introducerades i tidig medeltid via klostren. *Vattenkvarnar* (skvaltor och hjulkvarnar) är kända från 1200-talet och väderkvarnar från 1300-talet. I den äldre Västgötagölagen (1200-tal) finns bestämmelser om kvarndrift. Kungamakt och frälse såg tidigt möjligheterna till tullinkomster från kvarnarna och kvarndriften reglerades hårt. Kvarnmonopolet avreglerades 1835 när husbehovskvarnar fritt fick anläggas och 1863 när motsvarande skedde för tullkvarnar.

Vid sidan av exempelvis Krokfors och Tonsberg i Ör utgör Årbols kvarn och såg i Ärtemark en av Dalslands bäst bevarade kvarnmiljöer med kvarn och såg belägen på var sin sida om den strömmande Årbolsälven. (DW)

Man skiljer på *skvaltkvarnar* och *hjulskvarnar*. Den förstnämnda har skovelhjulet liggande i bäcken och behöver endast lite vatten. Hjulskvarnar har stående vattenhjul där vattnet träffar hjulet antingen uppfån (överfallshjul) eller i nedkanten (underfallshjul). Större kvarnar, ofta de som var tullkvarnar och kontrollerades av staten eller någon storman, var hjulkvarnar. Dessa kräver högre fallhöjd och ett större vattenflöde.

Antalet kvarnar har varit mycket stort. På den ekonomiska kartan från 1890-talet tas mer än 150 kvarnar upp i Dalsland och till den siffran kommer också ytterligare ett antal små husbehovskvarnar.¹³⁸ Många kvarnar fanns exempelvis i Dalskogs, Töftedals, Högsäters och Ärtemarks socknar. Under 1800-talets senare del utvecklades kvarnteknologin med turbiner, ångkraft och under det tidiga 1900-talet elektricitet. Flera eldrivna valskvarnar byggdes efter 1900, exempelvis i Skällsäters och Högsäters. Äldre kvarnar elektrifierades. När kopplingen till vattenkraften upphörde kunde kvarnarna lokaliseras till bra lägen utifrån kommu-

138 I Beskrivning till ekonomisk karta från 1890-talet över Älvsborgs län finns sockenvisa sammanställningar över kvarnar, sågar, garverier m.m.

Andelsmejeriet i Färgelanda på 1930-talet när lastbilen slagit igenom som transportmedel. (HF)

nikationssynpunkt, såsom järnvägen, vilket kvarnen i Skällsäter är ett bra exempel på.

Idag finns 20-talet bevarade kvarnar i Dalsland varav en dryg handfull ännu är i drift såsom Forsane, Hvena och Åsebro kvarnar på Dalbosläätten. Särskilt välbevarade kvarnmiljöer är exempelvis Krokfors kvarn från ca 1850, Tonsbergs kvarn från 1921 samt Gunvarby kvarn, alla i Örs socken. Tollebols kvarn i Åmåls socken från 1875 ingår i en välbevarad gårdsmiljö med mjölnarbostad, ladugård samt flera mindre ekonomibygnader.¹³⁹

Mejerier och slakterier

Under sent 1800-tal utvecklas mejerinäringen. Många herrgårdar hade tidigt egna *mejerier* där man förädlade egen mjölk till smör och eventuellt ost. När mjölkhanteringen expanderar och bönderna får ett betydande överskott börjar en del herrgårdsmejerier köpa upp mjölk från närliggande gårdar. Rena uppköpsmejerier utan egen mjölkproduktion bildas också.

Expansionen berodde inte enbart på växande efterfrågan utan också på den tekniska utvecklingen. Tyska centrifugalskumningsmaskiner togs i bruk på 1870-talet och 1879 patenterades Gustav de Laval's separator. Sett över perioden 1870-1945 revolutionerades mejerinäringen. Problem med mjölkqualität överbryggades och själva distributionen växte och utvecklades. Mejerier har funnits i

många av Dalslands socknar, men en heltäckande historik kring mejerinäringens utveckling i landskapet saknas. En karta från 1902 visar att det vid denna tid finns ett flertal uppköpsmejerier på Dalbosläätten och i Valbodalen, exempelvis på Ellenö gård, i Färgelanda, och i Holm.¹⁴⁰ Mejeriet i Brålanda startade 1912 och i Dykälla 1917.¹⁴¹

Bland annat för att möta problemen med mjölk-kvaliteten och mjölkhanteringen propagerade hus-hållningssällskapen för bildande av andelsmejerier. Genombrottet kom på 1890-talet och därefter växte andelsmejeriernas andel i sektorn stadigt.¹⁴² I Dalsland dröjde andelsmejerierna fram till 1920-talets andra hälft då fyra stycken etablerade sig: Valbo andelsmejeri, Åsebro andelsmejeri, Melleruds andelsmejeri samt Åstebobergs andelsmejeri.¹⁴³

Mejeribygnaderna uppfördes till stor del i tegel men även gjutteknik kom till användning. Ångdrivna mejerier kom i bruk från 1880-talet efter separatorns införande och från denna tid och fram till elektricitetens genombrott på 1920-talet dominerades byggnaderna av den stora ångskorstenen. De mejeribygnader som finns kvar i Dalsland är alla mer eller mindre ombyggda och förändrade.

¹⁴⁰ Mascher m.fl. 2002 s. 164

¹⁴¹ Widmark 1999 s. 111-162

¹⁴² Morell 2001

¹⁴³ Widmark 2005

¹³⁹ Widmark 2005

Under 1800-talets slut etablerades också flera *slakterier*, exempelvis Dahlbergs slakteri i Brålanda.¹⁴⁴ Inom slakterinäringen kom det kooperativa genombrottet senare och blev aldrig lika fullständigt som inom mejerinäringen.¹⁴⁵ Liksom mejerierna uppfördes många slakterier i tegel.

Lantmannaföreningar

Lantbrukarna börjar organisera sig i *lantmannaföreningar* från 1880-talet som en viktig del i den begynnande industrialiseringsprocessen där jordbruket var en viktig aktör. Genom att undvika mellanhänder och göra inköp i stora partier syftade de till att garantera medlemmarna bra priser och jämnare kvalitet. En annan viktig del var arbetet med avsättningen av lantbrukets produkter. Under perioden 1880-1920 startades en mängd kooperativa inköpsföreningar exempelvis för konstgödsel och kraftfoder.¹⁴⁶ Den tidigare omnämnda *Nordals och Sundals andelstorvströförening* är ett annat exempel där landskapets torvmossor gemensamt började utnyttjas för brytning av torvströ till ladugårdarna från 1910-talet och framåt.¹⁴⁷

Lokalföreningarna var anslutna till centralföreningen vilken samordnade lokalföreningarnas arbetsuppgifter, exempelvis inköp av förnödenheter till jordbrukarnas produktion. Man kunde därigenom förhandla till sig bättre priser genom att köpa större partier av kalk, gödselmedel och foder. År 1905 bildades *Dalslands Centrallantmannaförening u.p.a.* Genom olika sammanslagningar och förändringar utförs verksamheten numera av *Svenska Lantmännen ekonomisk förening*.

Silon vid Dalbergså höjde sig över de kringliggande magasinerna och satte stark prägel på omgivningarna från 1945 till 1990-talets början då silon revs. Vid den tiden hade spannmålshandeln redan upphört och koncentrerats till Brålanda. (OE)

Lagring av spannmål tillkom senare som en viktig verksamhet och från 1930 utgick statliga lån för lagerhusbyggnader varefter s.k. *stamsilos* byggdes. Den moderna *spannmålssilon* med cylindriska betongbehållare utvecklades i USA kring 1900 och kom att införas i Sverige från 1920-30-talen. Anläggningarnas yttre har förändrats relativt lite, förutom att de blivit allt större. Spannmålssilon kan ses som den modernistiska arkitekturens viktigaste bidrag till jordbruksslätternas samhällen.¹⁴⁸ År 1933 inköpte centralföreningen ett magasin vid Dalbergså i Bolstad socken. Här fanns sedan gammalt en betydande marknadsplats och spannmål från hela Dalsland skeppades ut från denna hamn. Här fanns spannmålshandel och flera magasin. År 1945-46 uppförde Lantmännen en betongsilo på platsen.¹⁴⁹

I Brålanda höjer sig den 54 meter höga silon över den omgivande Dalboslätten. Lantmannaföreningar har funnits på orten sedan tidigt 1900-tal och knutna till dessa flera generationer av mindre magasins- och silobyggnader, alla belägna i nära anslutning till järnvägen. Dagens anläggning fick mycket av sin form mellan åren 1967 och 1972. Numera ingår silon i *Svenska Lantmännen ekonomisk förening*. Förutom spannmålssilon med tillhörande mottagningsanläggning finns bl.a. *Lantmännen maskin* och *Granngårdens* butik på platsen. Silon har 10 runda och 12 mindre, mellanliggande lagringsfickor med en sammanlagd lagringskapacitet på 24 000 ton.¹⁵⁰ Under år 2007 har silon dock lagts i "malpåse". Strukturförändringar där allt fler bönder torkar sin spannmål hemma på gården och själva kör den på lastbil till Lidköping eller Uddevalla har gjort de stora silona för mellanlagring mindre lönsamma.

144 Widmark 1999

145 Morell 2001

146 Morell 2001

147 Sjöberg 2005 s. 192

148 Vikström 1996

149 Carlquist m.fl. 2006 s. 53

150 Carlquist m.fl. 2006 s. 49 ff

Det sena 1900-talets inslag i landskapet – den självgående tröskan som slog igenom efter kriget och ett vindkraftverk byggt 2005. Båda hör till Södra Kylsäter, Färgelanda socken. (MOW)

NÅGOT OM FÖRHÅLLANDENA EFTER 1900-TALETS MITT

Mot storskalighet och specialisering¹⁵¹

Efter andra världskriget började jordbruket förändras på flera sätt. Utvecklingen har varit starkt stödd av regelverk och jordbruksadministration. Man satsade på nya jordbrukspolitiska program som gynnade större jordbruksenheter än tidigare. Jordbruket skulle bli en industrigren. Den jordbrukande befolkningen minskade också drastiskt. Många gick till industrin som hade stort behov av arbetskraft. Viktiga tekniska nyheter slog igenom såsom traktorn, skördetröskan, mjölkmaskinen och slaghacken. Arbetsbesparingen kombinerades med en kraftigt stigande arealavkastning. Detta inte minst på grund av användningen av konstgödning och bekämpningsmedel som nu slog igenom. Under 1950- och 60-talen var jordbrukets produktivitetshöjning större än industrins.

1900-talets senare decennier innebar storleksrationalisering och specialisering. Många mindre gårdar upphörde. År 1980 hade medelstorleken på jordbruksföretagen fördubblats jämfört med år 1930. En uppdelning började skönjas mellan å ena sidan stora, närmast industriella produktionsenheter och å andra sidan mindre jordbruk där en utkomst utanför gården krävs för överlevnaden. I början av 1990-talet inleddes en avreglering av jordbruket. Detta fullföljdes dock inte utan i stället gick Sverige med i EU 1995 och inlemrades därmed i EU:s gemensamma jordbrukspolitik (CAP). Här är jord-

bruket starkt reglerat med prisstöd, areal- och djurbidrag, trädesersättningar och exportstöd. Det den enskilde lantbrukaren främst påverkas av är de olika stöd som kommer gården till del – areal- och djurbidrag, trädesersättning med miljöstöd och investeringsstöd som finns för att främja verksamheter på landsbygden. Med hjälp av särskilda miljöstöd kan lantbrukarna också arbeta med gårdens natur- och kulturarv som en del i verksamheten.

Jordbruket i Dalsland har under efterkrigstid genomgått omfattande rationalisering och modernisering. Stora arealer har täckdikats vilket bidragit till mekaniseringen som tillsammans med förbättrad gödsling ökat skördarna. Skördetröskorna har slagit igenom vilket i sin tur ställt större krav på centrala anläggningar för mottagning och torkning av spannmål.

Den tidigare omnämnda *Lantmännens byggnadsförening* ändrade vid 1950-talets mitt organisation och namn till *K-konsult*. Man fortsatte att projektera för lantbrukets räkning, exempelvis stora lösdriftsanläggningar, men så småningom inriktade man sig mer på industrins behov.¹⁵²

Lantbruksnämndernas arbete med typritningar, projektering och rådgivning blev allt mer omfattande. Man administrerade också statliga stöd, allt i syfte att rationalisera och höja standarden i landets ekonomibyggnader. Viktigt var också arbetet med byggkostnader, brandskydd, energi m.m. På 1990-talet flyttades de regionala lantbruksnämnderna in under Länsstyrelsernas paraply.¹⁵³

¹⁵¹ Läs mer om den senaste periodens skeenden i *Jordbruket i välfärdssambället: 1945-2000*, band 5 i *Det svenska jordbrukets historia*. Författare är Iréne Flygare och Mats Isacson.

¹⁵² Molén & Bergsjö 1989 s. 25

¹⁵³ Muntliga uppgifter från Leif Berndtsson

År 1974 bytte *Kungl. Lantbruksstyrelsen* namn till *Lantbruksstyrelsen* (LBS). Senare slogs LBS och Statens jordbruksnämnd samman till *Jordbruksverket*. En av Jordbruksverkets viktigaste uppgifter är numera att administrera EU:s jordbrukspolitik.

Forskning och utveckling kring jordbrukets byggnader bedrivs numera inom lantbruksuniversitetet och genom hushållningssällskapen och länsstyrelsernas landsbygdsenheter. De senare administrerar olika former av investeringsstöd vid nybyggnad inom lantbruksföretagen. Även byggindustrin har stort inflytande över byggandet på dagens gårdar.

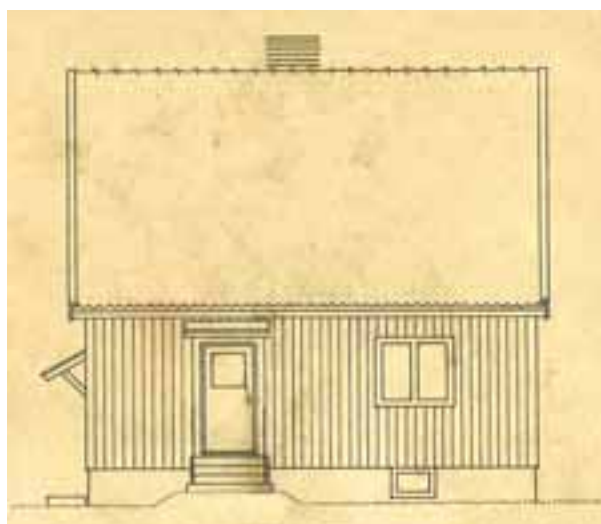
Utvecklingen har påverkat ekonomibyggnaderna på flera sätt. Olika näringsinriktning ger olika behov av byggnader för särskilda ändamål. Jordbruket genomgick en snabb och genomgripande mekanisering framför allt efter 1900-talets mitt. Den tekniska utvecklingen skapade nya behov, t.ex. skördetröskningens behov av mekaniserad torkning av spannmålen i torkanläggningar. Äldre ekonomibyggnader blir för små och på många håll innebär detta ombyggnader, t.ex. förstörade logportar. Den ökade mekaniseringen skapar behov av stora maskinhallar. Detta präglade t.ex. 1970- och 80-talens nybyggnation på många gårdar. Då var mekaniseringstakten hög inom gården och nybyggnationen kom ofta att främst bestå av maskinhall och tornsilo.

Bostadshusen

De gamla husen hänger med

När man studerar dagens dalsländska bondgårdar är det tydligt att många fortfarande har ett äldre boningshus, byggt under slutet av 1800-talet eller under 1900-talets förra hälft. Ännu äldre manbyggnader kan ligga kvar som extra bostadshus/lillstugor i gårdsmiljön. Husen var byggda med mycket god kvalitet och har kunnat hänga med länge. Detta innebär dock inte att husen ser ut som när de byggdes. De har följt med i de senaste 50 årens utveckling – vatten och avlopp har dragits in, elektricitet och nya värmekällor såsom oljepanna eller el-element har installerats och köken har moderniserats. Vid ombyggnaden har ofta fasad, fönster och detaljer förenklats, något som i viss mån även präglar senare tiders förändringar. Sedan 1970-talet har fasaden ofta isolerats och fått ny fasadbeklädnad. Många av förändringarna skedde i funktionalistisk anda under åren kring mitten av 1900-talet. De ombyggnader som gjordes vid denna tid var ofta en stor investering som bl.a. vittnar om en positiv syn på landsbygdens framtid och jordbrukets möjligheter.

Centralvärme börjar installeras på 1930-talet med vattenledningar och radiatorer kopplade till en vedeldad kökspanna. Därefter kommer ved- eller oljeeldade pannor som placerades i källaren eller i

Överst: Många av landskapets gårdar har kvar sina äldre manbyggnader. De har moderniserats och förändrats efter hand. Ett vanligt tillägg är en lägre tillbyggnad på gaveln där man exempelvis inrymt pannrum och vätutrymmen. Låbyn, Mo socken. (MOW)

Mitten: När man på 1950-talet skulle bygga ny manbyggnad på Dammen i Skällsäter, Järbo beställdes ritningar från Kungl. Bostadsstyrelsen. Deras huvudritning 166 för trähus användes men man valde att uppföra huset med stomme av blåbetong. Fasaderna kläddes med gult tegel. Huset har en fyrdelad planlösning med kök, rum och vardagsrum samt hall med trappa och badrum. Det försågs med pannrum i källaren och vattenburen värme. Till källaren förlades också tvättstuga, mat- och rotfruktskällare.

Underst: I Svecklingebyn, Örs socken, uppfördes denna nya manbyggnad vid 1950-talets mitt. Ritningen kom från LBF i Vänersborg. Huset var mycket modernt planerat, med exempelvis sopnedkast i köket och garage och soprum i källarplanet. (OE)

1960- och 70-talets dalsländska bondgård kan se ut så här med gul villa av kataloghustyp och höghusladugård med fädel i gult tegel. Tegen, Dalskog. (MOW)

en separat tillbyggnad. Moderniseringen av värme-system pågår under en lång tid, där ny och gammal teknik länge lever sida vid sida.

Rinnande vatten och avlopp installeras på många gårdar från 1930-talet och några decennier framåt. Variationen är stor också när det gäller WC och bad med exempel från såväl 1930-tal som 1980-tal. På vissa gårdar gör omständigheterna att det fortfarande är utedass som gäller.¹⁵⁴

Kyl och frys och tvättmaskin har berörts tidigare under rubrikerna källare och brygghus.

Kataloghusen tar över

På många gårdar har det dock byggts nytt även under det senaste halvsekle. Det som då händer är att det hantverksmässiga byggandet mer och mer ersatts av en industriell byggprocess – allt fler monteringsfärdiga hus byggs även på bondgården och i och med detta försvinner den regionala särarten. Allmänna villaideal, samma som i städer och samhällen blir rådande även på gårdarna i Dalsland. Exempelvis byggdes den lilla stadsvillan i gult tegel även som manbyggnad under 1950- och 1960-talen. Från mitten av 1960-talet och framåt kan man observera hur gränsen mellan stad och land har suddats ut. Nya boningshus är inte sällan kataloghus i villaträdgårdar, av samma typ som uppförs i tätorterna.

Hus för djurhållning

Det klassiska familjejordbruket med en blandad djuruppsättning består ännu på en del gårdar. Utvecklingen under 1900-talets andra hälft har dock gått mot en ökad specialisering, mer ensidiga

satsningar på antingen spannmål eller djurhållning, antingen grisar eller mjölkproduktion, antingen slaktsvinsproduktion eller smågrisuppfödning o.s.v. Detta avspeglar sig också i byggnadsbeståndet.

Flexibla äldre ladugårdslängor

De ladugårdslängor som uppförts under 1900-talets förra hälft är byggda med god kvalitet och med olika justeringar har de kunnat hänga med i utvecklingen under 1900-talet. Istället för att bygga nytt har båsindelningar byggts om, teknik bytts ut och utrymmen bytt funktioner. Flera exempel på detta finns bland de beskrivna gårdarna. På Fagerhult i Gestad har familjen Frenberg utvecklat ladugården från 1934 i flera omgångar. Fähuset byggdes om på 1950-talet så att koantalet kunde öka från åtta till tolv. Efter ytterligare ändringar 1972 rymmer den nu 30 kor. För att hantera expansionen har också ett par granngårdar köpts in i vars ladu-

Modernisering inom den gamla ladugården på Fagerhult i Gestad har gjort att byggnaden från 1936 kunnat hänga med i utvecklingen. Kostallet har ökat sin kapacitet från 8 till 30 kor genom ett par ombyggnader på 1950- och 70-talet och inlemmande av grannladugårdar för ungdjur, hästar och grisar. (MOW)

154 Exempelvis på Åsnebyn och Vinnsäter

gårdar man nu har ungdjuren samt hästar och svin. På Skällsäter i Järbo byggde familjen Paulsson om höghusladugården från 1950-talet när de tog över gården 1971. Som mest kunde man ha 18 kor plus kvigor i fähuset. Ovanpå ladan och vagnslidret har man dessutom byggt en spannmålstork med tre förvaringsfickor med en kapacitet på 100 ton. Spannmålen skruvas upp och kan efter torkning tömmas rakt ner i en lastbil som kör in under fickorna.

Från höghus till låghus

De tidigare presenterade höghusladugårdarna fortsätter att byggas in på 1960-talet. På en del gårdar börjar man dock redan under 1950-talet att utfodra korna med ensilage, vallfoder som konserverats med hjälp av mjölksyrabildande bakterier i syrefri miljö, vilket medför en högre grad av mekanisering. Mängden hö minskar på samma gång. Höghusladugårdarna börjar då ersättas av lägre djurstallar utan ovanpåliggande skulle, *låghus*, med foderförvaring i annan separat byggnad.¹⁵⁵ Låghusen blir modellen för det sena 1900-talets nya ladugårdar. På många gårdar byggs ett nytt låghus för mjölkorna och den gamla ladugården behålls bredvid och används för exempelvis ungdjur.¹⁵⁶

En modell med *lutor*, egentligen en modern variant av skeckan, rekommenderades av Lantbruksnämnden i Vänersborg som en lösning för att enkelt bredda den "gamla" smala ladugården som hade ett mittställt foderbord och på var sida en rad med uppbundna kor. Man breddade ladugården med en luta och placerade ungdjuren i en rad med spaltgolvboxar.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Svala 1993 s. 55

¹⁵⁶ Se exempelvis Södra Kysäter i Färgelanda och Bodane i Bolstad i denna rapport.

¹⁵⁷ Muntlig uppgift från Ylva Blomberg

Överst: En av Dalslands största mjölkgårdar med låghus för mjölkorna. Till anläggningen hör också flera ensilagesilos och kraftfoderbehållare. Gillesbyn, Bolstad. (MOW)

Mitten: "Luta", en modern form av "skecka" rekommenderades av Lantbruksnämnden i Vänersborg som ett lätt sätt att bygga ut ladugården. Denna byggdes 1964 på den äldre ladugården på Bodane i Bolstad socken. (MOW)

Underst: På Bodane i Bolstad byggdes en låghusladugård till redan på 1950-talet. I den bakomliggande höghusladugården från 1939 finns nu ungdjuren och foderförvaring. Se även interiörbilder på nästa sida. (MOW)

Överst: Interiör från ladugården i Bolstad. I ladugården från 1939 som då rymde åtta kor går nu ungdjuren i lösdrift, men det centrala foderbordet finns kvar. Utfodringsvagnen körs på en skena som löper runt låghusladugården. (MOW)

Underst vänster: Stall för smågrisproduktion från 1995. Här finns plats för 84 suggor plus kultingar, betäckningsavdelning, BB, familjeböboxar, sinsuggor, foder samt personal. Norra Kylsäter, Färgelanda socken. (MOW)

Underst höger: Gårdens nya siluett med höghusladugården till vänster, låghusladugård och framför det en hög spannmåls-tork med lagringsutrymmen och stora utrymmen för transporter att komma till. Rännelanda. (OE)

I låghuset kan man ha djuren lösgående eller upp- bundna medan de i höghusladugården mestadels är uppbundna. Dagens moderna lösdriftsanlägg- ningar kan bestå av enkla, oisolerade ligghallar med plats för korna att äta, röra sig, borsta sig och mjölkas i specialiserade mjölkkningsanläggningar/ mjölkrobotar. Mekaniseringsgraden är mycket hög och anläggningen styrs på många gårdar med dator- hjälp. Exempel på moderna mjölkgårdar i Dalsland hittar man bl.a. på Bergs säteri i Holm och på Gillesbyn i Bolstad socken. Mjölkbilen kommer sedan 1970-talet direkt in på gården och hämtar mjölken. De gamla mjölkborden är sedan länge överflödiga.¹⁵⁸

158 Från Låbyn berättar Orvar Andersson att de sista lade av med mjölk vid 1980-talets mitt. Mjölkbilen styrde mycket av utvecklingen då man inte ville komma och hämta och belade gårdar som inte kunde leverera mer än 100 liter med tilläggsavgift.

På gårdar som satsar på köttproduktion kan många av de äldre uthusen få ny funktion som djurstallar. Små ekonomiska marginaler bidrar till detta. Å andra sidan kan enkla oisolerade *ligghallar* fungera väl i denna produktionsform.

Grisar, höns och får

På gårdar med inriktning mot gris- och hönspro- duktion har vanligen specialbyggnader uppförts för detta; isolerade låghus med hög mekaniseringsgrad. En tidig satsning på grisar gjorde Verner Magnus- son på Ekenäs på 1930-talet. I ett specialbyggt stall hade han plats för 250 grisar.¹⁵⁹

Fårproduktion ställer lägre krav. Här räcker det med en torr och dragfri uppehållsplats med tillgång till foder. Äldre ekonomibyggnader kan användas.¹⁶⁰

159 Ett bra exempel på en grsigård med ekologisk grispro- duktion är Mossebol, Erikstads socken.

160 På Ekenäs, Frändefors inryms fåren exempelvis på den gamla täckta gödselplattan. På Östra Bodane, Ånimskog

Höger: Invändig central betongsilo i ladugården på Ekenäs, Frändefors. Dessa anläggningar försvinner idag från gårdarna. (MOW)

Hus för förvaring och förädling

Torkar

Med skördetröskans införande förenklades hanteringen från skörd till färdigtröskad spannmål dramatiskt. Moment med hantering av nekar som skulle torkas och tröskning hemma på logen försvann. Nu sker tröskningen direkt på åkern. I gengäld ställs högre krav på torkning av den otorkade spannmålen och lagring av de allt större volymerna. Som nämnts ovan byggdes ett system med stora centrala lagerhus upp under 1900-talet. De senaste decennierna har dock inneburit att lagring av spannmål i allt högre grad sker hemma på den egna gården. Silos och *lagerfickor* inryms i redan befintliga byggnader, jämför exemplet från Skällsäter ovan. Nya kyrktornliknande siloanläggningar med tork byggs också på många gårdar – en byggnadstyp som verkligen förändrat gårdens siluett.

Ensilage

Dagens mjölkobesättningar utfodras med ensilage, kraftfoder och hö. *Ensilaget*¹⁶¹ framställs i syrefri miljö och har givit oss nya inslag i gårdsmiljön – siloanläggningar som behövs för fodrets beredning och lagring. Tre huvudtyper finns med olika stora investeringsinsatser. De ”vita äggen” som blivit ett karaktäristiskt inslag i åkerlandskapet i skördetid är en metod. Vallfodret rullas in i plast och lagras så fram till användning. Andra metoder är plansilos i betong eller tornsilos i trä, betong eller stålplåt i anslutning till djurstallet. De första silotornen kunde byggas inomhus och lastades med hjälp av foderhissen.¹⁶² Dagens silotorn i stålplåt står i direkt kontakt med automatisk utfodring. En annan metod som börjat användas på senare år är ”ensilagekorvar”. Man kör in grönmassa till gården precis som när man skall lägga ensilaget i en plansilo. På lagringsplatsen matas den in i en stor flyttbar press

(160 forts.) revs den gamla ladugården och ersattes med ett modernt fårstall 1995.

161 I Nils Lindbloms skrift om ekonomibyggnader från 1942 finns metoden väl beskriven. Finländaren A.I. Virtanen kom på att man kunde tillsätta syror vid inläggningen av fodret så att rätt surhetsgrad uppnås. Avgörande är också att inget syre kommer in för då möglar fodret.

162 Ett sådant torn finns bevarat på Ekenäs i Frändefors och står där på logen, i nära anslutning till fähuset.

Överst: Dagens maskinpark ställer höga krav på serviceförhållanden och gårdsverkstad, ofta i kombination med maskinhall, har blivit ett vanligt inslag i gårdsbilden. Fagerhult, Gestad socken. (MOW)

Mitten: Som en stor snedtäcka på ladugårdens baksida ligger maskinhallen på Kylsäter, Färgelanda socken. (MOW)

Underst: Den gjutna gödselbrunnen är numera närmast ett måste på mjölkgårdarna. Södra Kylsäter. (MOW)

som packar en ensilagekorv. Tjänsten kan ofta köpas av en maskinstation eller lösas via maskinsamverkan mellan några gårdar.

Maskinhallar

Traktorn slog igenom efter andra världskriget. I takt med att detta hjälpmedel blivit allt större och kraftfullare och att antalet övriga maskiner ökat har förvaringsbyggnaderna blivit ett dominerande inslag i gårdsmiljön. Många nya maskinhallar tillkommer på gårdarna under 1970-80-talen. Dagens

maskinpark ställer dessutom höga krav på serviceförhållanden och maskinhallen är på många gårdar kombinerad med en gårdsverkstad.

Gödselbrunnen

Ökade krav på gödselhanteringen har också givit nya anläggningar i gårdsmiljön. Gödseln kan antingen hanteras i fast form och läggas på gödselplatta med intilliggande urinbrunn eller som flytgödsel som förvaras i särskilda gödselbrunnar i betong. Dessa runda behållare är främst vanliga på gårdar med mjölkkor i lösdrift och vid produktion av slaktsvin.

Att sätta tak över har återigen blivit aktuellt, nu av miljömässiga skäl. Lantbrukarna har tydliga krav på sig att man inte ska släppa ut för mycket växtnäring och hämma avdunstningen av ammoniak. Detta är särskilt viktigt på svingårdarna med flytgödsel, medan nötgödseln naturligt bildar ett flytande lock på ytan, ett "sväntäcke" som hämmar avdunstningen.¹⁶³

Ovan vänster: Dagens moderna ladugårdar har inte mycket gemensamt med äldre tiders. Dagens kor rör sig fritt i luftiga och ljusa hallar, besöker mjölkroboten för att mjölkas och foderautomater för att äta. Får de lust kan de borsta sig på särskilda borstar. (YB)

Ovan höger överst: Låghus på Södra Kylsäter i Färgelanda byggt 1983 i betong med frilagd ballast, småsten, som fasadyta. På taket ligger korrugerad plåt. (MOW)

Ovan höger underst: Djurstall i korrugerad plast med tillhörande ensilagesilo i stålplåt och inplastade balar. Skallsjö, Högsäter. (MOW)

Gårdens form

Vid planläggning av nya ekonomibyggnader frångår man ofta äldre gårdsformer. Idag kan en ny maskinhall mycket väl placeras på den plana åkermarken. Där är både billigare och enklare att bygga än på traditionella impedimentlägen. En fungerande logistik inom gården och för utifrån kommande transporter är viktig, exempelvis skall lastbilar hämta mjölk och spannmål och handelsgödsel levereras. Dagens gård har också förutom själva byggnaderna en del kringutrustning som är utrymmeskrävande såsom silos, kraftfoderbehållare och gödselplatta/gödselbehållare. Man väljer också gärna att hålla bostaden väl åtskild från ekonomibyggnaderna som idag innehåller både tung och farlig verksamhet.

Den långt drivna specialiseringen och omläggningen i produktionen har samtidigt inneburit att en mängd byggnader inte längre behövs på gården. Smedjor, småfåhus, brygghus m.fl. benämns idag överloppsbyggnader och många går en osäker framtid till mötes. Även ladugårdslängor med stora

163 Muntliga uppgifter från Ylva Blomberg

skullöverbyggnader från mitten av 1900-talet är idag ofta på väg att bli överflödiga. Dessa byggnader är viktiga dokument över jordbrukets förändring och skapar också trivsel och mervärde i gårdsmiljön. Många fastighetsägare satsar också på att hålla även de överblivna byggnaderna i gott skick – som delar i gårdens historia, som möjliga komplementbyggnader vid förändringar i driften eller som rena trivselselementer och rumsskapare i gårdsmiljön.

Byggnadsteknik och materialval

Under senare decennier har nya material och industris snabba lösningar tillsammans med korta avskrivningstider förenklat byggnader och gårdar. Arkitektonisk form och kvalitet i detaljerna får ofta stå tillbaka. Djurskyddslagstiftning, tillgänglighet för traktorer, truckar och lastbilar är liksom byggvaruhandeln faktorer som styr byggnadernas utformning under de senaste decennierna. Viktiga begrepp är underhållsfrihet och billiga lösningar. Den regionala variationen är idag inte stor. Istället är det gårdens produktionsinriktning som styr utformningen och vilka hus som byggs på gården. Såväl boningshus som ekonomibygnader kommer i hög utsträckning monteringsfärdiga till gården.

Den moderna regelstommen med isolering och in- och utvändigt träklädsel introducerades i slutet av 1940-talet och spreds därefter snabbt med hjälp av information från Bostadsstyrelsen.¹⁶⁴ Dessa hus går snabbt och lätt att bygga och är numera det vanliga bland de mer nyuppförda boningshusen.

Maskinhallar och andra enkla ekonomibygnader består ofta av regelstomme och trä- eller plåtklädsel men även väggar av betonghålstén förekommer. Dimensionerna är anpassade till dagens maskinpark och rull- och vikportar har ersatt bräddörarna. Plåten är plastbelagd och trapetskorrugerad. Vanliga färgval är rött för att imitera den faluröda träväggen och svart till taken. Också röda tak läggs för att i någon mån efterlikna tegeltak. Plåt är också materialet i ensilagesilotornen.

Ett material som var mycket populärt att mura ladugårdsväggar med under 1970-80-talen var s.k. lättklinkerblock.¹⁶⁵ Under 1900-talets andra hälft dominerar annars betong som material i fähusen, tidigare platsbyggt med betonghålstén och numera främst med prefabricerade betongelement. Exempelvis gödselbrunnar gjuts i betong på plats.

Redan på 1950-talet försökte chefen för lantbruksstyrelsens byggnadsbyrå Torvald Åkesson lansera nya material och lösningar såsom aluminiumstomar, plåt och korrugerad plast samt tältduk. Arkitekten Ralf Erskine ville att man skulle tänka

¹⁶⁴ Werne 1993 s. 374

¹⁶⁵ Muntlig uppgift från Ylva Blomberg

KP Effektiva
Lättmonterade
Låg vikt

Godkända av
Kungl. Byggnadsstyrelsen
och Domänverket

**VENTILATIONSTRUMMOE
AV ALUMINIUM FÖR LADUGÅRDAR**

Vet Ni

- att en kg per dygn utdunstar 8–10 liter vatten genom huden och genom andningargatan,
- att denna fukt gör djurens hostad osund och sänker avkastningen,
- att denna fukt förlärrar de flesta ladaögläderna,
- att denna fukt minskar trivselen i ladugården,
- att enda sättet att få bort fukten är att ventilera host den,
- att det billigaste sättet att ventilera sker genom självdrag i s. k. ventilationsstrumma.

Den nya, patenterade modellen är försedd med skjäll av ty typ med regnvattenuppsamlare, vilket innebär att trumman kan placeras var som helst i djurstallet, t. ex. även mitt över djurraden.

Kontakta

PLÅT INDUSTRI

KVÄNUMS

Tel.: Kontoret 0312923 28 — G. Andersson best. 0312923 19

Aterförsäljare: **CENTRALFÖRENINGEN
JÄRN & MASKINFABRIK**

Bygglant-Hallen

BORGA

Prima plåt i valfri färg
0,5mm - 10 års garanti

	43,90 kr/m ²
	46,90 kr/m ²
	48,90 kr/m ²

Billiga transporter kan ordnas!

Borga Lagerhall

Vi projekterar och tillverkar efter Era behov

Ring plåttillverkaren eller till oss

Borga Plåttillverkare AB

Plåt i olika former har förenklat byggandet på gårdarna. Det används för såväl tak som väggar och ventilationsanläggningar. Reklam ur Dalsländsk hembygd år 1962 och tidningen LAND Lantbruk år 2007.

nytt kring bostäder på landet och inte kopiera förortsvillan eller bygga herrgårdshus i förminskad skala.¹⁶⁶ Utvecklingen har delvis stämt med det de önskade. Plåt och plast har kommit att känneteckna många nybyggen. Idag kan man se enkla lagertält på en del gårdar och plast som ger underhållsfria lösningar och samtidigt släpper in ljus. Ralf Erskines tankegångar kring bostadshusen har väl däremot klingat ohörda på de flesta håll. Kata-loghusfabrikanternas lösningar är de som gäller på såväl landet som i stan.

¹⁶⁶ Molén och Bergsjö 1989 s. 26

Överst: En karaktäristisk Dalslandsgård där manbyggnaderna är äldre medan ekonomibyggnaderna är uppförda efter kriget och kompletterade med djurstall och ensilageanläggning under senare decennier. Den traditionella uppdelningen med man- och fägård tydligt åtskilda och mangården högre upp i terrängen består. (OE)

Mitten: Det är länge sedan kölnor slutade användas på gårdarna i Dalsland och denna ålderdomliga byggnadstyp finns numera nästan bara kvar på våra hembygdsmuseer. Detta exemplar som snart återgått till naturen finns på Ekehögen i Häbol. (MOW)

Underst: Smedjan (närmast) och matboden är två av byggnaderna på Gammelgården i Bengtsfors, där man samlat ett äldre byggnadsbestånd sedan 1920-talet.

Bevarandeläget i Dalsland idag

Den dalsländska jordbruksbebyggelsen är mångfasetterad och efter en genomgång som denna kan man se att det i landskapet finns många välbevarade och intressanta gårdar. Ändå ryms bara en bråkdel i denna rapport.

Man kan dock konstatera att av det riktigt gamla är det mycket som idag är borta eller "utrotningshotat". Ännu står boningshus med rötter i 1700-talet på många håll medan ekonomibyggnader från denna tid är en sällsynthet. Exempelvis stolpbodar och kölnor har helt slutat att användas och därmed försvunnit. Gamla ladugårdslängor har slitits ut och förnyats allteftersom. De äldre exempel som finns har blivit kvar när brukningen upphört och gården bevarats som sommarbostad av någon intresserad person eller räddats till eftervärlden via hembygdens försorg. Vill man studera det riktigt gamla idag är man hänvisad till hembygdsgårdarna och Gammelgården i Bengtsfors dit fina exempel på kölnor, magasin och smedjor flyttats.

Om man tittar på den något yngre bebyggelsen, den som skildras i exempelvis C-G Petterssons gårdsmålningar så känns däremot förvånansvärt mycket av det hemtamt för oss ännu idag. Merparten av dagens alla bevarade gårdsbyggnader har tillkommit under perioden 1875-1940 och ännu kan vi besöka välbevarade gårdsanläggningar där ägarna vinnlagt sig om att sköta om sina byggnader och bevara stilen från det förra sekelskiftet. Husen byggdes med kvalitet och omsorg om detaljer och har bestått över tiden.

Under ytan har det dock hänt mer än man anar. På de gårdar som ännu är i bruk har driften anpassats efter nya krav och tekniska innovationer. Många

gårdar uppvisar ett gammalt yttre men har ett modernt inre.¹⁶⁷ Samtidigt är det också så att många byggnader även från denna yngre period har försvunnit eller inte längre används. Specialisering och teknikutveckling inom jordbruket har gjort att en mängd byggnader inte längre behövs på gården. Fastighetsrationalisering och jordbruksnedläggelse bidrar till att hela gårdar blivit överflödiga eller i bästa fall övergått till enbart boende. Okända ombyggnader och genomgripande upprustning av husen har också för alltid förändrat landsbygden utseende på många håll. Smedjor, magasin, madlador, småfåhus, torvlador, brygghus, kvarnar – listan på det som vid förra sekelskiftet var nödvändigt på gården men som idag ofta kallas överloppsbyggnader kan göras lång.

Samtidigt som husen blivit överloppsbyggnader har de ett stort värde ur kulturhistorisk synvinkel. De berättar om äldre tiders byggnadstradition och jordbrukets förutsättningar under olika tider. Dessutom har de stora miljöskapande värden, håller vinden borta, skapar ett ombonat gårdsrum eller står för kontinuitet och identitet i gårdsmiljön. På senare år har det blivit möjligt att söka ekonomiskt stöd för att bevara äldre jordbruksbebyggelse – något som blivit mycket uppskattat och bidragit till att ett antal jordbruksbyggnader bevarats.

¹⁶⁷ Ulrich Lange har uppmärksammat det tidiga 1900-talets ladugårdar och hur dessa kunnat anpassas för nya krav. Läs exempelvis artikeln Den föränderliga ladugården i *Byggnadskultur* nr 2 2007.

Överst: Inte bara gamla smedjor eller ängslador har blivit överflödiga i jordbruket. Även många höghusladugårdar från 1900-talets mitt är idag lagda i malpåse. Orsaken är dels modernisering men också den minskade mängden mjölkbesättningar. Steneby. (OE)

Underst: Länsstyrelsen i Västra Götaland har under flera år fördelat pengar till renovering av agrara överloppsbyggnader. I Varsrud i Edsleskog fick man bidrag till renovering av ladugårdslängans tak och byte av delar av panelen. (LB)

Formellt skydd enligt Kulturminneslagen har bara ett par gårdar i Dalsland: Svecklingebyn och Gäsersudsstugan. Båda är parstugor och det är bara mangården som är skyddad. Ett indirekt skydd inom naturreservat har Bräcketorp i Edsleskog och Skärsbo i Steneby. År 2008 har också Åsnebyn i Holm blivit kulturresevat, det andra hittills i Västra Götaland. För att spegla mångfalden i Dalsland vore det intressant om fler gårdar fick ett skydd, exempelvis någon av de med en bevarad Dalslandsstuga.

Dalslandsstugan som lokal identitets-skapare

Den ovan beskrivna enkelstugan i två våningar har under loppet av 1900-talet lyfts fram som en symbol för Dalsland och blivit "Dalslandsstugan".

Etnologen Lars Brink har studerat Dalslandsstugan som lokalhistorisk exponent. Det tidigaste skriftliga belägget för ordet Dalslandsstuga som han funnit är typiskt nog i ett protokoll från Dalslands gille i Göteborg år 1932. Gillet beslöt då att flytta en dylik stuga till Slottsskogen för att ha som samlingsplats.¹⁶⁸

Viljan att identifiera landskapstypisk äldre bebyggelse hade grundlagts vid sekelskiftet 1900. Då blomstrade kampanjer för att stärka den nationella medvetenheten. Organisationer och folkrörelser bildades kring bevarande och förnyelse av hembygden. Från hembygdsrörelsen och egnahemsrörelsen publicerades skrifter som *Gamla allmogehem* och tidskriften *Hem i Sverige* där typhus från olika landsändar presenterades och förordades som förebilder vid nybyggnation. Till del var detta en reaktion mot det sena 1800-talets byggande som ansågs osvenskt. I dessa sammanhang förekommer dock inte Dalslandsstugan som en uttalad stugtyp från Dalsland.

Egentligen är Dalslandsstugan och de agrarhistoriska skeenden som omgärdar den inte alls unikt för

Överst: För den som vill besöka en Dalslandsstuga står exempelvis Vinnsäter i Järbo, Lövnäs i Rönnäs, Frändefors (bilden) och Blanketorpet i Färgelanda öppna för besök. Hör med respektive hembygdsförening. (MOW)

Underst: På många gårdar i Dalsland finns bevarade Dalslandsstugor som står kvar som lillstugor eller bara blivit övergivna. (OE)

just Dalsland. Enkelstugans planform finns spridd i hela Skandinavien och förekommer också i skilda delar av Europa. Den agrara revolutionen med sina goda spannmålskonjunkturer påverkade stora delar av Sverige på ett likartat sätt och enkelstugor i två plan uppfördes under sent 1700-tal och 1800-talet på flera håll, bl.a. i Närke och Småland. I Närke har stugtypen också kommit att kallas Närkestugan.¹⁶⁹

Likafullt är nu begreppet Dalslandsstuga ett väl inarbetat och förankrat begrepp. En strikt tolkning

¹⁶⁸ Brink 1996

¹⁶⁹ von Schoulz 1951, Hallin 1984

Getosttillverkning i Rännelanda, pannkakor och Bo på lantgård – exempel på nya inriktningar inom jordbruket i Dalsland. Nya ben att stå på inom jordbruket ger också ny användning av gårdens hus. (OE, MOW)

säger att stugan skall vara en knuttimrad enkelstuga i två våningar. Fasaderna skall vara klädda med stående panel och sadeltaket täckt med skiffer eller möjligen enkupigt tegel. Stugan bör ha en stram utformning utan direkta utsmyckningar. Denna strikta definition utesluter emellertid många av tvåvåningsstugorna i Dalsland. Stugtypen förändrades nämligen över tid. I äldre tid har stugorna exempelvis haft torvtak och efter 1800-talets mitt hittar man en rikare planlösning med separat kök och sidokammare.

Det finns fortfarande gott om Dalslandsstugor i Dalsland. De förekommer i hela landskapet. Det enda man kan säga om frekvensen är att de minskar ju närmare gränsen mot kringliggande landskap man kommer.¹⁷⁰ Margareta Hallins sammanställning av bevarade Dalslandsstugor från 1984 visar också att socknar som Ånimskog, Dalskog och Håbol har särskilt många bevarade stugor. Man kan dock misstänka att sedan Hallins sammanställning har antalet välbevarade stugor minskat. Många av de äldsta och mest kulturhistoriskt intressanta står idag öde och går en oviss framtid till mötes. Andra drabbas av ombyggnader som minskar deras värde som just Dalslandsstugor.

Under 1980- och 90-talen drev dåvarande Älvsborgs länsmuseum projektet Bygga Nytt med Tradition under ledning av Margareta Hallin. Ritningar togs fram på permanent- och fritidshus som knöt an till äldre dalsländskt byggande och som var lämpliga att uppföra vid nybyggnad i känsliga miljöer.¹⁷¹

Nya inriktningar ger nya hustyper

I dagens nybyggnader har regionala variationer i stort sett spelat ut sin roll. Den samlade bevarade bondgårdsbebyggelsen i Dalsland ger dock alltjämt

uttryck för många regionala och lokala särdrag. Dalsland har en egen framtoning samtidigt som samhörigheten med kringliggande landskap är tydlig. Så finns exempelvis i väster de välvda logportarna och uppbyggda logarna som hör samman med det bohuslänska och norska byggnadsskicket, i sydöst ännu bevarade skiftesverksladugårdar som knyter an till Västergötland och i norr högt belägna gårdar med timrade fritt grupperade ekonomibyggnader besläktade med förhållanden i Värmland.

Jordbruket har många grundläggande behov som består över tiden – hus för boende, djurhållning och förvaring behövs alltjämt. Andra behov förändras. Den ovan nämnda kölnan behövs inte längre eftersom lin och malt inte längre torkas på gårdarna. Å andra sidan kommer nya behov. I dagens lantbruk strävar man efter att differentiera jordbruksföretagen – hitta nya näringar som kan komplettera det traditionella jordbruket. Exempel är turistsatsningar som ”Bo på lantgård”, gårdsbutiker och satsning på närproducerade delikatesser såsom getost. Nya inriktningar ger nya möjligheter att återanvända äldre bebyggelse på ett spännande sätt men skapar också nya behov.

Andra satsningar är mer storskaliga. I Brålanda-trakten pågår för närvarande en stor satsning på biogas – ”biogas-Brålanda” Tanken är att lantbrukare med djur skall bygga egna biogasanläggningar och att gasen skall transporteras i ledningar till Brålanda där det sedan skall byggas en uppgraderingsanläggning för att få en tankstation för fordonsgas. Eftersom ”biogasreaktorn” ofta byggs som en hög gödselbehållare av betong med tak och den utrotade gödseln kan läcka metan tänker man sig att man behöver tak även över de behållarna i framtiden. Slår projektet väl ut kommer det säkert att märkas i landskapsbilden! Nya kapitel i de dalsländska bondgårdarnas historia kommer att skrivas.

¹⁷⁰ Hallin 1984, Ädel & Mellgren 2002

¹⁷¹ Ritningspaketet finns fortfarande att beställa. Museet ingår numera i Västarvet, Västra Götalandsregionens förvaltning för natur- och kulturarvsfrågor.

2. Dalsland

– landskapsregioner och gårdar

Dalsland rymmer en stor mängd välbevarad agrar bebyggelse. Här presenteras 27 gårdar. De är valda som goda exempel och de berättar om bondgårdsbyggandet i olika delar av Dalsland under olika tider. Ett urval som detta kan dock aldrig bli komplett – för varje anläggning som presenteras här finns många liknande som den får sägas representera.

Presentationen av gårdarna är upplagd efter det förslag till regionindelning som gjordes i Agrarhistorisk landskapsöversikt, Västergötland och Dalsland (de har kvar den numrering som de har i nämnda rapport). En kort beskrivning av respektive region i ord och bild inleder varje avsnitt.

VÄNERNS MARITIMA MILJÖER

Uf. Sveriges kartor © Jamnåkartverk 2008. Medgivande MEDGIV 2008-18528

Landskapstyp och nuvarande landskapsbild

Dalslands östra sida utgörs av den långa Vänerkusten. Väneren har Europas största insjöskärgård och delar av denna, med flikig och kuperad strandlinje och mängder av större och mindre öar, hittar man utmed Åmålskusten, med Tösse och Yttre Bodane och ner mot Köpmannebro och Hjortens udde. Söder därom blir strandlinjen rakare ut mot Dalbosjön och Vänersborgsviken. Kustlinjen utgör här en avgränsande, ofta skogbevuxen, höjdrygg mellan

Åmåls hamn med Vågmästargården i bakgrunden. (RAÄ)

Skutor i Dalbergså 1914.

Väneren och den innanförliggande slätten. Jordmännen i denna gränsszon är sandblandad och näringsfattig och mindre lämplig för odling.

Hela detta kust- och skärgårdslandskap är starkt påverkat av sjöfart, fiske, fritidssjöfart och rekreation. En omfattande sjönära fritidsbebyggelse präglar delar av kusten, särskilt i tätorternas närhet.

Agrarhistoria och markutnyttjande

Fiske har bedrivits sedan urminnes tider och har för många fungerat som ett komplement till jordbruket. Det har till stor del varit fråga om ett strandnära fiske för husbehov men också för avsalu i Vänersborg, Mellerud och Åmål. Ett mer storskaligt laxfiske med nät växer fram under 1800-talets andra hälft. Fiskelag från Hammarö och Källandsö konkurrerade då med Dalborna.

Handelsutbyte över Väneren och mot Göta Älv har funnits sedan förhistorisk tid. Tjära, järn, spannmål och virke har fraktats med träskutor, i äldre tid med exempelvis s.k. bojorter (båttypen återfinns

bl.a. i Vänersborgs stadsvapen). Under 1500-1700-talen var frakten av järn från Bergslagen omfattande. Under 1800-talet, när Trollhätte kanal med segelleden till Västerhavet tillkommit och allmogesjöfarten släppts fri (1832) fraktades enorma mängder spannmål söderöver. Ved och sand var andra varor. Från Göteborg skeppades pudrett från stadens alla avträden upp till Dalsland för att hamna som gödning på åkrarna. Tillkomsten av Dalslands kanal 1868-69 knöt Vänern samman med Norge och gav underlag för lokal och regional fraktfart. Utmed hela kusten har det funnits en mycket omfattande bondeseglation fram till ca 1860, då den efterträddes av skutsjöfart med småskeppare och partsrederier. Skutsjöfarten avtog på 1950-talet.

Utmed Vänerkusten har det funnits viktiga handels- och marknadsplatser såsom Holmsåns mynning vid Mellerud och Köpmannebro. Vid nuvarande Åmål låg Åmula backe. För att stävja och få kontroll över den livliga handelsverksamheten väster om Vänern anlades på platsen en stad vilken erhöll sina stadsprivilegier år 1643. Åmålsborna var själva flitiga fiskare och sjöfarare.

Också vid Dalbergsåns mynning fanns en betydande marknadsplats, Strätet, och en av kuststräckans bästa hamnar. Istället för en av Karl IX planerad stad anlades här en kungsgård. Spannmål från hela slätten har under 1800- och 1900-talet skeppats ut denna väg. Här har bl.a. funnits flera magasin och Lantmännen har haft en betongsilo uppförd vid 1940-talets mitt. Utskeppning av spannmål och då

kanske främst havre skedde också vid exempelvis Sikhall och Sunnanå hamn.

Den relativt lilla Järns socken kan delas i två delar, dels en slättdel, dels Sjöskogen som består av ett skogbevuxet sandfält som ligger som ett gränsområde mellan slätten och Vänern. Socknens byar och gårdar har sedan gammalt andel i Sjöskogen och här fick obesuttna slå sig ner på torplägenheter och s.k. förpantningar.

Också socknarna Grinstad och Gestad kan delas i två, en slättdel och så Klöveskog respektive Timmervik. Det magra jordbruket räckte inte till för försörjningen i dessa fattigare delar av socknarna. Klöveskog och Timmervik dominerades länge av mångsyssleri, främst inom vattenanknutna näringar som fiske, sjöfart inklusive fraktfart och båtbyggeri. De sjöberoende utkomsterna har haft obesuttna arbetskraft som bas.

Fornlämningsmiljöer, fossilt odlingslandskap och historiska biotoper

Av Dalslands omkring 200 kända bronsåldersrösen ligger ca 120 i ett tämligen smalt bälte utmed Vänerstranden, främst inom Åmåls kommun. De ligger karaktäristiskt placerade med vidsträckt utsikt över skärgården. Liknande rösemiljöer finns på Västkusten och utmed Norrlandskusten.

Flera av länets fornborgar ligger också vid kusten. Bäst bevarad är Helga Gråkullas borg på Skällmansberget.

Det numera byggnadsminnesförklarade magasinet i Sikkhall är ett av landskapets förnämsta minnen från havreepoken. (OE)

Dalbergså är av stort intresse. Här finns en av landskapets hällristningar. På en brant bergssluttning mot vattnet finns bl.a. två stora älgfigurer samt 13 skepp. Här ligger också ruinen efter den medeltida borgen Dalaborg vilken utgjorde centrum i Dalaborgs län kring år 1400.

Farledsmiljöer av förhistoriskt och medeltida ursprung finns längs Vänerstranden. Småskaliga fossila odlingslandskap finns i anslutning till småbruk, torp och obesutten skärgårdsbebyggelse.

Bebyggelsemiljöer

Sedan 1800-talet förekommer typiska sjöfartsmiljöer med välbevarade fyrplatser, fyrvaktar- och lotsboställen, karaktäristiska sjönära nyttobyggnader, hamnanläggningar och utskeppningsplatser med spannmålsmagasin, varvsinrättningar etc. Det numera byggnadsminnesförklarade magasinet i Sikkhall är ett av landskapets förnämsta minnen från havreepoken. Vid Hjortens udde ligger en av Vänerns äldsta och bäst bevarade fyrplatser med sitt sexkantiga fyrtorn av trä från 1852. På Gåsön vid Östra Bodane ligger ytterligare två fyror, Vingens fyror, i drift 1867-1941. Här finns också fyrvaktarboställe med bevarad ladugård och smedja. Fogdens fyr ligger mitt i Dalbosjön och tillkom år 1851 för att göra sjöfarten mot Åmål och Byfjordens mynning säkrare.

Åmål är Dalslands enda stad och bevarar fortfarande sin rutmönstrade renässansplan samt flera välbevarade borgarhus från 1700- och 1800-talen.

Mindre hamn-, last- och bryggplatser finns på flera ställen, exempelvis Vingens hamn i Ånimskogs socken och Bodane i Bolstads socken. En större maritim miljö med stora kulturhistoriska kvaliteter är kanalhamnen i Köpmannebro där Dalslands

Restaurering av Dalaborg på 1930-talet. (NIS)

kanal mynnar i ett mycket tilltalande sjölandskap. Välbevarade gårdsmiljöer som står med en fot i kustmiljön och en fot på den vida Dalboslättens finns exempelvis i Bodane, Bolstad socken och Östra Järn i Grinstad.

En koncentration av obesutten bebyggelse med torp och förpantningar finns i den strandnära skogen utmed Dalboslättens kust. I Klöveskog finns flera små gårdsmiljöer bevarade. Här ligger också gården Svartebäck där en dagbok skriven av Frans Jacobsson årtiondena kring sekelskiftet 1900 har bevarats. Dagboken berättar om livet på gården som förutom jordbruk också omfattade fiske, fraktfart och skeppsbyggeri.

1. MELLERUD BODANE 1:2 och BODANE 1:13

Kommun: Mellerud

Socken: Bolstad

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 37,
Bolstad nr 3 och 4

Bodane 1:2 och 1:13 utgör en agrar bebyggelsemiljö med rötter i de odelade hemmanens tid. Bodane är byggd som en "tvillinggård" med två spegelvända gårdsbildningar som under 1900-talets senare del genomgått något olika förändringar utifrån jordbruksdriftens behov. Manbyggnaderna är välbevarade exempel på hus med sexdelad plan och sal i ena gaveln. Husen har en påkostad utformning med exempelvis lunettfönster och snickarglädje. Gårdarnas läge mellan slätten och Väneren med den gamla hamnplatsen sätter stark prägel och visar på förankringen i såväl jordbruk som sjönäring. Gårdarna i Bodane är intressanta exempel på de lite större hemman som ligger utmed delar av Vänerkusten.

De båda manbyggnaderna på "tvillinggården" i Bodane.

Helt nära Vänerens strand, med en fot på slätten och en ut mot vattnet ligger de båda gårdarna i Bodane. Såväl jordbruk som fraktfart och fiske har i äldre tid bidragit till försörjningen. Bodane omnämns i jordeboken första gången år 1569 som ett skattetorp som senare blir ett ½ mantal. Detta antyder att det skulle vara fråga om en nyodling vid denna tid men samtidigt finns noteringar om Bodane (Buene) i Bolstads kyrkas räkenskapsböcker redan år 1451.

Bodane genomgick laga skifte år 1846 varvid hemmanet delades. Drygt 15 år senare bygger de dåvarande ägarbröderna Olof och Johannes Gabrielsson var sitt nytt boningshus på platsen för en äldre gemensam manbyggnad. Husen var från början identiska men spegelvända. Även fägårdarna var symmetriskt uppbyggda med fähus och stall i vinkel. Drängstugor och magasin låg som flyglar till boningshusen och avskärmade man- och fägård från varandra.

Vid Bodane fanns fram till början av 1900-talet en stenbrygga och ett spannmålsmagasin med handelsbod. Här lastades spannmål och lossades pudret under 1800-talet och på 1930-talet även kalk för jordbrukets behov. Johannes Olsson på Bodane ägde på 1880-talet slupen MATROSEN vilken han också var skeppare på.

Bodane 1:2 omfattar idag knappa 60 ha varav ungefär hälften är åkermark med foderspannmål och EU-träda. Gården har gått i släkten sedan ca 1835. Nuvarande ägaren Tommy Rosti hade mjölkkor fram till 1988 men har nu sitt huvudsakliga arbete utanför gården.

Bodane 1:13 omfattar numera 123 ha varav 98 ha är åker. På gården som ägs och brukas av Anders Karlsson och hans familj finns också ca 46 mjölkkor och hundratalet ungdjur. Gården kom till släkten år 1956.

Nuvarande bebyggelse på Bodane 1:2

1. Manbyggnad (1863)
2. Drängstuga/bryggghus/bod (1767, 2000)
3. Ladugårdslänga (1940-tal, 1963-64)
4. Mjölkrum/vedbod (1982-83, 1990)
5. Gödselbrunn (1982)
6. Maskinhall (1978)
7. Garage (1920-30-tal)
8. Pannrum (1998)
9. Rök (1980-tal)

Ladugårdslänga

1. Manbyggnad

Manbyggnaden från 1863 har en sexdelad planlösning med kök till vänster och salen på baksidan till höger. Byggnaden har en påkostad utformning med frontespis och veranda. I frontspisen finns ett mycket intressant rum med bevarad kakelugn och tapet från byggtiden.

Fähuset är beläget i en snedtäcka utmed långsidan.

El och vatten drogs in på 1940-talet. Huset har värmts med kakelugnar och den stora köksspisen men dessa ersattes sedan med elvärme och 1998-99 med panna och centralvärme. Toalett och badrum installerades 1973.

2. Drängstuga/bryggghus/bod

Som flyglar till de båda manbyggnaderna ligger två knuttimrade mindre hus som är äldre, troligen från 1700-talet. Här har inrymts drängstuga, bryggghus och på loftet visthusbod. På 1:2 har huset byggts om och är numera åretruntbostad. I husets förlängning låg liksom på 1:13 ett spannmålsmagasin som numera är rivet.

Drängstuga/bryggghus/bod

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan innehåller en del från 1940-talet men är i huvudsak uppförd 1963-64. Log- och laddelar är byggda i stolpverkskonstruktion med slät faluröd panel. På taket ligger korrugerad eternit. Själva fähuset ligger på ett lite annorlunda sätt i en snedtäcka utmed ena långsidan. Denna del är uppförd i regelverk med isolering av Gullfiber. Här finns plats för 34 kor plus ungdjur. En äldre ladugårdslänga från 1906 revs när den nuvarande skulle byggas. Den hade bl.a. halmtak.

Maskinhall uppförd i vinkel med ladugården

Mjölkrum/vedbod

Garage

Pannrum och rök

4. Mjölkrum/vedbod

Som en förlängning av fähuset ligger mjölkrummet från 1980-talets början. Till det har en vedbod fogats tio år senare. Mjölkrumsdelen är byggd i betonghålstén och vedboden i regelverk.

5. Gödselbrunn

Den gjutna gödselbrunnen ligger mellan fähuset och åkern och göts år 1982.

6. Maskinhall

I vinkel med ladugården ligger en maskinhall från 1978. Den är uppförd i regelverk med tak och fasader av korrugerad plåt. På platsen fanns här tidigare ett stall som på liknande vis låg i vinkel med den gamla ladugårdslängan.

7. Garage

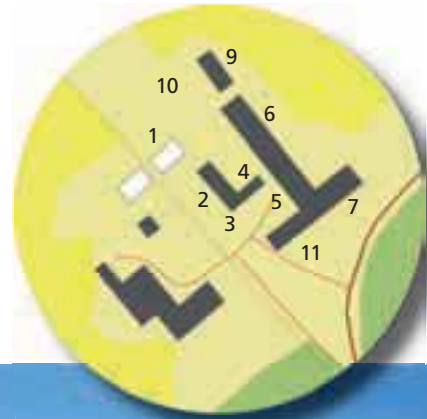
Vid infarten ligger ett litet garage som uppfördes för ägarens T-ford på 1920- eller 30-talet.

8. Pannrum och rök

Fristående pannrum uppfört 1998. Bakom skyrtar en byggnad för rökning av kött och fisk uppförd på 1980-talet.

Nuvarande bebyggelse på Bodane 1:13

1. Manbyggnad (1863)
2. Drängstuga/brygghus/bod (1700-tal)
3. Magasin/vedbod/garage (flyttade 1850-60)
4. Vedbod/hönshus (1800-talets mitt)
5. Ladugårdslänga (1850-tal, 1988, 1954)
6. Maskinhall/ spannmålslager/tork (1984, 1999)
7. Foder- och lösdriftshall (1981)
8. Gödselbrunn
9. Maskinhall (1956)
10. Jordkällare (1990-tal)
11. Plansilo

Manbyggnad

Vedbod/hönshus

1. Manbyggnad

Manbyggnaden från 1863 var ursprungligen identisk med huset på 1:2 men spegelvänd. Köket ligger således här till höger och salen till vänster på gavelns baksida. Utbytta fönster och entrédörrar är exempel på saker som numera skiljer husen åt. El och vatten installerades på 1940-talet och elvärme drogs in på 1960-talet. Toalett byggdes 1972.

2. Drängstuga/brygghus/bod

Den timrade boden tillhör de äldsta husen på Bodane och har stor betydelse för miljön. Här inryms drängstuga, brygghus samt på loftet visthusbod. Till loftet kommer man via en bro till vänster. Byggnaden har faluröd locklistpanel och plåttak.

3. Magasin/vedbod/garage

Också det timrade spannmålsmagasinet tillhör de äldre byggnaderna och har stor betydelse för gårdsmiljön. Huset har förlängts i båda ändar med vagnsbod åt NV och mjölbod med kvarn åt SO. I det sistnämnda utrymmet finns nu kalvar.

4. Vedbod/hönshus

I vinkel bakom magasinet ligger en länga med hönsbhus och vedbod. Hönshusdelen är timrad och fasaderna är klädda med faluröd panel. På taket ligger tvåkupigt tegel. Gårdens dieseltank står framför.

Drängstuga/brygghus/bod

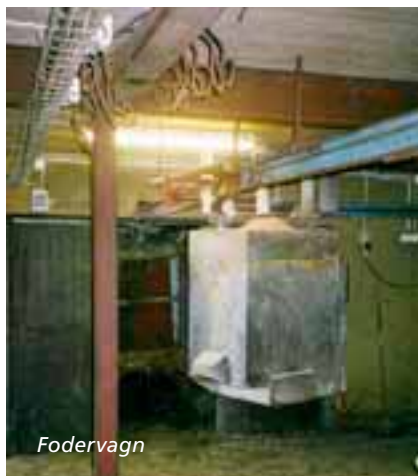

Magasin/vedbod/garage

Ladugårdslänga från 1939 med låghusdel från 1954

BODANE

Fodervagn

Ungdjuren går i lösdrift i den äldre delen av ladugården, men det centrala foderbordet finns kvar

Interiör från 1954 års ladugård där djuren står uppställda mot ytterväggarna, på var sida om en mittgång

5. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är enligt *Svenska gods och gårdar* uppförd 1939 och rymde vid denna tid åtta kor och sex ungdjur. Fähuset gjordes om 1988 och murades då av lecablock. Ovanpå finns en hög skulle med en fläkt som fördelar ut höet. På taket ligger eternit.

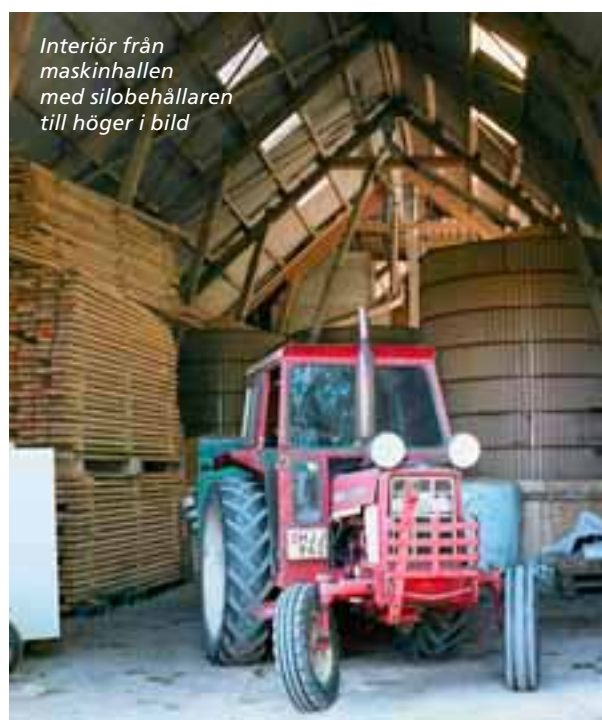
Numera innehåller den gamla längan ungdjur i lösdrift. En yngre fähus av låghusmodell har byggts till i vinkel 1954 på platsen för ett stall från 1800-talets mitt. Här finns nu 46 mjölkkor.

6. Maskinhall/spannmålslager/tork

Hopbyggd med ladugårdslängan ligger en hall för spannmålstork, silobehållare, maskiner och virke. Byggnaden är uppförd 1984 i regelverk med eternittak. Torken installerades 1999 och i samband med det byggdes också ett pannrum till på baksidan.

7. Foder- och lösdriftshall

I vinkel med den äldre ladugårdsdelens baksida ligger en hall för fodertillverkning och förvaring. Här finns också en ströbädd för de sinkor som går ute vintertid. Byggnaden är uppförd i regelverk med plåtfasader och tak.

8. Gödselbrunn

På ladugårdslängans baksida ligger gårdens gjutna gödselbrunn.

9. Maskinhall

I spannmåslagrets förlängning ligger en maskinhall från 1967. Den är uppförd i regelverk med trä- och plåtfasader samt har tak med tegel och plåt.

10. Jordkällare

I trädgården snett bakom manbyggnaden ligger en källare från 1990-talet byggd av stora cementrör.

2. ÅMÅL ÖSTRA BODANE 1:2, 1:12

Kommun: Åmål

Socken: Ånimskog

Ingår i: Kulturhistorisk utredning 13, Ånimskog nr 63, i Riksintresse för kulturmiljövården samt i Vänerens fyrar – en lysande kulturhistoria

Gården består av två bebyggelseenheter som båda numera ligger under samma brukningsenhet och utgör välbevarade äldre agrara miljöer. Bebyggelsen grupperar sig kring en gårdsplan, men man- och fägård är i båda fallen ändå tydligt åtskilda. Av stort intresse är kopplingen till Väneren och Vingens hamn som visar att sjöfart och fiske var ett viktigt komplement till försörjningen i denna del av Dalsland. Fiskets betydelse avspeglar sig exempelvis i huvudbyggnaden som har ett extra stort kök för att ha plats för arbetet med näten. På Vingen utmärker sig den mycket välbevarade 1880-talsladugårdslängan med bevarat halm-tak, ett s.k. rivetak, typiskt för Dalsland i äldre tid.

Bodane omnämns första gången i skrift år 1397. Hemmanet omnämns också i den äldsta jordeboken 1540 tillsammans med Yttre Bodane även om de aldrig utgjort någon by. Gården var vid denna tid ett frälsehemman om ett mantal.

Östra Bodane genomgick laga skifte år 1881 och det är efter det som Bodane 1:2 och Vingen fick sina nuvarande placeringar och ett antal av byggnaderna är också bevarade från denna tid.

På ägorna ligger Vingens hamn som har bra djup och ger gott skydd vid dåligt väder. Under tidigare århundraden har man här lastat ved och slanor på skutor. Props (stöttor som användes i gruvgångar) fraktades härifrån via Göteborg till England. Lastningen skedde med hjälp av mindre prämar eller på enkla landgångar. Segelskutorna HELEN KRISTIN och HILDA LOVISA hade hemmahamn här under 1800-talets senare del och år 1904 byggdes segelfartyget GUSTAF, ägd av traktens bönder, i Vingens hamn. Fisket har också spelat en roll som komplement till vad jordbruket gav. Fram till 1914 hörde också Trollön till Östra Bodane. Ön såldes då till Gullspångsbolaget som startade brytning av kvarts. Verksamheten upphörde på 1920-talet och ett dagbrott skär sedan dess genom ön.

De nuvarande ägarna till Östra Bodane 1:2, 1:12, Sune och Susanne Tholin, köpte gården från familjen Löving år 1994. Gården omfattar idag 130 ha och markerna och ekonomibyggnaderna på Vingen ingår också i brukningsenheten. På gården bedrivs fårproduktion med 25 tackor plus lamm av raserna gotlandsfår och finullsfår. Odlingsmarken ligger runt själva bebyggelsen och man tar vall och odlar raps för fårens behov. Lamm till slakt samt skinn säljs men Susanne använder också ull i sitt arbete som textilkonstnär.

Manbyggnaden på Vingen är avstyckad och ägs av Christina Svensson, vars farföräldrar ägde gården Östra Bodane.

Nuvarande bebyggelse på Östra Bodane 1:2, 1:12

1. Manbyggnad (1885-86) 2. Magasin (1882) 3. Fårstall (1995) 4. Smedja (1880-tal) 5. Källarvind (1880-tal) 6. maskinhall (2004) 7. Båthus

Manbyggnad

Magasin/hönshus, "stôva"

1. Manbyggnad

Den timrade manbyggnaden från 1880-talet har det västsvenska dubbelhusets planlösning med ett rum i varje hörn samt en hall mitt fram. Köket ligger i det bakre vänstra hörnet och är hela sju meter långt. Anledningen är att man här behövde utrymme för kunna laga gårdens fiskenät. Salen ligger i det bakre högra hörnet men är nu ihopslagen med kammaren framför till ett större rum. I taket och på dörrar i huset har Hugo Löving, som blev konstnär, målat motiv med människor från bygden på 1940-talet.

Den magnifika verandan med mångspröjsade fönster med färgat glas tillkom vid sekelskiftet 1900. Huset har i övrigt ljusmålad locklistpanel samt tegeltak. Tillbyggnaden vid köket innehåller skafferi och under det en gjuten källare som rymmer hydrofor samt hyllor för matförvaring. En kökspanna installerades på 1960-talet och när Tholins kom hit på 1990-talet fanns endast kallvatten från en källa med självtryck samt utedass på gården.

2. Magasin/hönshus, "stôva"

Mitt emot manbyggnaden ligger det gamla magasinet. Byggnaden är timrad och innehöll från början ett bostadsrum med eldstad där det varit snickar- och mangelbod, vedbod med plats för kvarn samt spannmålsloft. I en snedtäcka på gaveln hade hönsen sin plats.

Sedan 1994 är huset omgjort till ateljé med kök samt gästrum. Bislaget framför dörren tillkom år 2001 efter en modell som finns på ett magasin på hembygdsgården i Dals-Rostock. När det stora boningshuset byggdes på 1880-talet tjänade magasinet under tiden som bostad för familjen.

Fårstall

Smedja

Interiör hos fåren med höförvarning vid borte gaveln

Källarvind

Maskinhall

3. Fårstall

Den gamla ladugården från 1883 ersattas år 1995 av ett nytt fårstall. Den gamla ladugården var lik den som finns på Vingen (se sidorna 91-92). Det nya huset har ungefär samma mått och innehåller från vänster fårstall och höförvaring, maskinhall samt längst till höger kontor, snickeri med reningsverk samt vedbod. Byggnaden är uppförd i en stålkonstruktion med gjuten platta på mark samt väggar av regelverk klädda med faluröd panel. På taket ligger tegel.

4. Smedja

Som brukligt ligger smedjan något avsidet. Den är uppförd i stolpverk med faluröd panel och har enkupigt tegel på taket. Interiört finns ässjan med bälgan bevarad men murstocken är delvis nertagen.

5. Källarvind

Vi infarten till gården ligger en källarvind med källare av natursten för rotfrukter och en liten överbyggnad med branta takfall. Överbyggnadens användning är oklar.

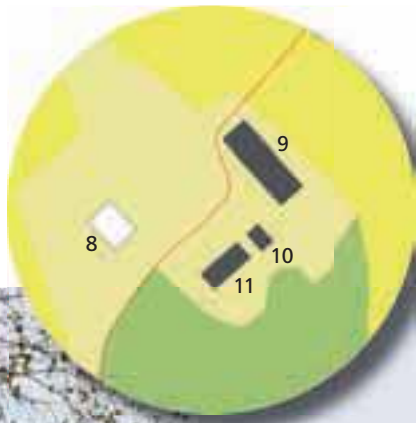
Båthus

6. Maskinhall

Bakom fårstallet ligger en maskinhall från 2004 uppförd med regelstomme klädd med faluröd panel och försedd med plåttak.

7. Båthus

Vid Vingens hamn har gården ett båthus med faluröd panel och tegeltak. I huset har man också haft vinterförvaring av tvättgrytor. Kvinnorna i Bodane tvättade vid sjön och hade här varsin tvättgryta.

Nuvarande bebyggelse på Östra Bodane 1:2, 1:12 Vingen

8. Manbyggnad (1910, tillhör 1:15) 9. Ladugårdslänga (1882) 10. Grishus (1880-tal?) 11. Vedbod/brygghus/magasin (1885, 1941) 12. Källarvind (1880-tal?)

Vingen

8. Manbyggnad

Boningshuset på Vingen är uppfört 1910 och har plankstomme och dubbla murstockar. På taket ligger enkupigt tegel. Huset ligger i en sluttning och har en gjuten källare under halva byggnaden. Från början var huset ljusmålat med såväl stående som liggande panel men har numera en linoljebehandlad locklistpanel. Mangården med sin trädgård ligger på västsvenskt vis skild från fägården.

9. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan på Vingen är ett mycket välbevarat exempel på en 1880-talsladugård. Den har timrade stall, fähus och vagnslider samt timrad logkista. I övrigt är den byggd i stolpkonstruktion. Taket bärs upp av en mittstolpe (mesula) och under det tvåkupiga teglet finns ett mycket välbevarat rivetak i behåll. Byggnaden är traditionellt indelad med parloge och på var sida stall respektive fähus. Till höger om fähuset ligger vagnslidret. Fyra stora portar till ladutrymmena har tagits upp i senare tid.

Korna stod i fähuset uppställda på tvären så att en fodergång bildas mellan dem och dörren in till foderladan. Vid 1900-talets mitt fanns här två kor och ett ungdjur samt en gris och 15 höns.

Manbyggnad

Ladugårdslänga

Ladugårdslänga

Grishus

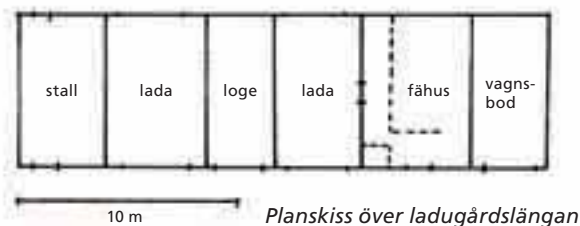
Rivetaket där halmdockorna är virade runt takets längsgående slator. Insidan får ett "virkat" utseende medan utsidan med dockornas fria ände är slät.

Vedbod/brygghus/magasin

Källarvind

10. Grishus

Det fristående timrade grishuset har faluröd locklistpanel. Under det tvåkupiga teglet finns bevarat stickspån. Grisen har sin ingång från bortsida gaveln.

11. Vedbod/brygghus/magasin

Den långsträckt magasinbyggnaden innehåller från vänster bodutrymme, vedbod med trappa upp till spannmålsloftet, avträde samt längst bort brygghus. Byggnaden som är delvis timrad har faluröd locklistpanel och tegeltak.

12. Källarvind

I en slänt invid tillfartsvägen ligger en likadan källarvind som den ovan beskrivna med naturstenkällare och överbyggnad med brant sadeltak. I källaren har förvarats rotfrukter men hur överbyggnaden använts är oklart. En lucka in till detta utrymme finns från baksidan.

DALBOSLÄTTEN

Halmrullarna ger en grafisk effekt i fullåkerslandskapet (MOW)

Landskapstyp och nuvarande landskapsbild

Området omfattar Dalslands sydöstra del och brukar gå under benämningen Slättdal. Det utgörs till stor del av utpräglad plan slättmark, som bitvis avbryts av impediment i form av låga berghällar. Krokån som kommer från Örsjön och Frändevärsån som kommer från Hästefjorden bildar så småningom Dalbergsån som meandrar sig genom slättlandskapet. I söder finns flera stora mossar. Sjöar finns främst i områdets utkanter, exempelvis Hästefjordarna och Örsjön.

Slättdal ligger helt under den högsta kustlinjen. När isranden stod still vid den s.k. mellansvenska israndzonen, vilken tillkom när isavsmältningen gjorde ett uppehåll på ca 800 år, avlagrades i det dåtida havet stora mängder lera som idag täcker Västergötlands och Dalslands stora slättbygder.

Dagens landskapsbild präglas av jordbruket. Fullåkersbygden med odling av spannmål, ärtor och potatis är delvis avbruten av skogbevuxna höjder. Även en betydande djurhållning med moderna mjölkgårdar och grisgårdar förekommer i området.

Agrarhistoria och markanvändning

Slätten präglas mestadels av ensamgårdar som genom ett stort inslag av hemmansklyvning under

1700- och 1800-talen vuxit till byar. Men även inslag av småbyar förekommer redan i den äldsta jordeboken från 1540-talet.

Inom det förindustriella inägo- och utmarksjordbruket tillämpades tvåsåde med särhågnade ängsgården i Brälanda/Mellerudsområdet, i övrigt praktiserades tre- och firsåde samt femtedelstråda. Ett relativt tidigt plogbruk förekommer i området.

Dalboslättan är en förhållandevis sen fullåkersbygd. Storskalig uppodling påbörjades under 1700-talets senare del och pågick främst under 1800-talet i samband med den betydelsefulla havreexporten. Därefter uppstod stor brist på betesmarker i kombination med en ensidig satsning på havreodling.

Laga skifte genomfördes i huvudsak 1827-50 i området och all mark var skiftad vid 1800-talets slut. Den mer radikala föregångaren, enskiftet, fick stor genomslagskraft på Dalboslättan. I jakten på odlingsbar mark genomfördes stora sjösänkningar vid Hästefjorden under 1800-talets andra hälft. Den s.k. Futtan kanalen anlades på 1860-talet och torr-lade omfattande arealer för nyodling.

Åarnas vattenkraft har på flera ställen utnyttjats för kvarndrift. Vid exempelvis Åsebro fanns såväl

Dalboslätten (PNN/RAÄ)

Naturbruksgymnasiet Nuntorp mitt på slätten (MOW)

kvarnar som garveri och färgeri. Binärningar i övrigt saknas och slätten blev en betydande emigrationsbygd med påtagliga svårigheter till återhämtning efter havreepokens slut.

Efter sekelskiftet 1900 framträder en större betoning på djurhållning, bl.a. med mejeriverksamhet. Frändefors, Brålanda och Mellerud (en av landskapets två köpingar) växte fram som viktiga centralorter för transport och förädling av jordbruksprodukter. Anläggandet av Bergslagernas järnväg, öppnad 1879, bidrog starkt till denna utveckling.

Jordbrukets betydelse i bygden understryks av att det sedan 1940-talets början funnits lantmanna- och lanthushållsskola vid Nuntorp, numera naturbruksgymnasium. Skolorna startade sin verksamhet i anslutning till folkhögskolan i Färgelanda vid förra seklets ingång.

Fornlämningbild, fossilt odlingslandskap och historiska biotoper

Hästefjordsområdet utgör ett av centralområdena under dalsländsk stenålder. Här finns en stor koncentration av stenåldersboplatser. Boplatser och hållkistor förekommer också i ett stråk österut mot Vänerkusten. Dalslands största hållkista finns i Frändesjö. En storhö, Kårebyhögen, ligger mitt på lerslätten i Bolstad. Järnåldersboplatser förekommer spritt på slätten, bl.a. vid Brålanda och mellan Bolstad och Grinstad.

Röjningsröseområden förekommer i slättens ytterkanter. Ödegårdsindikationer förekommer i det äldre lantmäterimaterialet, varav enstaka har belagts i form av röjningsrösen och husgrunder

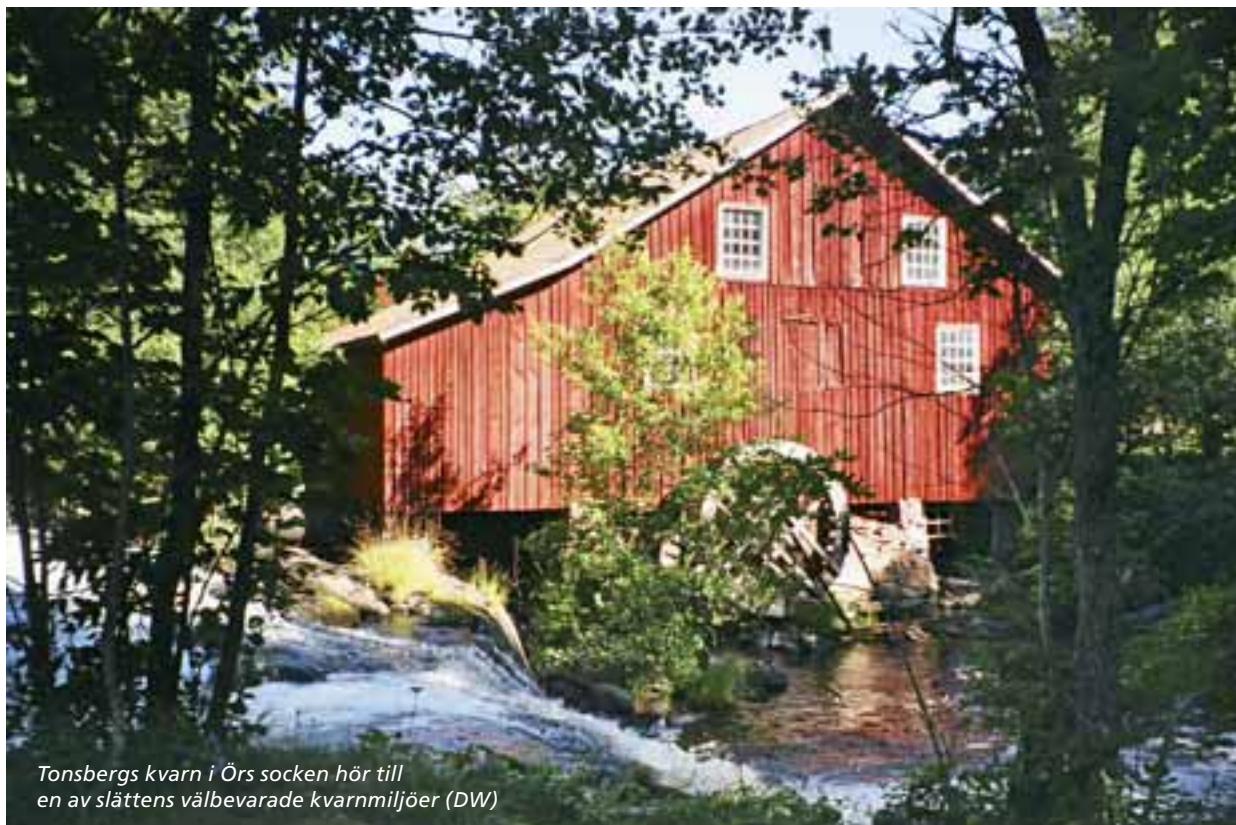
Rör upplagda inför sjösänkning vid Hästefjorden på 1950-talet. (CC)

i fält (Kycklingerud, Holms socken). Rikligt med lämningar efter tegplöjda parceller och välvda åkrar finns kvar från havreepoken under 1800-talet, exempelvis i Åsnebyn, Holms socken.

En mycket liten andel ängs- och hagmarker finns bevarade i området. De största arealerna utgörs av sankastrandängar utmed Hästefjordarnas stränder.

Bebyggelsemiljöer

Bebyggelse och ägor ligger i utskiftade lägen. Raka gränser dominerar landskapet. Bebyggelsen är belägen på impediment i odlingsmarken. Boningshus i två plan är starkt förknippade med havreepoken. Enkelstugan i två våningar, Dalslandsstugan, blev

Tonsbergs kvarn i Örs socken hör till en av slättens välbevarade kvarnmiljöer (DW)

Frändefors, Brålanda och Mellerud växte fram som centralorter för transport och förädling av jordbruksprodukter. Anläggandet av Bergslagens järnväg, öppnad 1879, bidrog starkt till denna utveckling. (OE)

vanlig på hemmansklyvningar och mindre bruk, medan parstugor i två plan uppfördes på de större gårdarna. Välbevarade exempel är Skåkerud i Erikstad och Svecklingebyn i Holms socken.

Boningshus på dubbel bredd kännetecknar det sena 1800-talets byggande med välbevarade representanter på exempelvis Kuserud och Stora Åmot, båda i Erikstads socken. Skiftesverksladugårdar med sidoutvidgningar förekommer.

Skiffertak är vanliga på såväl boningshus som mindre ekonomibyggnader. Ladugårdslängor med fördubblade ladutrymmen från havreepoken förekommer fortfarande. Delvis stor nybyggnation av gårdsbyggnader under 1910-30-talen kopplat till animalieinriktning kan noteras.

I området finns överlag mycket välbevarade gårdar. Bymiljöer med välbevarad agrar bebyggelse finns exempelvis i Hällan, Gunnarsnäs socken, Bön och Pålbön i Järns socken, Tillhagen i Bolstad socken samt Vässby i Holms socken.

Mer kollektiva bebyggelsemiljöer med direkt anknytning till jordbruket i bygden finns exempelvis i Brålanda med slakteri, f.d. mejeri samt Lantmännens stora siloanläggning. I Örs socken finns flera välbevarade kvarnmiljöer såsom Krokfors kvarn, Tonsbergs kvarn samt Assarebyns kvarn. Till den sistnämnda miljön hör också en såg. Vid Åsebro i Grinstad finns förutom kvarn också en bevarad tegelbyggnad som innehållit ett av Dalslands andelsmejerier.

3. MELLERUD SKÅKERUD 1:42 Slätten

Kommun: Mellerud

Socken: Erikstad

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering 37, Erikstad nr 16

Gården utgör en mycket välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö med boningshus i form av en Dalslandsstuga. Ladugårdslängan med fähus i sten är av särskilt stort intresse. Tillsammans bildar byggnaderna en väl sammanhållen och enhetlig gårdsmiljö, representativ för 1800-talets andra hälft, med stort kulturhistoriskt värde.

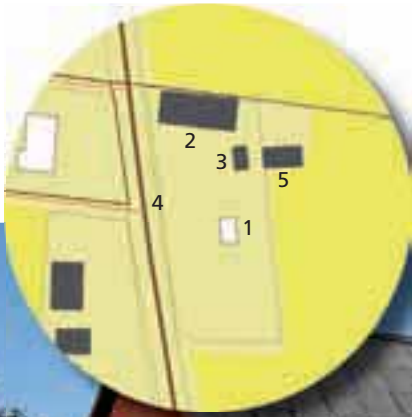
Den lilla gårdsmiljön ligger invid E45 i utkanten av stationssamhället Erikstad. När Bergslagens järnväg drogs genom Dalsland på 1870-talet förlades en station till Erikstad. Kring denna växte ett mindre samhälle fram med affärer, mejeri, slakteri, café, post m.m. Här finns också spannmålslager.

Skåkerud omnämns i den äldsta jordeboken 1540 som ett helt skattehemman. Själva byplatsen ligger sydöst om Slätten och den aktuella gården har ett typiskt utskiftat läge i slättlandskapet. Byn genomförde storskifte 1786 och 1818 samt enskifte 1826. Slätten tillkom troligen 1868 och Ida Söderbloms föräldrar slog sig då ner här.

Slätten är idag avstyckad och ägs av Idas dotterdotter Doris Örnberg Thorin. Den siste bofaste brukaren var Georg Jacobsson, kusin med Doris mor. Han drev jordbruket och hade på senare år får och höns.

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är en Dalslandsstuga, troligen flyttad till platsen från Kroppefjäll ca 1870. Huset är timrat i två våningar och har faluröd locklistpanel. Taket är täckt med skiffer lagt på diagonalen. Huset har två dörrar, en till förstugan och en till ett bodutrymme som nås från gaveln. Här inne hade man ett "väntrum" under en period när det fanns slakteri på gården. Senare har utrymmena använts som sommarsovrums. Huset har i övrigt enkelstugans planlösning med kök i det stora stugrummet nere och sal uppe. De båda kamrarna har använts som sovrums. El finns installerad och huset värms med en murad rörspis i salen uppe, en emaljerad vedspis i köket och kaminer i kamrarna.

Nuvarande bebyggelse på Skåkerud 1:42

1. Manbyggnad (1800-talets mitt)
2. Ladugårdslänga (1901)
3. Magasin
4. Garage (1940-50-tal)
5. Vagnbod (ingår inte längre i fastigheten)

Ladugårdslänga

Magasin

2. Ladugårdslänga

Den mycket välbevarade ladugårdslängan är uppförd 1901 med fähus murat i natursten och lador av resvirke. På taket ligger korrugerad eternit. Den delade logporten är indragen något vilket förekommer på äldre ladugårdar i omgivningen. I fähuset stod kor och hästar vid ett centralt foderbord.

3. Magasin

Magasinsbyggnad/bod för spannmålsförvaring med ingång från långsidan. Invändigt finns ett loft och bevarade spannmålsbingar. En vidbyggd snedtäcka med egen ingång finns på gaveln. Här var snickarbod och hönsbhus.

Garage

4. Garage

Gårdens yngsta tillskott är en liten garagebyggnad för personbil. Huset är uppfört med regelstomme och har tegeltak. En rolig detalj är det lilla uppsågade hålet i porten som inte är till för katten utan för bilens dragkrok!

5. Vagnbod/vedbod

Bakom magasinet ligger en vagnbod och vedbod som numera ej ingår i fastigheten men som tidigare hört till gårdsmiljön.

Vagnbod/vedbod

4. MELLERUD SVECKLINGEBYN 1:39

Kommun: Mellerud

Socken: Ör

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering Riksväg 45 – förbifart Mellerud. Manbyggnad och magasin är skyddade som byggnadsminne 1978

Gården är en välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö. Manbyggnaden är en av Dalslands mest ursprungliga och bäst bevarade parstugor i två plan. Tillsammans med magasinet är boningshuset skyddat som byggnadsminne. Gården är en god representant för den västsvenska gårdsformen med tydligt åtskild man- och fägård. Ladugårdslängan bevarar till stor del sin karaktär från 1910-talet med fähus i sten och halvhög skulle.

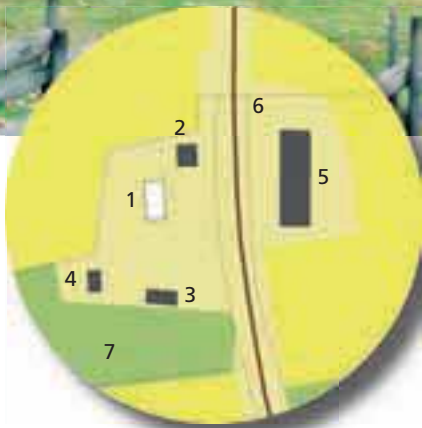
Svecklingebyn 1:39 är belägen i ett uppodlat slättlandskap. Gården har sina byggnader på ömse sidor om E45 med mangården på västra sidan och fägården på den östra sidan om vägen.

Svecklingebyn omnämns i jordeböcker från 1540-talet som skattehemman om ett mantal. Storskifte genomfördes på inägorna 1789 och på utmarken 1801. Vid tiden för dessa skiften omfattade Svecklingebyn fem hemmansdelar och bebyggelsen låg samlad ett par hundra meter väster om nuvarande 1:39. Laga skifte genomfördes 1832-33 och därefter har ytterligare hemmansklyvningar gjorts 1835, 1847 och 1859. Vid sekelskiftet 1900 fanns 13 bebyggda bruksdelar i byn.

Svecklingebyn 1:39 omfattade vid 1900-talets mitt 28 ha, varav 17 ha var åker. Gården drevs som jordbruk av syskonen Pettersson under en god del av 1900-talet och hade gått i samma släkt sedan 1700-talet. Det var under deras tid som boningshuset och magasinet blev förklarade som byggnadsminne. Nuvarande ägarparet Jonny och Ingrid Persson tog över på 1990-talet. Marken är sedan 1998 frånstyckad och såld till Hjärtungen, en grisgård med bl.a. spannmåls- och vallodling. Till gården som numera omfattar 2,5 ha har under sent 1990-tal fogats en glashytta med tillhörande butik som rymmer företaget ”Dalslands glashytta & kaffestuga”.

Magasin

Nuvarande bebyggelse på Svecklingebyn 1:39

- 1. Manbyggnad (1806, 1950-tal) 2. Magasin (1875, 1996)
- 3. Brygghus/garage numera kaffestuga (1950-tal, 2000) 4. Vedbod (1950-tal) 5. Ladugårdslänga (1913) 6. Garage (1950-tal) 7. Glashytta och butik (1999)

Vedbod

1. Manbyggnad (bild se föregående sida)

Manbyggnaden från 1800-talets början är en parstuga uppförd i två våningar. Huset är timrat och klätt med faluröd locklistpanel. Taket är renoverat på 1990-talet och täcks av dalslandsskiffer. På baksidan finns en snedtäcka med plåttak innehållande farstu och våtutrymmen. Den tillkom vid en större renovering på 1950-talet då vatten, avlopp och centralvärme installerades. Interiört är planlösning och fast inredning bevarad. Köket och ett par rum på andra våningen är moderniserade. Under sent 1990-tal drevs kaffestuga i husets bottenvåning.

Brygghus/garage, numera kaffestuga

2. Magasin

Det timrade magasinet ligger som en flygel till höger om huvudbyggnaden. Den ursprungliga användningen var som visthus- och sädesbod. I det högra bodutrymmet leder en trappa upp till spannmålsloftet som sträcker sig över hela byggnaden. Taket täcks av dalslandsskiffer och grythytteskiffer. Snedtäckan på norra långsidan byggdes 1996 med tak av enkupigt tegel. Den ersatte då en äldre snedtäcka i samma utförande som skall ha innehållit gårdens avtråde.

Ladugårdslänga

3. Brygghus/garage, numera kaffestuga

Söder om boningshuset ligger en långsmal byggnad som från början innehöll brygghus och garage för personbil. Garageinfarten fanns på gaveln mot vägen. I början av 2000-talet genomfördes en större ombyggnad och huset används nu som kaffeservering.

4. Vedbod

Vedbod i regelverk med faluröd lockpanel och sadeltak med tvåkupigt tegel. Tillsammans med brygghuset bildade vedboden en egen liten ekonomigård i mangårdens södra del.

5. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan ligger parallellt med manbyggnaden. Den innehåller en centralt placerad loge med lador i stolpverk, norr därom timrat stall och söder därom fähus i natursten. Fähuset är putsat och övriga byggnaden klädd i faluröd slät panel. Fähusdelen har plåttak medan resten täcks av korrugerad eternit. Fähuset har ovanpåliggande skulle samt segmentbågade gjutjärnsfönster. Korna stod uppställda kring ett centralt foderbord. På baksidan av fähuset ligger en öppen gjuten gödselstad. Enligt *Svenska gods och gårdar* fanns på 1930-talet tre hästar, åtta kor, fyra ungdjur och två grisar på gården. Numera används ladugården för förvaring.

6. Garage

Den lilla garagebyggnaden är uppförd vid 1900-talets mitt och ligger i anslutning till ladugårdslängan. Huset är uppfört i regelverk med faluröd panel och enkupigt tegel.

Garage

7. Glashytta och butik

Söder om mangården ligger glashytta och butiksbyggnad från 1999. Tillsammans med det ombyggda brygghuset och parkering bildar den en egen avskärmad enhet.

5. MELLERUD ÅSNEBYN 1:8, 1:11

Kommun: Mellerud

Socken: Holm

Ingår i: Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, klass 2. Gården är skyddad som kulturresevat sedan 2008.

Gården är en ovanligt välbevarad äldre agrar miljö. Mangården utgör en god representant för byggnadstraditionen på större bondgårdar i Dalsland som den kom att utformas under högkonjunkturen på 1800-talet. Det gäller såväl materialval och byggnadsteknik som gestaltning. Ekonomibyggnaderna har tillkommit under 1800-talets andra hälft och 1900-talet och åskådliggör tydligt jordbrukets förutsättningar under denna period, från havreodling under 1800-talet till ett mer animalieinriktat familj jordbruk under 1900-talet.

Den naturgeografiskt varierade miljön och det ålderdomliga odlingslandskapet har bevarats. Området har i begränsad omfattning berörts av de senaste årtiondenas strukturella omvandling inom jordbruket. Gården är numera skyddad som kulturresevat.

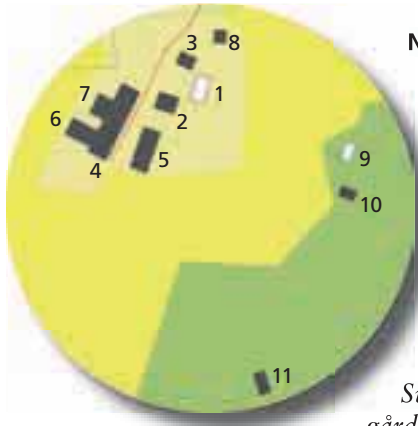

Åsnebyn ligger i den nordvästra delen av Dalslands slättbygder, i den västligaste delen av Holms socken. Området som breder ut sig runt sjöarna Kolungen och Lille Kolungen präglas av en fullåkersbygd omväxlande med skogbevuxna lägre höjdparter. I väster reser sig Kroppefjälls östsluttning. Området ligger som helhet under den högsta kustlinjen. Fastigheten omfattar 51 ha varav 19 ha är produktiv skogsmark. Här finns lämningar från järnåldern i form av stensättningar och domarringar, alla belägna i södra delen av fastigheten.

Åsnebyn omnämns första gången i skrift 1380. I den äldsta jordeboken från 1540-talet upptas Åsnebyn som ett helt skattehemman. Under 1600- och 1700-talen skedde en viss hemmansklyvning. Byn bestod på 1760-talet av tre lika stora gårdar, mellan vilka storskifte skedde 1764. 1792-93 genomfördes storskifte på utmarken där ett av syftena var att ”förrätta laga utbrytning å 1/3 af inägorne till nämnde hemman”. Det rör sig här om den del av Åsnebyn som idag motsvarar fastigheten 1:11 och som sedan inte genomgår något mer skifte. De två andra enheterna i byn genomgick enskifte 1824-25.

På 1880-talet kommer Enock Andersson och hans hustru Anna Matilda till Åsnebyn. Deras yngste son Olof Andersson tar senare över brukningen tillsammans med sin syster Ingeborg. De hade kvar mjölkproduktion till 1970-talet. Vid sin död år 1993 donerade Olof gården till Hushållningssällskapet i Norra Älvsborg. Markerna arrenderas numera ut till spannmålsodling och nöt- och fårbeta.

Bebyggelsens nuvarande placering härrör från storskiftet på 1790-talet varefter utflyttning från den gamla bytomten skedde. Den nuvarande bebyggelsens utformning och inbördes placering, med åtskild man- och fägård som ligger i vinkel med varandra, gör Åsnebyn till ett representativt exempel på den västsvenska gården som den kom att gestalta sig efter de stora skiftesreformerna.

Nuvarande bebyggelse på Åsnebyn 1:8, 1:11

1. Manbyggnad (1830-tal)
2. Mangelbod (1830-50?)
3. Magasin (1850-90?)
4. Ladugårdslänga (1903?, 1952-53)
5. Vagnslider/hönshus/avträde (1930-tal?)
6. Gödselhus (1910-30?)
7. Enkelloge
8. Garage (1940-50-tal)
9. Lillstuga (1870-90?)
10. Smedja/bryggghus (1870-90?)
11. Maskinskjul (1960-tal)

1. Manbyggnad

Bostadshuset är, enligt boken *Svenska gods och gårdar*, uppfört i

mitten av 1830-talet och

genomgick en renovering omkring 1900. Byggnaden är en s.k. parstuga, den är knuttimrad och uppförd i två våningar och taket är täckt med skiffer. Istället för vindskivor sitter smala profilerade faluröda lister under den utskjutande skifferkanten vilket ger taket ett mycket lätt uttryck. Väggarna har stående locklistpanel målad med faluröd slamfärg. På den södra gaveln har på ett traditionellt sätt en snedtäcka innehållande skafferi och förvaringsutrymmen byggts till. Fönstren i bottenvåningen är tvålufts med tre rutor i varje luft. På andra våningen har fönstren en kraftigare övre spröjs så att den ser ut som en korspost. Verandan är sannolikt tillkommen kring sekelskiftet 1900, den är glasad med småspröjsade fönster och har vitmålad spontad panel samt pappklätt tak.

Interiören präglas av 1900-talets första hälft, vilket upplevelsemässigt hänger väl samman med den yttre helhetsmiljön. Köket är beläget i det högra stugrummet. De mindre kamrarna på båda våningsplanen har utnyttjats som sovrum. Såväl "anderstugan" på nedre plan som rummet till höger på andra våningen är inredda som salar. Rummen utgör en provkarta över inredningsmodet under 1900-talets förra hälft och flera av dem har en mycket tidstypisk prägel. Byggnadens interiör genomgick en renovering och restaurering 1997-98 med bl.a. konservering av tapeter och upprustade kakelugnar.

2. Mangelbod

Till höger om manbyggnaden ligger mangelboden. Den är uppförd i timmer med åstak och har en tillhörande snedtäcka, inrymmande förvaringsbod, i stolpverkskonstruktion. Under byggnaden finns en källare murad i natursten. Byggnaden är eventuellt samtida med bostadshuset d.v.s. från 1830-talets mitt. Den släta panelen är målad med faluröd slamfärg och på åstaket ligger skiffer. Byggnaden är vad man i Dalsland kallar en källarstuga, d.v.s. en källare med en ovanpåliggande byggnad.

Det goda utrymmet på tomten gav möjlighet att placera mangelboden och magasinet som flyglar till boningshuset, ett symmetriskt byggnadskick som

Manbyggnad

Mangelbod

Magasin

fick visst genomslag på gårdarna i Västsverige efter skiftena.

3. Magasin

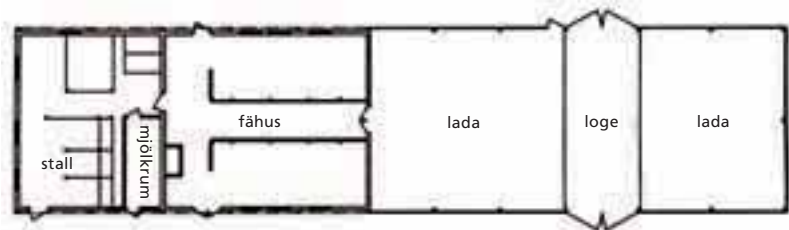
Som den andra flygeln på mangården ligger magasinet. Byggnaden är uppförd i stolpverk. Den stående locklistpanelen är målad med faluröd slamfärg och taket är täckt med skiffer. Byggnaden är troligtvis uppförd under 1800-talets andra hälft. I nedervåningen finns två separata bodutrymmen med var sin ingångsdörr från långsidan. På vinden finns bevarade bingar för spannmålsförvaring samt luckor för ventilation.

Ladugårdslänga

Interiör från logen
mot fähus och höskulle

Enkelloge till vänster, gödsel- och grishus till höger

4. Ladugårdslänga

Den stora ladugårdslängan med tillhörande loge och lada är enligt uppgift uppförd år 1952-53, som en utökning och påbyggnad av en då redan befintlig länga. Möjligen var den från 1903 (enligt uppgift i *Svenska gods och gårdar*).

Byggnaden är uppförd som en s.k. höghusladugård, med lyfthiss och transportbana i nock till den stora höskullen ovanpå fähusdelen. Fähuset har centralt foderbord och plats för 14 kor. Här finns även stall med plats för tre hästar. Mellan fähus och stall ligger mjölkrummet samt tre kalvboxar. Fähusdelen och loggenomfarten har betongplatta på mark. Fähusdelen är timrad medan den övriga byggnaden är

uppförd i stolpkonstruktion. Fasadernas släta panel är faluröd. På taket ligger korrugerad "eternit".

6. Gödselhus

Bakom ladugårdslängan ligger en byggnad med utrymmen för gödsel och grisar, uppförd under 1900-talets första hälft. Den höga betongsockeln förklaras av byggnadens funktion som täckt gödselstad. Grisdelen är timrad med låg takhöjd vilket förklaras av att grisar kräver ett varmare klimat än många andra djur. Gödseldelen är uppförd i stolpverk med slät faluröd panel. På taket ligger tvåkupigt tegel. Taklättan mot söder har tillkommit senare i samband med att porten förstörades för att ge plats åt större arbetsfordon. Byggnaden speglar på ett intressant sätt gödselvårdens ökade betydelse under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Mellan gödselhuset och enkellogen ligger en urinbrunn.

7. Enkelloge

Bakom ladugårdslängan ligger en fristående enkelloge med logkista och en lada. Byggnaden, vars ålder är oklar, skulle eventuellt kunna vara en del av en äldre ladugård, alternativt vara uppförd som en extra log- och ladbyggnad för att härbärgera ökade spannmålsvolym. Byggnaden är uppförd i stolpverk med ramverkstakstol och har taket täckt med

spån. Byggnaden restaurerades år 1997 då bl.a. nytt spåntak lades. Invändigt byggdes samtidigt en scen över det gamla loggolvet med plats för åhörare på nytt trägolv i ladudelen. Den stående släta panelen är omålrad.

5. Vagnslider/hönshus/avträde

Byggnad från 1900-talets första hälft med utrym- men för ett flertal funktioner. Möjligen är det denna byggnad som är uppförd 1933 (uppgift ur *Svenska gods och gårdar*).

Byggnaden uppfördes ursprungligen som bl.a. vagnslider, vedbod, hönshus och dass. På 1990- talet inreddes ny redskapsbod med tillhörande pausrum samt två stycken tvättrum med dusch, handfat och tvättmaskin för Hushållningssällska- pets behov. De två avträdena ligger på ena lång- sidan. De stora fönstren på södergaveln visar var hönshuset ligger – höns behöver mycket ljus för att värpa bra. Hönshuset är timrat, övriga byggnaden är uppförd i stolpverk med slät faluröd panel. På taket ligger tvåkupigt tegel.

8. Garage

Vid infarten till gården ligger ett dubbelgarage, tro- ligen från sent 1940-tal. Garaget är uppfört för en traktor och en personbil, en lösning som finns på många gårdar, och illustrerar det skede när bil och traktor kom till gården. Huset är byggt med regler och på en enkel takstol ligger korrugerad "eternit".

9. Lillstuga

Något avsidet, intill gårdens smedja ligger ett min- dre boningshus med ett rum och kök och oinredd vind. Tillkomståret är inte känt men huset finns på 1890-talets karta och är troligtvis från årtiondena strax innan. Huset är uppfört i timmer och har åstak. På taket ligger skiffer. Den stående locklist- panelen är målad i faluröd slamfärg. Byggnaden restaurerades år 1996.

10. Smedja/bryggghus

Intill lillstugan ligger gårdens smedja med separat bryggghusdel i byggnadens bakre ände. Smedjan är uppförd i stolpverk och har faluröd lockpanel samt tak med tvåkupigt tegel. Smedjan har en öppen härd av kallmurad natursten samt skorsten av tegel. Ett flertal verktyg och tillbehör finns kvar, bl.a. bälg, kubbar, städ, mejslar och dorn (hålslag), kol- låda och arbetsbänk. I bryggghuset står bykgrytan och badkaret kvar.

11. Maskinskjul

I den angränsande beteshagen uppfördes på 1960- talet ett enkelt maskinskjul. Byggnaden som har plåttäckt pulpettak är helt öppen mot framsidan.

Vagnslider/hönshus/avträde

Garage

Lillstuga

Smedja/bryggghus

6. VÄNERSBORG BRÄNNEBERG 1:34

Kommun: Vänersborg

Socken: Frändefors

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering 44, Frändefors nr 8, Riksintresse för kulturmiljövården samt i Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, klass 3

Bränneberg 1:34 utgör en välbevarad agrar bebyggelsemiljö. Flera av husen, däribland boningshuset speglar byggnadsskicket under 1920- och 30-talen. Typiska tillägg som garage och ombyggnad av ladugården har gjorts på 1960-talet. Intressant är det äldre fähuset med väggar i gjutteknik. Gården har en västsvensk prägel med mangård och fägård tydligt avdelade från varandra av genomfartsväg och häck med grind in till trädgården.

Lennart vid logen

Gårdarna i Bränneberg ligger samlade på en liten höjdrygg i landskapet, omgiven av åkermark. Frändeforsån utgör gränsen i öster. I söder ligger Östra Hästefjorden och i norr breder den vida Ske mosse ut sig. Bränneberg 1:34 ligger på den ursprungliga platsen för hemmanet Bränneberg.

Bränneberg omnämns första gången i äldsta jordeboken från 1540 och utgjorde då ett helt skattehemman. Det finns ett rikt kartmaterial bevarat där den äldsta kartan är en geometrisk avmätning från 1722. Därefter har Bränneberg genomgått storskifte 1784, enskifte 1825 samt laga skifte 1867. Dessutom har klyvningar och delningar gjorts 1828, 1846, 1854, 1857, 1861 och 1862. Enligt sägnen har Bränneberg tre gånger blivit nerbränt under danskarnas härjningståg i bygden.

Bränneberg 1:34 har varit i samma släkts ägo sedan åtminstone 1810 och nuvarande ägaren Lennart Fredriksson är uppvuxen på gården. Area-

len omfattar ca 40 ha varav 27 är åker. Numera ingår även mark i Kärserud. Lennart hade mjölkkor fram till 1998 och har numera marken utarrenderad. Han har bl.a. pressat hö och sålt till Skåne och Norge.

Traktor kom till gården 1954, en Volvo T24. Under slutet av 1960-talet skaffades tröska, först bogserad och sedan självgående.

Nuvarande bebyggelse på Bränneberg 1:34

- 1. Manbyggnad (1933) 2. Lillstuga (1868, 1922) 3. Ladugårdslänga (1897, 1966, 1994) 4. Magasin (1930) 5. Vagnbod (1936) 6. Garage (1962)
- 7. Smedja (1930-tal) 8. Plats för fd höns hus

Manbyggnad

1. Manbyggnad

Den nuvarande manbyggnaden uppfördes 1933 och ersatte då en äldre stuga som låg strax framför. Huset har reveterad plankstomme och många tids-typiska drag såsom tredelade fönsterlufver, utskjutande frontespis samt mansardtak. Huset har en fyrdelad planlösning och är byggt i souterräng med bl.a. garage och tvättstuga i källarplanet. El drogs in vid 1940-talets början.

2. Lillstuga med källare

Vid sidan av manbyggnaden ligger ett mindre bopningshus uppfört 1868 och renoverat och tillbyggt 1922. Huset är timrat och klätt med locklistpanel. Under huset finns en källare i natursten som använts för potatisförvaring. Huset har bl.a. hyrts ut till en familj under tiden kring 1900-talets mitt.

Manbyggnaden är byggd i souterräng

Lillstuga med källare

Bakom en av luckorna på ladugårdslängans baksida döljer sig hötorken

Dörr för utgödning samt gjuten gödselplatta

Mjölkrum från 1950-talet samt till höger det något äldre hydroforhuset

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är i huvudsak tillkommen 1966 men fähusets väggar i gjutteknik är till stor del kvar från den gamla ladugården från 1897. Nuvarande fähuset har gjutet golv och centralt foderbord. Skullöverbyggnad och laddelar är uppförda i regelkonstruktion med slät faluröd panel. På taket ligger sinuskorrugerad plåt. Höet blåses upp på skullen med en hökanon som är upphängd i nocken. El drogs in i ladugården samtidigt som i boningshuset på 1940-talet. Handpump för vatten ersattes på 1950-talet med en grävd brunn med hydrofor. År 1994 förlängdes ladugårdslängan med ett lad- och maskinutrymme där även ejektorfläkten sitter.

Enligt *Svenska gods och gårdar* fanns elva kor, fyra ungdjur, fem grisar och tre hästar plus två unghästar på gården vid 1940-talets mitt. Lennart hade 12-15 kor samt ungdjur. Hästarna fanns kvar in på 1960-talet.

4. Magasin

Magasinet i stolpverk är klätt med slät panel och täckt med korrugerad eternit. I bakkanten vilar byggnaden på gjutna plintar. I övre våningen förvarades spannmål som från början bars upp i säckar via en trappa. Sedan installerades en fläkt som blåste upp spannmålen och därefter en skruv som skruvades upp den. Även i bottenvåningen finns spannmålsbingar. Här stod också en kvarn där spannmål till djurfoder maldes. Den såldes när korna försvann.

5. Vagnbod

Vagnboden är uppförd 1936 för förvaring av redskap och vagnar samt ved. Huset har stolpverksstomme med slät panel. Byggnaden vilar på gjutna plintar. Taket var först belagt med spån som på 1950-talet kompletterades med korrugerad eternit. På loft och under byggnaden finns plats för virkesförvaring.

6. Garage

År 1962 uppfördes ett garage för gårdens traktor och vagnar. Byggnaden har regelstomme klädd med slät panel samt plåttak.

7. Smedja

Smedjan har regelstomme klädd med liggande panel samt tegeltak som inom kort skall ersättas med plåt. Huset är byggt på 1930-talet och saknar fast eldstad. Lennarts far hade en mobil ässja som ställdes upp utanför när han skulle smida.

8. Plats för höns hus

Lite avsides ligger resterna efter ett höns hus. Kvar står ett kläckeri. På 1940-talet fanns här 60 höns.

7. VÄNERSBORG BÖN 1:38 Granbacken

Kommun: Vänersborg

Socken: Gestad

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering för Gestad socken 2004-2005

Gården utgör en ovanligt välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö. Ladugårdslängan som är en av de äldsta bevarade i Dalsland har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Ladugårdslänga och magasin illustrerar hur man vid laga skifte tog med sig sina byggnader vid utflyttning. Tillsammans med boningshuset och ladan från 1860-talet bildar de en väl sammanhållen gårdsmiljö med tydligt separerad man- och fägård som bevarar äldre tiders byggnadstradition i Dalsland.

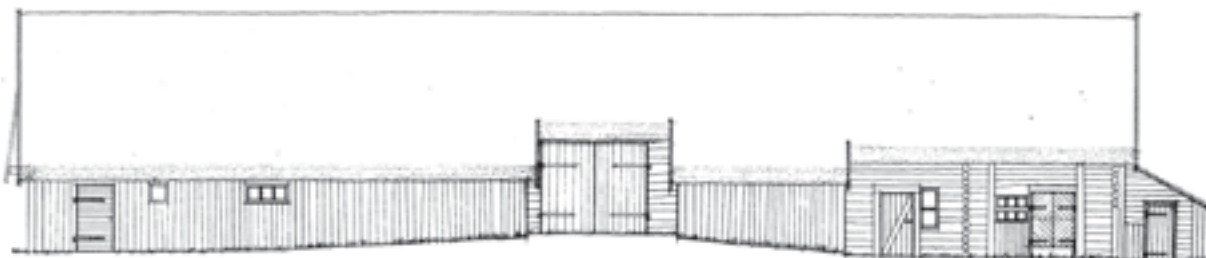

Granbacken är en av gårdarna i Bön som ligger i brytningen mellan den flacka fullåkersbygden på Dalbosläätten och mer kuperade områden med bergknallar och skogspartier. Området är starkt präglad av laga skifte och många gårdar ligger i ensamlägen som öar i åkerlandskapet.

Bön upptas i den äldsta jordeboken från 1540 som ett helt skattehemman. Flera kartor över hemmanet finns bevarade, den äldsta är en geometrisk karta från 1743 över Knarremyrsskogen, ett utmarksområde som var samfällt ägt av hemmanen runt omkring. Utmarken låg norr om gårdarna i Bön och här hade man sina djur på bete i äldre tid. Knarremyrsskogen storskiftades år 1785 och har under 1800-talet odlats upp. Bebyggelsen har flyttat omkring i flera skeden och dessutom drabbats av en förödande brand i juli år 1750 då byns alla hus förstördes. På storskifteskartan från 1783 ligger byns gårdar samlade invid den bäck som rinner över ägorna (Böns gamla tomt på kartan). På storskifteskartan anges också en ännu äldre bytomt något väster därom, precis på gränsen mellan inägorna och utmarken. I samband med laga skifte flyttade alla utom en gård ut till nya lägen på byns mark och numera finns ingen bebyggelse kvar på den gamla tomten.

Bön 1:38 flyttade ut efter laga skifte och man tog då med sig sina hus vilket var ett vanligt förfarande. Det unika för Granbacken är att ett par av dessa byggnader fortfarande finns kvar. Några decennier efter skiftet byggdes nytt boningshus vilket också är ett vanligt scenario. Då hade gården hunnit etablera sig på sin nya plats och utrymme för att investera i nya byggnader fanns.

Gustav och Hellen Unger, ättlingar till dem som flyttade ut gården efter skiftet, blev de sista som brukade Granbacken som egen gård. År 1980 såldes den och markerna lades samman med en grannfastighet. Gestads hembygdsförening beslutade sig kort därefter, år 1985, för att ta hand om själva gårdsmiljön som då stod tom.

Ladugårdslängan, fasad mot gårdsplanen

Manbyggnad

Magasinet från fägårdssidan

Magasinet från mangårdssidan

Nuvarande bebyggelse på Bön 1:38

- 1. Manbyggnad (1865)
- 2. Magasin (1750, flyttat 1834)
- 3. Ladugårdslänga (1750, flyttat 1834)
- 4. Lada (1860-tal)
- 5. Källare (1900-1950)
- 6. Garage (1950-tal?)
- 7. Hönshus (1900 och 1950)

1. Manbyggnad

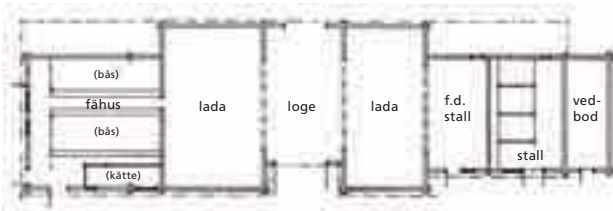
Boningshuset uppfördes 1865 och ersatte då en äldre stuga. Huset har korsformig planlösning och central murstock. Utformningen är enkel med en faluröd locklistpanel och sexdelade fönster. En glasveranda med mångspröjsade fönster och dub-beldörrar samt profilerade taktassar smyckar huset. På taket ligger tegel och vid köksingången finns en tillbyggd snedtäcka. WC och vatten installerades först sedan hembygdssföreningen tagit över.

2. Magasin

Det lilla timrade magasinet har utskjutande knutar och mångåstak täckt med tegel (tidigare halm). Det är liksom ladugården uppfört efter branden 1750 och flyttat till platsen i samband med skiftet. Huset har en gavelsvale mot mangårdssidan men även ingång från fägårdssidan. I magasinet lagrades gårdens spannmål. Utrymmet framför och under det utskjutande taket har ett gjutet golv med en sarg runt om och har använts vid tvätt. Tvätten hängdes också till tork under taket. I ena hörnet finns en gjuten avbalkning som kunde fyllas med vatten för kylning av mjölk. En handpump finns strax utanför.

Ladugårdslänga

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är Granbackens mest unika byggnad. Den skall vara uppförd efter branden 1750 och sedan medflyttad till den nuvarande platsen år 1834.

På traditionellt vis består den av en centralt placerad heltimrad loge med lador på var sida. Vänster därom ligger det timrade fähuset och till höger stall och längs ut vedbod i en tillbyggd snedtäcka.

Fähusen är smalare än parlogen och på baksidan har taket dragits ut över det utrymme som bildas så att skyddade utrymmen uppstår. Logporten är indragen. Korna, som under Ungers tid var ca tio stycken plus ungdjur, stod uppställda mot en fodergång i mitten. Denna båsinredning är sannolikt inte den ursprungliga. På gaveln finns en speciell lösning där panelbrädorna vinklats ut och skyddar den underliggande väggen och gödselgluggen.

Byggnadens halmtak är numera ersatt av vass som lagts om i ett par etapper sedan hembygdsföreningen övertog driften, senast år 2001. Taket beräknas hålla i minst 50 år.

På logen står ett tröskverk för lång råg. Det skadade inte halmen vid tröskningen vilket var viktigt eftersom halmen skulle användas för taktäckning. Utanför logen finns en anordning för hästvandring som drog tröskan inne på logen.

Fähusgaveln med utvinklade panelbrädor

"Ladan" – en heltimrad loge med lador på ömse sidor

4. Lada

I vinkel med ladugårdslängan ligger "ladan", uppförd med virke från det gamla boningshuset. Byggnaden har till höger en svinstia. I mitten finns en heltimrad loge med lador på ömse sidor. I dessa lagrades stråsåden inför tröskning på logen. I övrigt finns utrymmen för vagnar och större jordbruksredskap. Byggnaden hade ursprungligen halmtak men fick sitt plåttak år 1979.

5. Källare

Till gårdsmiljön hör också en potatiskällare med torvtäckt tak och gavel murad i tegel.

Källare

6. Garage

Invid tillfartsvägen ligger ett dubbelgarage troligen uppfört på 1950-talet. Huset har regelstomme med faluröd panel samt eternittak. Förutom gårdens traktor fanns här plats för större jordbruksredskap.

Garage

7. Två höns hus

Något avsides ligger ett par byggnader som båda varit höns hus. Det mindre uppfördes i början av 1900-talet. Det större uppfördes i sten kring 1950, när el installerats. Belysningen i höns huset användes för att stimulera hönorna till att värpa mer. Ägg såldes i närliggande affärer. Huset innehåller också ett avträde i ena delen.

8. VÄNERSBORG EKENÄS SÖDRA 24:2

Kommun: Vänersborg

Socken: Frändefors

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering 44

Södra Ekenäs 24:2 utgör en sammanhållen och välbevarad gårdsmiljö som speglar byggnadsskicket vid 1930-talets mitt. Huvudbyggnaden har drag av 1920-talets klassicistiska ideal och visar på den fördröjning i modets växlingar som kan vara tydliga på landsbygden. Fågården domineras av en stor vinkelbygd länga från 1930-talet och därefter. Gårdsanläggningen är tidstypisk men också speciell med exempelvis frikyrkolokal och tidig, storskalig grisproduktion.

Manbyggnaden på Ekenäs Södra fungerade tidigare som kyrklig samlingslokal

Ekenäs ligger i den östra delen av Frändefors socken, mellan den mäktiga Ekenäs Mosse och Vänern. Landskapet präglas av flack åkermark uppbruten av bergs- och skogspartier.

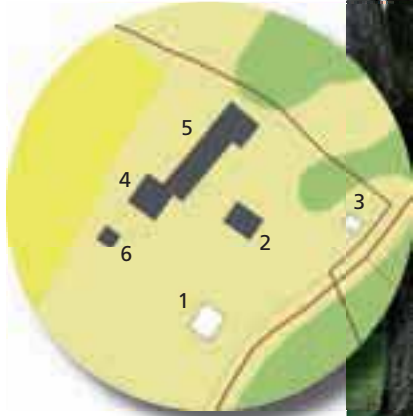
Ekenäs omnämns i jordeboken från 1540 och omfattar då fyra hela skattehemman, varav Södra Ekenäs är ett. Byn genomgår ett flertal skiften och hemmansklyvningar under 1600-, 1700- och 1800-talen.

Nuvarande bebyggelse är till stor del uppförd på 1930-talet av dåvarande ägaren Verner Magnusson. Han specialiserade sig och satsade stort på grisproduktion med en besättning på ca 250 grisar. Utöver

det fanns på gården också fem kor och två hästar. Magnusson uppförde nytt grishus, boningshus, brygghus/garage och ladugårdslänga. Gården omfattade 24 ha åker och 25 ha skog.

Nuvarande ägarna Sven Sillén och Outi Niskala har fårproduktion med femtontalet tackor plus lamm och driver en hantverksfirma, Silléns fönsterhantverk, i det gamla svin- och fähuset.

Sedan gården dokumenterades för denna rapport har boningshuset styckats av och sålts tillsammans med hönshuset. Sven och Outi har köpt in grannfastigheten och planerar att bosätta sig där.

Magasin/garage/brygghus

Nuvarande bebyggelse

på Ekenäs Södra 24:2

1. Manbyggnad (1936)
2. Magasin/garage/brygghus (1930-tal)
3. Mindre bostadshus (ca 1850-1900)
4. Svinhus (1930-34, 2004 ombyggt till fönsterverkstad)
5. Ladugårdslänga med loge och gödselhus (1930-50-tal)
6. Hönshus (1900-1930)

Mindre bostadshus

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är uppförd 1936 och ersatte då en enkelstuga i två plan från tiden kring 1830. Det nya huset fick en fyrdelad planlösning, reveterad plankstomme, tegeltäckt sadeltak samt hög granitsockel och har kvardröjande drag av 1920-talets klassicistiska ideal. Utmärkande är den hörnplacerade indragna glasverandan samt de stora fönsterpartierna med tre lufter. Huset försågs med centralvärme och vattenklosett från början. Byggnaden är speciell genom att den också fick funktionen av samlingslokal för socknens pingstvännen och därför är försedd med en större sal i övre plan med separat entré och trappa. Frikyrkoverksamheten med bl.a. söndagsskola drevs under Verner Magnussons ledning åren 1935 till 1960.

Manbyggnaden ligger tydligt skild från gårdens övriga bebyggelse med en trädgård med berg i dagen och många traditionella perenner.

2. Magasin/garage/brygghus

Som avdelare mellan man- och fägård ligger en murad byggnad från 1930-talet som i bottenplanet inrymmer dubbelgarage, vedbod samt f.d. brygghus (numera pannrum). Det övre utrymme är ett stort spannmålsloft som nås via en separat ingång från trädgårdssidan. Utanför brygghuset mot ladugårdsbacken finns en gjuten platta som användes vid slakt. Tegeltaket är lagt på stickspån.

3. Mindre bostadshus

Vid infarten till gården finns det äldsta huset – ett mindre bostadshus som kan ha varit drängstuga e.dyl. Huset är till hälften timrat och till hälften i stolpkonstruktion. På sadeltaket ligger tegel. Invändigt finns bl.a. spår efter en bakugn.

Till vänster svinhus, i mitten ladugårdslängans fähusdel, till höger dess lad- och logdel

Ladugårdslängans lad- och logdel

Hönshus

Gödselutrymmet används som vinterviste för fåren

4. Svinhus

Det murade svinhuset uppfördes 1930-34. Med de grisplatser som fanns i det intilliggande fähuset fanns sammanlagt rum för 250 grisar. Byggnaden har en överbyggnad av trä samt eternittak. 2004-2005 har mellanbjälklag och tak lyfts för att ge plats åt fönsterhantverksfirmans behov. En extra fönsterrad har då tillfogats ovanpå den befintliga.

5. Ladugårdslänga med loge och gödselhus

Grishuset är i norr sammanbyggt med ladugårdslängan med fähus av tegel samt log- och ladudel i stolp- och regelverk. Längan bör ha ersatt ett äldre fähus från 1895. Fähuset i putsat tegel har sticketak och ovanpå det tegel och plåt. Invändigt finns plats för tioalet kor, två hästar samt grisar. På skullen fanns tidigare en cementcistern för vattning av djuren. Fädelen är sammanbyggd med en högre lad- och logdel som förutom förvaringsutrymme för hö också innehåller en takförsedd gödselstad med gjutet golv, traktorgarage samt en mindre betong-silo för ensilage. Gödselutrymmet fungerar numera som vinterviste för fåren.

6. Hönshus

Det timrade hönshuset är kvadriskt och har tältak med enkupigt tegel. Det är klätt med locklistpanel. I bildens bakgrund betar gårdens får på den gamla åkermarken.

9. VÄNERSBORG FAGERHULT 1:9

Kommun: Vänersborg

Socken: Gestad

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering för Gestad socken 2004-2005

Gården består av flera bebyggelseenheter varav två beskrivs här. På den södra är bebyggelsen mycket ursprungligt bevarad med en intakt bevarad 1940-talsladugård och ett västsvenskt dubbelhus där få förändringar gjorts. I den norra gårdsmiljön har bebyggelsen förändrats något utifrån jordbrukets och boendets förändrade behov. Båda är mycket goda representanter för 1900-talets allsidiga familjejordbruk.

Fagerhult omnämns första gången i jordeboken 1634 och utgjorde då ett skattehemman om 1/8 mantal (senare 1/4 mantal). Laga skifte genomfördes 1855-56. Genom skiften och klyvningar utvecklades Fagerhult till att vid slutet av 1800-talet omfatta fem bebyggda brukningsdelar.

Nuvarande Fagerhult 1:9 infattar hela åtta gårdar som på olika sätt lagts ihop till dagens gård, flera av dessa är de ovan nämnda brukningsdelarna i Fagerhult.

Fagerhult 1:9 har två välbevarade gårdscentra som ligger efter varandra på vägen mellan Sikhall och Gestad på Dalbosläätten. Gårdarna har en likartad uppbyggnad med man- och fägård i vinkel och raka tillfartsvägar.

De nuvarande ägarna Torsten och Gun Frenberg övertog gården 1964 och båda har sedan dess

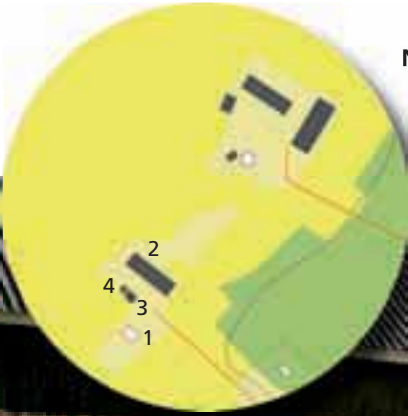
varit heltidssysselsatta inom jordbruket. Den norra gårdsenheten var Torstens fars barndomshem och den södra tillhörde tidigare faderns morbror och köptes till 1972.

Fagerhult 1:9 omfattar 50 ha åker och 11 ha skog. Utöver det arrenderas ytterligare fem ha åker. På åkern tar man vall och ensilage och odlar också spannmål för avsalu.

Mjolkproduktionen upphörde 1992 och numera finns på gården tjugotalet kött-djur plus ungdjur. Den första ardennerhästen kom till gården år 1926 och sedan dess har det funnits arbetshästar

här. I nuläget finns sju hästar varav två är föl. Avel är en del av verksamheten liksom körningar med häst vid bröllop och andra begivenheter. På gården har man tills nyligen också haft åtta suggor och fött upp och sålt gyltor. Höns och grisar för husbehov finns också.

Nuvarande bebyggelse på Fagerhult 1:9, södra gårdsenheten

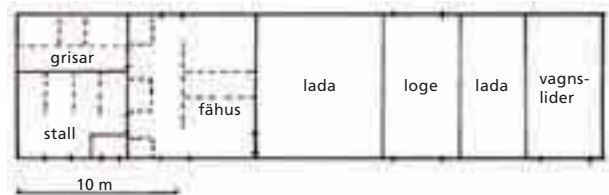
1. Manbyggnad (1912) 2. Ladugårdslänga (1946) 3. Magasin (1920-tal?)
4. Hönshus/avträde (1920-tal?)

Fähus, stall och grisavdelning är uppförda i tegel

Manbyggnad

1. Manbyggnad

Boningshuset är uppfört 1912 med timmerstomme och korsformig planlösning med ett rum i varje hörn. Byggnaden är mycket intakt bevarad och har stående spontad panel samt veranda med mångspröjsade fönster. Huset fungerar som sommarbostad sedan 1970-talets början och vatten och avlopp installerades först år 2004.

2. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är mycket välbevarad och visar på ett bra sätt hur den multifunktionella ladugårdslängan på ett familj jordbruk kunde se ut på 1940-talet. Fähus och stall är byggt i tegel och loge och lador i stolpkonstruktion. På taket ligger korrugerad eternit.

Längan innehåller till vänster samlade utrymmen för gårdens alla djur utom hönsen och till höger loge med genomfart, lador samt vagnslider. Ladugården har sedan 1972 använts som komplement till den norra gårdsenheten för exempelvis sinkor. Den används också för hushållsgrisen samt gårdens ardennerhästar och deras utrustning i form av seldon, redskap och vagnar.

Ladugårdslänga

Fähus med centralt foderbord och plats för åtta kor

Stall

Grisavdelning

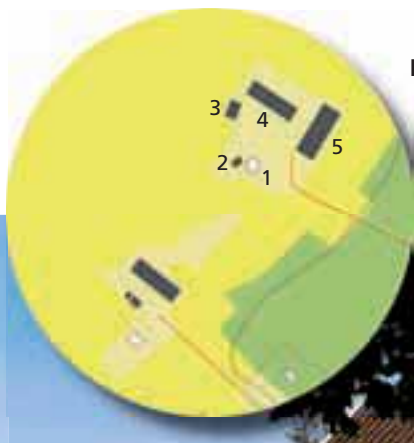
Magasin (vänster) samt höns/avträde

3. Magasin

Magasinet som har regelstomme samt tegeltäckt tak ligger mitt emot ladugårdslängan och innehåller bodutrymmen och spannmålsförvaring.

4. Höns/avträde

Alldeles intill magasinet ligger ett mindre hus som innehåller höns och avträde.

Nuvarande bebyggelse på Fagerhult 1:9, norra gårdsenheten

1. Manbyggnad (1928)
2. Äldre boningshus (1800-talets mitt)
3. Magasin/garage (1959)
4. Ladugårdslänga (1934, 1950-tal, 1972)
5. Maskinhall/lager (1989)

Manbyggnad

Äldre manbyggnad

1. Manbyggnad

Boningshuset är uppfört 1928 med plankstomme. Det har korsformig planlösning med ett rum i varje hörn. Huset har moderniserats i flera omgångar. Elektricitet drogs in till jul 1944. År 1952 ersattes värmen från kakelugnar och kökspis med centralvärme då en kökspanna installerades. År 1989 gjordes tillbyggnaden till höger där pannrum och dusch nu inryms. Frys installerades på 1950-talet och kylan på 1960-talet. Badrum, wc och tvättmaskin tillkom 1972.

2. Äldre manbyggnad

Bakom den nuvarande manbyggnaden ligger gårdens äldre boningshus. Huset är en timrad enkelstuga och byggnaden visar på ett intressant sätt hur bostadsstandarden utvecklades under loppet av 1800-talet.

Ladugårdslänga

Fähuset med centralt foderbord rymmer trettio kor efter den senaste ombyggnaden

Höskullen samt (infällt) spel till skullens höhiss

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan byggdes 1934 med fähus och stall i tegel och loge och lador i stolpkonstruktion med slät panel. Lyfthiss installerades troligen under tidigt 1940-tal. Innan det lånades en fläkt för att blåsa upp höet på skullen och innan det gafflades höet upp för hand. Under tidigt 1950-tal ändrades interiören så att koantalet kunde ökas från åtta till tolv och fler grisar kunde inrymmas. Samtidigt blev det färre hästar. År 1972 gjordes ytterligare ändringar så att ladugården nu rymmer 30 kor. Då köptes också granngården in och i den ladugården kunde hästar och grisar ställas. Till brukningsenheten lades också en gård i Sannebol vars ladugård nyttjades för ungdjur och grisar.

Magasin

Maskinhall/lager

4. Magasin

Magasinet ligger i vinkel med ladugårdslängan och uppfördes 1959 i regelverkskonstruktion. Huset har faluröd panel och eternittak. Byggnaden innehåller garage för bil och traktor samt en kvarn. En trappa upp ligger spannmålsloftet. En traktor hade skaffats till gården 1955 och något efter, 1957, köptes den första bilen. Båda av märket Volvo.

5. Maskinhall/lager

Det senaste tillskottet till gården är en maskinhall från 1989. Den är uppförd i regelverk med plåtfasader och plåttak och innehåller också två plansilos, garage, verkstad och ovanpå det en lägenhet.

Större system av sjöar följer de karaktäristiska sprickdalarna (PNN/RAÄ)

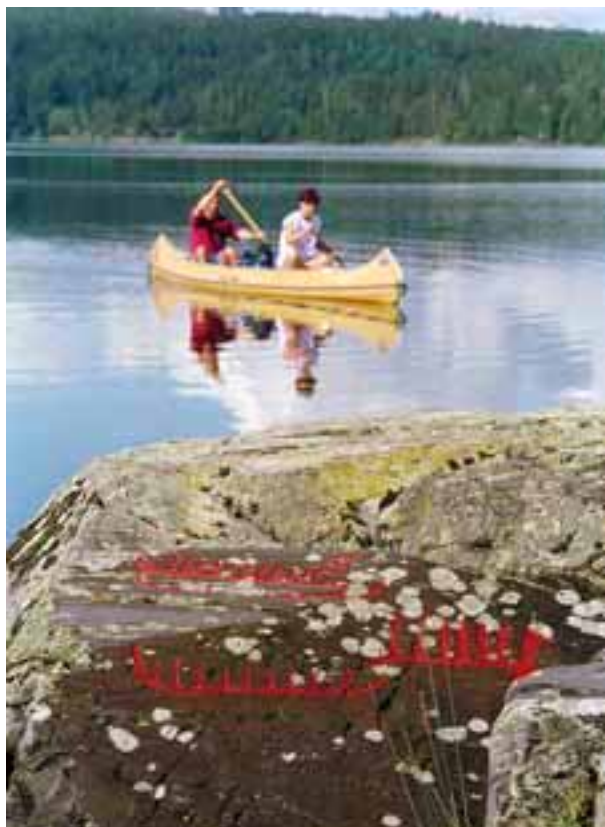
U: Sveriges kartor © Samtidskartor, Gårde 2008. Medhjälpare MEDGIV-2008-18528

Landskapstyp och dagens landskapsbild

Området brukar kallas för Skogsdal och är ett kraftigt kuperat höglandsområde där berggrunden brutits sönder av rader av förkastningar. Flera större system av sjöar följer de karaktäristiska sprickdalarna, företrädesvis i NNV-SSÖ riktning. Området är rikt på högmossar samt vidsträckt hållmarkstallskogar och granskogar.

Dominerande är kalt berg med tunt eller osammanhängande jordtäckning. Här finns också stråk av morän samt i vissa dalgångar lersediment. Mot Vänerkusten finns mer sammanhängande lerslättspartier omgivna av låga bergknallar, exempelvis Tösseslätten. Kalkrik berggrund ger i vissa områden en bördig jordmån och rik flora.

Efter inlandsisens tillbakadragande låg havsnivån ca 150-170 m över nuvarande nivå i norra halvan av Dalsland. Det innebär att större delen av Åmåls kommun låg under vatten samt att västra Åmål, Bengtsfors och Dals-Eds kommuner utgjorde en kustarkipelag där de högsta höjderna stack upp som öar ur havet. Större delen av området väster om Stora Le låg helt över högsta kustlinjen.

Paddlar man utmed Dalslands kanal passerar man hållristningarna i Tisselskog. Hållristningsområdet skjuter ut som en udde i sjön Råvarpen. (BAL/RAÅ)

I söder avgränsas Skogsdal av den mellansvenska israndszonen som till viss del också fungerar som vattendelare mellan Vänerens och Västerhavets avrinningsområden. Israndszonen, där Ödskölts moar utgör det mäktigaste inslaget, tillkom när isavsmältningen gjorde ett uppehåll på ca 800 år. Den sträcker sig genom Dalsland bort till Vättern.

Idag dominerar produktiv skogsmark. Större sammanhängande odlingsmarker finns huvudsakligen i områdets östra delar samt centralt, främst kring Steneby. Området har stor betydelse för det rörliga friluftslivet med exempelvis kanot- och vandringsleder, bl.a. knutet till Dalslands kanal.

Agrarhistoria och markanvändning

Boskapsskötsel och skogsbruk dominerar trakten sedan gammalt. Den präglas av småskalig uppodling, dock med ett uppsving under havreepoken på 1800-talet. Inslag av slättbygd finns framförallt vid Tösse och Steneby. Ensamgårdar dominerar i området, men hemmansklyvningar har givit upphov till glesa bybildningar.

Inom det förindustriella inägo- och utmarksjordbruket tillämpades tre- och fyrsäde eller femtedelstråda i östra delen, i övrigt sjättedelstråda och mindre fraktioner. I väster vidtar utpräglad skogsbygd med obetydlig uppodling samt odlingsystem med små fraktioner.

Laga skifte genomfördes i huvudsak under perioden 1827-50 i mellersta Dalsland samt 1850-75 i de nordligaste delarna.

Under 1800-talets expansion tillkom en omfattande obesutten bebyggelse på skogsmark, vilket numera helt försvunnit (t.ex. i Håbol). Liksom södra Dalsland drabbades den norra delen hårt av emigration. Men överlag klarade sig de norra bygderna bättre än de södra efter havreepokens slut tack vare en mer mångsidig näringsstruktur.

Skogen har varit en viktig binäring till jordbruket. Sågtimmer har sålts till Uddevalla och Norge men även förädlats inom Dalsland i exempelvis Nössemark. Timmer flottades söderut bl.a. på Örekilsälven och Valboån.

Skogen tillsammans med vattenkraften fick också stor betydelse för bruksetablering; från 1600-talet manufaktursmide och järnbruk baserad på förädling av tackjärn från Bergslagen och efter 1880-talet pappers- och trämassebruk.

Transporter av järn, timmer och kol var andra viktiga binärningar liksom i viss mån brytning av skiffer (vid Skärbo i Steneby) och täljsten (i nordvästra Dalsland).

I Dalslands skogsbygder finns flera tätortsbildningar, flertalet med anknytning till vattenkraft, bruksetablering och kommunikation, exempelvis Bengtsfors, Dals Långed, Billingsfors och Fengersfors.

Dalslands kanal med slussar, invigd 1868, förbinder bruksbygderna med Väneren. Dess tillkomst innebar ett uppsving för den kringliggande bygden även om kanalen inte förmådde rädda de krisdrabbade järnbruken. Flera lastageplatser och små varv inrättades och många byar och handelsbodas hade sin egen kanalbygga.

De förbättrade kommunikationerna står inte minst utbyggnaden av järnvägarna för. År 1879 öppnade såväl Bergslagernas järnväg mellan Bergslagen och Göteborg som Dalslands järnväg mellan Norge och Mellerud, via Ed och Bäckefors, för trafik. Lelånganbanan som förband Bengtsfors med Uddevalla invigdes 1895 och så sent som 1927 invigdes Dal-Västra Värmlands Järnväg med en sträckning från Mellerud via Bengtsfors till Arvika.

Fornlämningssynpunkter, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Ur fornlämningssynpunkt framträder flera områden med riklig förekomst av lämningar från såväl sten-, brons- som järnålder. Lämningar från stenåldern i form av hållkistor är särskilt rikt förekommande i de östra delarna av Åmåls kommun samt

i Nössemarks socken. Boplatser förekommer runt exempelvis Iväg, Lelång, Svärdsång och Ärr.

Många bronsåldersrösen finns utmed hela östra delen av Åmåls kommun, i trakterna kring Ärtemark och Steneby samt norr om Råvarp. Vid sistnämnda sjö i Tisselskog finns också Dalslands största koncentration av hållristningslokaler.

Järnålderns lämningar i form av gravfält har sina tydligaste koncentrationer i Steneby och Tösse. Ett mått på Stenebys centrala betydelse är att inom en radie av 8 km från kyrkan finns inte mindre än sex kända fornborgar. I Steneby finns även en 24 m lång skeppssättning.

Spår av tidig järnframställning finns på många håll i nuvarande skogsbygd.

Röjningsröseområden förekommer relativt glest utspritt i hela regionen. Ödegårdsindikationer är vanliga i det äldre lantmäterimaterialet. Enstaka lokaler med välvda åkrar (tegplöjda parceller) förekommer längs sprickdalarna. Småskaligt odlingslandskap återfinns i anslutning till torp och småbruk.

I området finns ännu småskaliga jordbruk med stor andel ängs- och hagmarker. Små arealer lieslagna slåttermarker förekommer, störst areal återfinns vid naturreservatet Bräcke ängar. Björkhagar och öppna hagmarker är den vanligaste betesmarkstypen. En stor andel hagmarker betas av får. Intill exempelvis Tydjesjön finns betade strandängar.

Överst: I naturreservatet Bräcke ängar finns hamlade träd, små terränganpassade åkrar och Dalslands största areal av hävdade slåtterängar. Arealen äng ökas successivt via röjningsinsatser. (MOW)

Underst: Steneby kyrka är belägen på en ås i landskapet. Kyrkan markerar en viktig centralbygd som framträder redan under brons- och järnålder. I trakten finns inte mindre än sex fornborgar. Kyrkan och Stenebyälven avbildas här i en storslaget romantisk stil av Louis Belanger efter förlaga av Johan Adam von Gerdten ca 1800.

Överst: Gårdarna i Gullungebyn i Tisselskog ligger i ett karaktäristiskt lidläge. (MOW)

Underst: Thorstensons mekaniska verkstad i Åmål visar hur industrins och jordbrukets utveckling gick hand i hand. Här tillverkade man bl.a. egenhändigt konstruerade självrensande tröskverk. Byggnaden är idag byggnadsminne. (OE)

Bebyggelsemiljöer

Jordbruksbebyggelsen återfinns i lidlägen och krönlägen ovan högsta kustlinjen. Nedanför högsta kustlinjen är bebyggelsen lokaliserad till impediment och dalsidor i odlingsbygderna.

Man- och ekonomibyggnader har i äldre tid uppförts i timmer. Enkelstugor och parstugor har varit dominerande stugtyper, under 1800-talet ofta i två våningar. Efter 1870 dominerar emellertid det västsvenska dubbelhuset på små och medelstora gårdar. Heltimrade parlogar med vidbyggda fähus på sidorna finns fortfarande kvar i enstaka exemplar. Nordlig påverkan med månghussystem förekommer, bl.a. med byggnadstyper som kölnor, linbastur och stolpbodar.

I området finns överlag mycket välbevarade gårdar. Bymiljöer med välbevarad agrar bebyggelse finns t.ex. i Låbyn, Mo socken, Stora Strand i Frösksogs socken, Bråtnäs och Båtviken, Torrskogs socken, Kaserna i Gröven med Rud och Kronan i Laxarby socken, Gälånäs och Vammerviken, Vårviks socken samt Berg i Ödskölts socken.

Mer kollektiva bebyggelsemiljöer med direkt anknytning till jordbruket i bygden finns exempelvis i Ärtemark med Årbols kvarn och såg samt Tegane kvarn. Vid Tollebol i Åmål finns en närmast komplett miljö med kvarn, mjölnarbostad, ladugård, vagnslider, jordkällare och smedja. Bevarade mejeribyggnader finns exempelvis i Dals-Ed och Gärdby i Ånimskog. En intressant byggnad med anknytning till jordbrukets mekanisering är Thorstenssons mekaniska verkstad i Åmål.

Bruksorterna i området har idag en varierad bebyggelse med både en- och flerfamiljshus uppförda från sekelskiftet 1900 och framåt. Dalslands bäst bevarade bruksmiljö med smedjeruiner, arbetarbo-städer samt tillhörande torp på utmarken finns i Bäckefors. Bruksherrgården vid Forsbacka är skyddad som byggnadsminne.

Kring Laxsjön har herrgårdslivet haft ett centrum med Baldersnäs med tillhörande parkanläggning samt Billingsholms herrgård. Båda är starkt förknippade med dalsländsk bruksrörelse.

Dalslands kanal med slussar, slussvaktarbostäder m.m. omfattar mer än 25 miljöer med 29 slussar och knyter an till norska sjösystem. I Håverud finns den teknikhistoriskt intressanta akvedukten tillsammans med en mångfasetterad industrimiljö.

10. BENGTSFORS BÖN 1:38 Lugnabo

Kommun: Bengtsfors

Socken: Torrskog

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering 31, Torrskog nr 128

Gården utgör en mycket välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö. Manbyggnaden är mycket typisk för det tidiga 1900-talet med snickeridetaler och pärlspontpanel, något som förekommit på ett flertal gårdar i Dalsland. Ladugårdslängan är delvis ålderdomlig med en heltimrad parloge med vidbyggda utrymmen för gårdens djur. Gårdsmiljön är på karaktäristiskt sätt uppdelad i man- och fägård med vägen som gräns emellan.

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är uppförd 1853 men har mycket av sitt utseende från en ombyggnad kring 1900. Då tillkom exempelvis frontespisen och glasverandan, pärlsponten och de profilerade konsoler som bär fönsteromfattningarnas över- och understycken. Huset har också välbevarade hängrännor med utsmyckningar från tiden. Det timrade huset är uppfört i 1 ½ plan och har enkupigt tegel på taket. Före ombyggnaden var det klätt med faluröd panel och hade stickspån på taket.

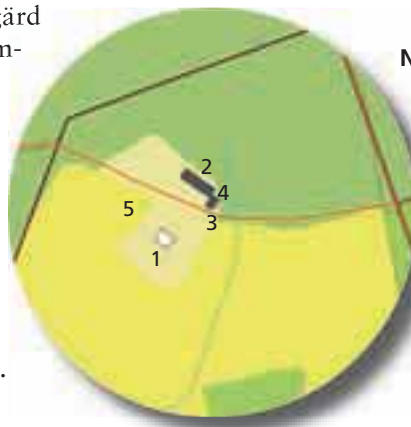
Manbyggnad

Lugnabo i Bön ligger vackert på en höjdrygg i landskapet omgiven av ett öppet odlingslandskap. Gården ligger i den lilla delen av Torrskogs socken som ligger öster om Lelång. Bön omnämns första gången i jordeboken 1541 och omfattade då 1 skattehemman. I slutet av 1600-talet skattläggs också en kvarn på ägorna. Storskifte genomförs på inägomarken år 1760 och vid 1800-talets början sker storskifte på utmarken.

Lugnabo omfattar 5 ha åker och 7 ha skog. Åkermarken ligger i träda men slås för att hålla landskapet öppet. Nuvarande ägaren Willgård Martinsson är född på Lugnabo och tillsammans med sin man Claes Martinsson har de nu gården som sommarbostad. Gården kom till släkten 1939 då Willgårds föräldrar köpte stället.

Mangården består av boningshuset med trädgård, bl.a. en fin grusad gång med mittrundel med flaggstång samt källaren. Fägården var förr symmetrisk med ytterligare ett hus som flygel till ladugårdslängan. Det revs dock på 1940-talet.

Planen är fyrdelad med en liten hall mitt fram. Huset värmdes ursprungligen med tre kakelugnar, kaminer och järnspis. År 1952 installerades en vedpanna i köket kopplad till ledningar och element i rummen. Vedspisen kompletterades med en elspis. Rinnande vatten drogs troligen in på 1950-talet. På gården finns en kallkälla, en grävd brunn och en borrhälsbrunn, den sistnämnda gjordes när badrum installerades, troligen kring 1970. Huset har oinredd vind med ett sommarsovrums i fronten och en isolerad kammare i ena gaveln.

Nuvarande bebyggelse på Bön 1:38

1. Manbyggnad (1853, ca 1900)
2. Ladugård (1800-tal, 1942)
3. Magasin (trol.1900-1920)
4. Grishus och avträde (1800-tal och 1940-tal)
5. Källare

Ladugårdslänga

Heltimrad parloge

Magasin (höger)

Stall och avträde i vinkeln mellan ladugårdslänga och magasin

Garage

2. Ladugårdslänga

Den långsträckt ladugårdslängan har ålderdomliga drag såsom en heltimrad parloge. Fåhuset till höger byggdes om och moderniserades på 1940-talet. Då murades väggarna i cementsten som putsades. Det finns plats för fem kor men man hade inte mer än fyra. Gården hade mjölkkor fram till 1966. I vinkeln mot boden till höger finns en ingång till hästen. Till vänster om parlogen ligger ett vedskjul och vid sidan av det ett stall med tre spiltor. Här har man dock haft höns sedan 1940-talet. Skulle eller ränne finns över båda ladugårds- och staldelen.

3. Magasin

Som en flygel till ladugårdslängan ligger en bod, innehållande vagnskjul till vänster och utrymmen för utsäde m.m. till höger. En trappa upp finns gårdens snickarbod. Huset har stickspån under plåttaket.

4. Stall och avträde

I en timrad snedtäcka i vinkeln mellan magasinet och ladugården finns plats för en häst och dasset. Det lilla stallet nås från framsidan. Dasset har ingång från baksidan. Willgärd berättar att det kändes tryggt att höra hästen rumstera om i sin spilta när man besökte utedasset.

5. Källare

Till gården hör en källare för förvaring av potatis, konserver m.m. Före kylskåpet hade man också en murad nedsänkning i skafferigolvet där kylda matvaror kunde förvaras. Kylskåp köpte man troligen på 1950-talet. En stor frysbox skaffades också då, som placerades i glasverandan.

6. Garage

Vid vägen fram mot gården ligger det senaste tillskottet i gårdsmiljön, ett garage. Det byggdes vid 1950-talets mitt, när en Volvo PV inköptes. Huset har regelstomme, slät faluröd panel och eternittak.

11. BENGTSFORS KESNACKEN 1:49 Bäckén

Kommun: Bengtsfors

Socken: Torrskog

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering 31, Torrskog nr 137

Välbevarad agrar miljö karaktäristisk för det förra sekelskiftet. Den samlade gårdsmiljön med sitt läge invid Lelångens strand har stora kvaliteter. Boningshuset är ett välbevarat västsvenskt dubbelhus, rikt på snickeridetaljer såsom veranda med pardörrar, mångspröjsade halvåvåningsfönster och de för trakten typiska fönsteromfattningarna med konsol som bär fönsteröverstycket. Lillstugan är ålderdomlig med utknutar och överljus över ingången. Ladugårdslängan är välbevarad från tidigt 1900-tal och en god representant för sin period.

Gården ligger invid landsvägen med utsikt över sjön Lelången

Kesnacken Bäckén ligger på en höjd utmed landsvägen mellan Bengtsfors och Lennartsfors, alldeles invid Lelångens strand.

Kesnacken omnämns första gången 1532 i fogden Sven Karts skattelängder. Gården finns med i den äldsta jordeboken från 1540 och omfattade då ett helt skattehemman. Sedan dess har klyvningar och arvskiften givit en förhållandevis spridd bebyggelsestruktur. Redan vid storskiftet år 1790 låg bebyggelsen på fyra olika platser, vilket är speciellt. Området vid Bäckén utgjorde en för sig liggande liten enklav av inägomark medan huvuddelen av

hemmanets inägor låg längre åt väster, vid Bräcke och Ågården m.fl. hemmansdelar.

År 1803 upprättades kartor för storskifte på utmarken och 1840 och 1852 för laga skifte på inägor respektive utmarker. Vid tiden för laga skifte fanns fem delägare på hemmansdelen Bäckén.

Den nuvarande ägaren Mats Larsson köpte Bäckén år 2001 av arvingar till Hanna Aronsson, som när hon avled nästan 90 år gammal bott hela sitt liv på gården. Bäckén hade då tillhört samma släkt sedan 1700-talet. Gården omfattar idag 65 ha varav 4-5 ha är åkermark.

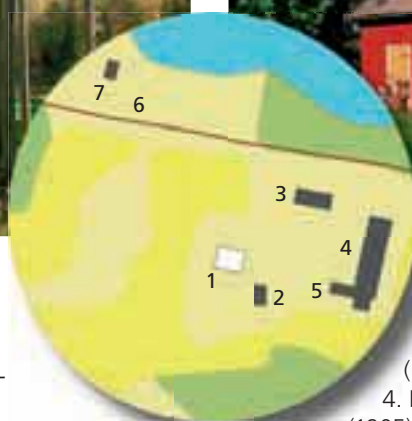
Manbyggnad

Lillstuga

Magasinlänga

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är högst belägen på gården och runt denna finns trädgården med bevarade gräsrundlar, berså och en liten allé upp mot huset. En trädgårdsmästare från Torrskog lär ha anlagt trädgården. Själva huset byggdes vid 1800-talets slut med det västsvenska dubbelhusets plan med ett rum i varje hörn och en liten hall innanför verandan. Köket och salen ligger i de bakre hörnen medan de främre innehåller två kamrar. På vinden finns inredda kammare i gavlar och frontespis. Huset har numera elvärme och vid 1980-talets mitt installerades WC. Vid denna tid lades också ett plåttak på huset. Huset är rikt utsmyckat med snickarglädjeveranda, mångspröjsade halvåvningsfönster samt fönsteromfattningar med profilerade konsoler.

2. Lillstuga

I vinkel bakom manbyggnaden ligger ett boningshus från 1800-talets mitt. Huset är timrat med utskjutande knutar i två fulla våningar, likt en Dalslandsstuga i liten skala. Med sin grå lockpanel,

Nuvarande bebyggelse på Kesnacken 1:49

1. Manbyggnad (1897-98)
2. Lillstuga (1850)
3. Magasinlänga (1930-tal)
4. Ladugårdslänga (1904-05)
5. Småfåhus (1905)
6. Smedja (1940-tal)
7. Garage (1950-t)

sina gamla fönster med kupigt glas och enkla dörr med överljus ger huset ett ålderdomligt intryck. På taket ligger i dagsläget korrugerad plåt.

Under lillstugan finns med ingång från gaveln en välbevarad källare med väggar och takvalv av sten.

3. Magasinlänga

Byggnaden uppfördes på 1930-talet och har gjuten källare i souterräng, resvirkesstomme och falsade cementpannor på taket. Väggarna bär faluröd locklistpanel. Huset innehåller till vänster vedbod och mitt fram redskapsbod/verkstad med ovanpåliggande virkesförråd. De två dörrarna till höger leder till trappor upp till spannmålsloftet respektive ner till källaren.

Ladugårdslänga

4. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är uppförd 1904-05 och karaktäristisk för denna tid. Byggnaden inrymmer längst bort i bild det timrade fähuset. Därefter kommer loge med lador och hitom dessa det timrade stallet. Längst till höger återfinns vagnslider. Såväl stall som fähus har ränne för höförvaring. Taket är nyligen omlagt med till största delen begagnat enkupigt tegel och under finns sticketaket bevarat. I fähuset fanns vid 1900-talets mitt fyra kor och två ungdjur. Korna stod uppställda utmed den bakre väggen och skranket mot foderbordet har en speciell utformning med nästan nyckelhålförmade öppningar. På fähusets gavel fanns tidigare en snedtäcka innehållande gödselstad.

Kornas bås med öppningar mot foderbordet som löper utmed den bakre långväggen

5. Småfähus

I vinkel med ladugården ligger en timrad mindre länga innehållande utrymmen för grisen, får, höns och avträde. Huset har stengrund och tegeltak. Enligt *Svenska gods och gårdar* fanns på 1940-talet en gris, fyra får och 15 hönor på gården.

Småfähuset ligger i vinkel med ladugårdslängan

6. Smedja

Vid sjökanten ligger en liten smedja från 1940-talet. Den är uppförd i regelverk och saknar fast ässja. Den ersatte en smedja byggd 1860 som år 1945 flyttades till Gammalgården i Bengtsfors. Nere vid sjön fanns tidigare också en tvättgryta.

7. Garage

Hanna skaffade sig bil under 1950-talets andra hälft och det lilla garaget tillkom som en följd av det. Huset har regelstomme, korrugerat plåttak och fint välvda portar.

Garage

12. BENGTSFORS LAXARBY-HEDEN 3:29 Västerhögen

Kommun: Bengtsfors

Socken: Laxarby

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 31,
Laxarby nr 33

Gårdsmiljö som på ett intressant vis speglar den påverkan på byggnadsskicket i Dalsland som hemvändande amerikaresenärer kunde ha. Den säregna manbyggnaden är uppförd i regelverk, något som var högst ovanligt i Sverige vid sekelskiftet 1900. Också verandans utformning visar på inspiration från USA.

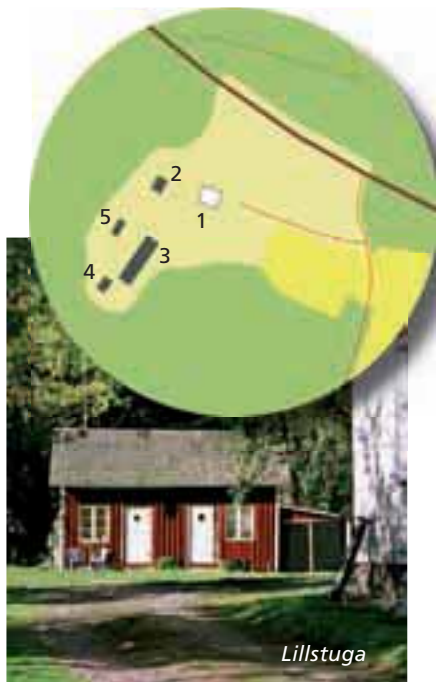
Överst: Ekonomisk karta från 1890-talet. Västerhögen är markerad med en cirkel. Underst: Manbyggnaden omkring år 1940.

Västerhögen ligger i det sjö- och skogrika landskapet öster om Skåpafors, alldeles invid nuvarande landsvägen mot Edsleskog.

Gården hör till hemmanet Heden som omnämns första gången i jordeboken 1540 och då omfattar ett helt skattehemman. Till enheten har sedan tillkommit Görrud och Backetomten. Storskifte genomfördes 1794 på inägorna och år 1800 på skogen. Laga skifte fastställdes 1845. Västerhögen ligger något söder om den gamla bytomten och har därmed ett karaktäristiskt utskiftat gårdsläge.

Västerhögen är numera avstyckad och fungerar som en mindre hästgård där själva gårdscentrum och kringliggande betesmarker ingår. Sedan 2004 bor Bo Petterson och Gunvor Håkansson här med sina barn. På gården finns också två hästar och 20 hönor. En allé leder upp mot manbyggnaden och förr fanns också en stor fruktträdgård på gården.

Nuvarande bebyggelse på Heden 3:29

1. Manbyggnad (1904-08) 2. Lillstuga (omkr 1900) 3. Ladugårdslänga (1800-talets slut) 4. Fårhus (ca 1900) 5. Smedja/verkstad/avtråde

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är uppförd 1904-08 i samband med att ägaren Emanuel Andersson återkom från Amerika. Inspirationen till byggnadens utformning och idén till dess konstruktion kommer från andra sidan Atlanten. Huset har en regelstomme som både in- och utvändigt klätts med lerklinat hönsnät och brädor. Fasaden har stående och liggande panel och utmed ena sidan sträcker sig en veranda som ger skugga och svalka till inomhusmiljön. Huset hade ursprungligen skiffertak men är numera täckt med plåt. De främre fönstren i verandan är borttagna. Planlösningen är fyrdelad med två rum, kök och stor hall nere och tre rum och stor hall uppe. Interiören är rymlig med högt i tak.

2. Lillstuga

Bakom manbyggnaden ligger en timrad lillstuga med bevarat skiffertak. Huset uppfördes före bostadshuset och användes som bostad tills det nya huset stod klart. Huset har också använts till snickerarbod och är numera inrett som gäststuga.

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är uppförd vid 1800-talets slut. Den har ett timrat fåhus i borte änden med plats för ca fem kor och ungdjur. Numera är fåhuset omgjort till stall för gårdens hästar. I den hitre änden finns det gamla stallet med plats för två hästar och hitom det finns ett vagnslider. Mellan fåhus och stall ligger på traditionellt vis loge med lador och på ena långsidan finns en tillbyggd "skecka" för redskapsförvaring. På taket ligger eternit och plåt.

4. Fårhus

Till fågården hör också ett timrat fårhus från ca 1900. Det har eternittak och taket är isolerat med halm. Huset har en tillbyggnad som erbjuder fåren väderskydd även när de är ute.

5. Smedja/verkstad/avtråde

I en kombinerad länga finns gårdens smedja och verkstad samt utedasset. Huset har regelstomme med slät panel och eternittak. Smedjan har golv av skifferplattor. Hit kom folk från trakten under en period för att få hjälp med bilreparationer.

13. BENGTSFORS NORRA LUND 1:50 Skåkene

Manbyggnad

Kommun: Bengtsfors

Socken: Torrskog

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering 31, Torrskog nr 137

Gården utgör en välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö. Den är mycket högt och enskilt belägen och placeringen i en sluttning är karaktäristiskt för många gårdar i norra Dalsland. Byggnaderna är representativa för 1800-talets mitt och andra hälft med en dalslandsstuga och en ladugårdslänga samt några friliggande mindre ekonomibyggnader, fritt grupperade kring gårdstunet.

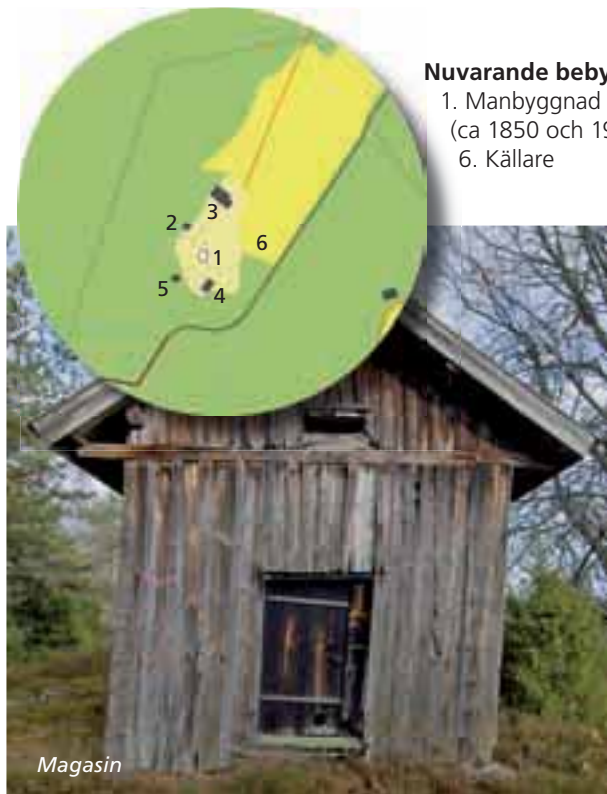
Nuvarande och tidigare ägare återinviger stugan efter upprustningen

Skåkene ligger med en hänförande utsikt i en nordostsluttning ner mot sjön Svärdlång. Gårdens åkrar ligger i sluttningen och här finns flera odlingsrösen och lämningar efter torp. Övriga gårdar som hör till Norra och Södra Lund ligger spridda i landskapet nedanför i ett karaktäristiskt lidläge.

År 1546 sägs "Lunden" vara en ödetomt som ligger under hemmanet Sidan. Norra Lund dyker sedan upp i jordeboken 1579 som ett skattetorp och 1640 upptas Södra Lund som åttondels skattehemman. Möjligen kan detta antyda att Lund är en enhet som ödelades under den senmedeltida agrarkrisen. Marken lades då under en granngård. Sedan har enheterna åter bebyggts på 1500- och 1600-talen.

Storskifte genomfördes 1786 och laga skifte under 1840-talets första hälft. I samband med det sistnämnda flyttades gården till sin nuvarande, högt belägna plats.

Nuvarande ägaren Jarl Lundgren är uppvuxen på en grannfastighet och övertog gården från sin släkting Elsa Gustafsson. Elsa och Åke Gustafsson med familj var de sista fastboende brukarna av gården och de drev jord- och skogsbruk med ett par kor, häst, höns och grisar till in på 1960-talet. En gråletraktor fanns också på gården. Jarl bedriver idag extensiv slätter för att hålla de 2 ha åkermarken öppen. Av skogen, som här varit en mycket viktig del av försörjningen, återstår idag 3 ha under fastigheten.

Nuvarande bebyggelse på Norra Lund 1:50

1. Manbyggnad (1840-tal, 1865)
2. Magasin (ca 1850)
3. Ladugårdslänga (ca 1850 och 1930-tal)
4. Uthuslänga (1850-1900)
5. Höns hus (1948)
6. Källare

Manbyggnad, baksida

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är en välbevarad dalslandsstuga som uppfördes i en våning efter skiftet på 1840-talet. Den andra våningen byggdes på 1865 och verandan tillkom 1920. Huset är timrat och på taket, som bärs upp av längsgående åsar, ligger skiffer. Huset är renoverat kring år 2000.

Manbyggnaden har enkelstugans planlösning i båda planen. I de mindre kamrarna både uppe och nere finns separata kök med emaljerade kokspisar från 1930-talet. Den andra våningen har under 1900-talets förra hälft fungerat som undantag. El installerades 1948 medan rinnande vatten aldrig dragits in. Uppvärmningen sker via öppna spisar av dalsländsk modell med uppsvängd kåpa, både i stugan nere och salen uppe.

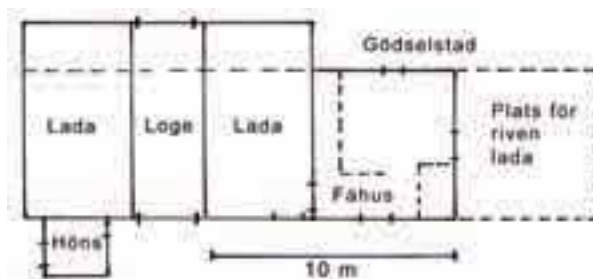
Ladugårdslänga

2. Magasin

Fristående timrat magasin som troligtvis är samtida med manbyggnaden. Boden har dörr i ena gaveln och tegeltäckt mångåstak. Invändigt finns en trapp till loftet samt bevarade spannmålsbingar.

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är troligtvis ursprungligen från gårdens uppförande efter laga skifte. Men den västra delen har rivits och fädelen i öster nyuppfördes i naturstensimiterande cementsten på 1930-talet. Där fanns plats för två kor, en till två kalvar, en häst och grisar. Kornas foderbord löper parallellt med ladväggen med en gång mellan som underlättade utfodringen. En dörr leder in till lador och loge. I en rundtimrad tillbyggd skecka har funnits utrymme för höns.

Vedbod m.m.

Ladugårdslänga, baksida

Hönshus

Källare

4. Vedbod m.m.

Uthuslänga som bland annat innehåller vedbod och avträde. Huset är delvis timrat och har tegeltak. På baksidan finns en tillbyggd snedtäcka. På gården bodde under perioder även inhysesshjon och de hade egna förvaringsutrymmen i detta hus.

5. Hönshus

Gårdens yngsta tillskott är ett hönshus uppfört 1948. Huset är byggt med panelklädd regelstomme, pulpettak med korrugerad aluminiumplåt och har gjuten grund. Man kan förmoda att familjen ökade hönskötseln när detta hus byggdes.

6. Källare

I sluttningen ner mot gårdens åkermark ligger en liten matkällare. Ingången är originellt nog från den övre gaveln. Via en invändig stegge når man källarutrymmet.

14. BENGTSFORS TISSELSKOG-HEDEN 1:20

Kommun: Bengtsfors

Socken: Tisselskog

Ingår i: Kulturhistorisk bygnadsinventering 31, Tisselskog nr 104

Heden är exempel på 1600-talets nyodlingar i landskapets mer skogrika och avsidens belägna trakter. Heden 1:20 är ett karaktäristiskt småbruk med välbevarad bebyggelse från 1800-talets andra hälft. Boningshuset är exempel på enkelstugan utan andra våning vilket inte är så vanligt på de dalsländska gårdarna utan mer förknippas med torpställen. På gården finns en ålderdomlig ladugårdslänga, typisk för norra Dalsland, med timrad parloge som flankeras av två intillbyggda timrade fähus.

Heden upptas i jordeboken första gången 1653 och utgör då ett skattehemman om en åttondels mantal. Hemmanet blev senare frälseägt.

Storskifte genomfördes på inägorna år 1785 och på utmarken år 1809. Det fanns tre delägare på Heden vid storskiftet och kartan visar ett småbrutet landskap med mängder av små åkerlappar omgivna av slätterängar. Laga skifte genomfördes på skogen år 1837 och på inägorna år 1853. Efter laga skifte flyttas flera gårdar till nya lägen i landskapet och det är troligt att Heden 1:20 då får sin nuvarande plats och att byggnaderna på gården tillkom efter detta. Den gamla bytomten låg ungefär där 1:17 på kartan ligger idag.

Den siste åretruntboende på Heden var Viktor Augustsson (död 1968). Han flyttade hit med föräldrar och syskon 1890. Systemen dog kort efter inflyttningen. Fadern (död 1905) var en period i Amerika dit också brodern utvandrade 18 år gammal. Viktor och modern (död 1947) brukade markerna och hade enligt uppgift en ko, en gris, ett antal höns och många katter. Gården kallas Viktors Hagane.

Nuvarande ägare Finn Broman och Kristina Björnerås köpte stället 1972 och nyttjar det för fritidsboende.

Manbyggnad

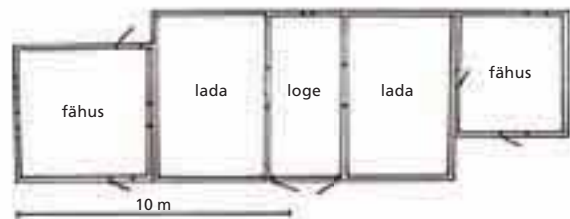
Nuvarande bebyggelse på Tisselskog Heden 1:20

1. Manbyggnad (1850-70)
2. Ladugårdslänga (1850-70)
3. Vedbod (ca 1900)
4. Avträde

1. Manbyggnad

Den lilla manbyggnaden har enkelstugans planlösning. Huset är timrat med faluröd panel och har en öppen snickarglädjeveranda som bör ha tillkommit kring sekelskiftet 1900. Taket täcks av tvåkupigt tegel och skorstenen är gjord av skiffer.

Ladugårdslänga

2. Ladugårdslänga

Den timrade ladugårdslängan har centralt placerad parloge flankerad av två fähus. Fähusen, som saknar ovanpåliggande skulle, är lägre och smalare än logen och sitter konstruktivt inte ihop med denna. De är bara intillbyggda. En länga av detta slag var i äldre tid typisk för Dalsland men är numera relativt sällsynt. Möjligen har den högra innehållit stallet och den något större vänstra fähus. Den förstnämnda har gödselglugg på baksidan medan den sistnämnda har det på gaveln.

Parlogen har tröskgolv i mitten och foderlada och sädeslada på ömse sidor. Logöppningen har luckor för den övre delen och nertill brädor som kan tas bort för att reglera öppningens storlek. På baksidan finns en glugg för att få luftdrag vid tröskningen.

3. Vedbod

Vedboden har stomme i stolpverk och fasader av faluröd stående lockpanel. På taket ligger tvåkupigt tegel.

4. Avträde

Det fristående avträdet med plats för en person är uppfört i regelverk med omålad slät panel. På taket ligger tvåkupigt tegel.

Finn vid vedboden

15. DALS ED BODANE 1:14 Butorp

Kommun: Dals-Ed

Socken: Håbol

Ingår i: Kulturhistorisk utredning 8, Håbol nr 5

Gården utgör en välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö representativ för 1800-talets förra hälft med enkelstuga i två våningar samt en långa med heltimrad parloge med ett lägre vidbyggt fähus. Gården har ett bygnadsbestånd som varit karaktäristiskt för norra Dalslands bondgårdar men som numera nästan helt försvunnit. Med sitt avsides läge i socknens utkant och sitt ålderdomliga bygnadsbestånd har gården ett stort kulturhistoriskt värde.

Manbyggnad

Bodane har ett enskilt läge i ett småbrutet igenväxande landskap i Dals-Eds östra skogsbygder. På karaktäristiskt vis för norra Dalsland ligger husen löst grupperade i en oregelbunden klunga.

Hemmanet förs in i jordeboken 1551 som ett helt skattehemman. Namnet Bodane eller Buann antyder tillsammans med det avsides läget att hemmanet skulle kunna ha sitt ursprung i någon form av fäboddrift. År 1746 tillkommer en såg på hemmanet och strax norr om dagens gårdsanläggning finns idag rester efter kvarn- och sågbyggnader. Åkerdelning skedde år 1767 och storskifte gjordes på utmarken år 1799.

Sista brukaren som bodde permanent på gården kallades "Kalle på torpet". Hans son Gunnar Karlsson utnyttjade stället för jakt och efter hans död köpte nuvarande ägaren Vilhelm Berglund gården som fritidsbostad. Gården omfattar ca 22 ha. Åkermarken hålls öppen genom slätter. Skogsbruk och jakt är sedan gammalt betydelsefullt i trakten.

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är en timrad enkelstuga, en Dalslandsstuga, med liten kammare och kök i själva stugrummet. Planlösningen är likadan en trappa upp med sal i understugan. Ett separat utrymme finns bakom murstocken. Huset har idag tegeltak men var enligt uppgift täckt av torv fram till ca 1900. Huset har fått en modernare ytterdörr men är i övrigt välbevarad. Till den ålderdomliga prägnen hör de småspröjsade fönstren och den enkla entrén.

Utdrag från 1890-talets ekonomiska karta. Vid den här tiden fanns två gårdar i Butorp. Läget för dagens Butorp 1:14 är markerat med en cirkel.

Nuvarande bebyggelse på Bodane 1:14

1. Manbyggnad (1800-talets förra hälft) 2. Magasin (1800-tal) 3. Ladugårdslänga (1800-talets förra hälft, 1940) 4. Vedbod (1900-30) 5. Källare

Ovan: Ladugårdslängan.
Höger: Dörren in till skålstallet har ålderdomliga trägångjärn. Foto från 1972.

Magasin

2. Magasin

Timrad bod/magasin i två våningar med ingång från långsidan. Boden har bl.a. utnyttjats för spannmålsförvaring. Byggnaden har i sen tid fått ett plåttak och har tidigare haft tegeltak och före det torvtak.

Vedbod

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan består av en hög heltimrad parloge som på gaveln har ett vidbyggt fähus. På andra gaveln finns ett avträde under pulpettak. I logens bakvägg finns en långsmal kastglugg. Fähuset lär vara uppfört på 1940-talet men identiskt med ett tidigare fähus. Under plåttaket ligger stickspån. Mellan fähuset och ladan finns den karaktäristiska gången, skålstallet, och här finns ålderdomliga inslag såsom en dörr med trägångjärn. Under fönstret i gaveln sitter gödselgluggen. Ca tre kor samt höns och grisar bör ha haft sin plats här. Sedan bilderna togs har den högre loggdelen dessvärre rivits.

4. Vedbod

Till miljön hör också en fristående vedbod i resvirke med omålad lockpanel samt en jordkällare.

16. DALS ED GÄSERUD 1:17 och GÄSERUD 1:21

Kommun: Dals-Ed

Socken: Håbol

Ingår i: Kulturhistorisk inventering 8, Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län klass 2. Gäserud 1:17 är byggnadsminnesförklarad 1976.

Gårdsmiljön består numera av två delar med något olika framtoning men kan ändå ses som en helhet med bl.a. två boningshus och ladugårdslänga. Hembygdsgården i Håbol har ett byggnadsbestånd som varit karaktäristiskt för norra Dalslands bondgårdar men som numera nästan helt försvunnit. Parstugan tillhör en av landskapets äldsta bevarade profana byggnader. Den timrade parlogen och stolpboden, är visserligen flyttade till platsen men ger ändå en god bild av ett ålderdomligt byggnadsskick vilket idag är sällsynt. Miljön bevarar drag av ett nordligare byggnadsskick med separata byggnader kring ett gårdstun. Ladugårdslängan på 1:21 är karaktäristisk för det tidiga 1900-talet med intressanta detaljer såsom höglöge och gödselkällare. Övrig bebyggelse representerar 1900-talets senare delar, tillhörande den fortsatta jordbruksdriften efter bildandet av hembygdsgården.

Gården ligger tillsammans med ett flertal småjordbruk i ett kuperat och av sprickdalar uppbrutet landskap nordost om Dals-Ed. Det variationsrika äldre odlingslandskapet är rikt på fornlämningar och andra kulturhistoriska lämningar. I området finns bl.a. smååkrar, gamla grova lövträd och även betade hagmarker med en fin ogödslad flora.

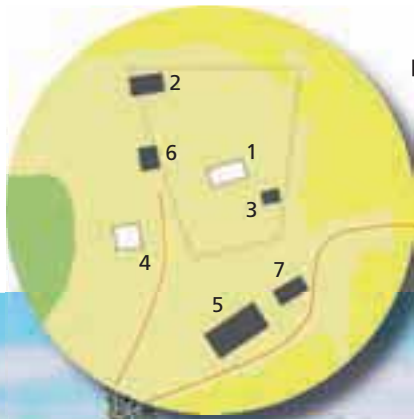
Från gården stammar de i Dalsland kända Bågenholm-Håbolssläkterna. Erik Persson från Högkil fick efter visst motstånd gifta sig med Katarina, dotter till riksdagsmannen Per Bågenholm i Gäserud. Katarina blev mor till de vilda "Håbolsgossarna", sju bröder kring vilka sägensfloran blev rik.

På 1920-talet planerade den dåvarande ägaren Otto Jansson, vars mor var född Bågenholm, att uppföra en ny huvudbyggnad på gården, den gamla ansågs för obekvämt. För att rädda kvar den ålderdomliga stugan i bygden bildades en hembygdsförening på initiativ av kommunalordföranden Petter Karlsson i Vägne.

Föreningen fick köpa tomten och stugan som därefter fungerat som hembygdsgård. Förutom att flytta hit lämpliga ekonomibygnader har man också kompletterat manbyggnadens interiörer med föremål från trakten och återställt den speciella stockhägnaden kring mangården.

Gäserud omnämns första gången i jordeboken 1540 och omfattade ett helt skattehemman. Laga skifte genomfördes 1842.

Jordbruket drevs vidare med befintlig ladugård och nyuppfört boningshus. På denna fastighet har ytterligare byggnader för jordbruksdriftens behov uppförts. Gäserud 1:21 omfattar idag 158 ha, varav 121 ha skogsmark och 13 ha åker. 5 ha av åkern, öster om "byvägen", har brukats ekologiskt (KRAV-godkänt) sedan 1989. Torpställen och perifera åkrar skogsplanterades på 1960-talet. Nuvarande brukning är huvudsakligen vallodling. Otto sålde gården vidare till släktingen Magnus Bågenholm och dennes barn Olof Bågenholm och Ebba von Krogh äger nu gården.

Nuvarande bebyggelse på Gäserud 1:17

1. Äldre manbyggnad, numera hembygdsgård (1741, 1781, 1847) 2. Parloge (1750-1800) 3. Stolpbod (1750-1800)

Nuvarande bebyggelse på Gäserud 1:21

4. Manbyggnad (1932) 5. Ladugårdslänga (1916) 6. Magasin (1916) 7. Redskapsbod/ garage (1969)

Äldre manbyggnad, numera hembygdsgård

Parloge

1. Äldre manbyggnad, numera hembygdsgård

Gäserudsstugan är en parstuga i två plan. Entrén är försedd med ett bislag. Den timrade byggnaden är klädd med omålad lockpanel. På taket ligger enkupigt tegel. Byggnaden står på en gråstenssockel och har en källare under anderstugan, eller utstovan/gästrummet som en son i huset kallar det ca 1800.

Även om en dendrokronologisk undersökning år 2002 har skjutit fram stugans tillkomst i tiden är Gäserudsstugan en av de äldsta bevarade profana byggnaderna i Dalsland. Årsringsdateringen visar att stugan uppfördes som en parstuga 1741. Byggnaden byggdes sedan på med sex stockvarv 1781 så att en andra våning åstadkoms. År 1847 utökades huset bakåt så att kammaren i husets mitt fördubblades i storlek.

2. Parloge

Den timrade parlogen från 1700-talets senare del är hitflyttad från gården Hålan i Bodane. Byggnaden har haft torvtak och har ålderdomliga detaljer som dörrar på trågång. Förutom logporten och kastgluggen på logens baksida finns också separata ingångar till de båda ladorna. Själva logen har ett fast trægolv medan västra ladutrymmet saknar golv och det östra har löst utlagda stänger som golv.

Dörr till en av ladorna med trågångjärn och narar fästade med tränaglar. (GvS/NM 1948)

Stolpbod

3. Stolpbod

Den timrade stolpboden är hitflyttad från gården Jonsbo i Håbols socken år 1933. Bodens står på kragstolpar vilka hindrar mössens framfart. Taket är täckt med torv. Gavelvalen har tidigare varit inklädd med brädor så att ett slutet utrymme bildades framför ingången. Dörren sitter på trågångjärn och har stocklås. Byggnaden är i huvudsak tillkommen av sekundärt använt virke och anses vara från 1700-talets andra hälft.

4. Yngre manbyggnad

Den yngre manbyggnaden uppfördes 1930-32 och har det västsvenska dubbelhusets planlösning med en central murstock. Huset har många drag gemensamt med de mönsterhus som samfundet för hembygdsvård föreslog för gårdar i mellersta Sveriges skogsbygder. Byggnaden har timrad bottenvåning och har i samband med renoveringar genomgått en del förändringar, bland annat har dörr och veranda bytts ut. Fasaden är faluröd och huset har en bevarad 1920-30-talskaraktär.

Yngre manbyggnad

5. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan uppfördes 1916 med loge och lador i stolpverkskonstruktion samt timrat stall och fähus. Taket var ursprungligen täckt med spån men belades med tegel från Tenggrenstorp, troligen på 1930-talet. Under 2007 lades ett plåttak. Byggnaden ligger i en sluttning och har körbro upp till den högt placerade logen. På var sida om den finns djupa ladutrymmen. Under "trösklogen" finns ett red-

Ladugårdslänga

Ladugårdslängan med körbro in på logen

Gödselkällare intill stallet och gårdens avträde

Magasin och höns hus

Redskapsbod/garage

skaps-/vagnskjul med fönster. Fähuset i östra delen revs i slutet av 1960-talet. Det hade sju båsplatser, två ungdjursplatser och en ca tio kvadratmeter stor avdelning för grisar. De gjutna foderkrubborna samt vattenhoarna med automatiskt vattentillopp är orienterade mot en gång utmed väggen mot ladan, en typisk planlösning på många ladugårdar från förra sekelskiftet. Stalldelen vid den västra gaveln har plats för två hästar. Vid sidan av stallet finns en gödselkällare med torrdass.

6. Magasin och höns hus

Magasinsbyggnaden är troligen samtida med ladugården. Det har en stolpverkskonstruktion samt ett timrat höns hus. Ursprunglig taktäckning var spåntak men tvåkupigt tegel lades i samband med att den yngre manbyggnaden uppfördes. På norra gaveln finns en tillbyggnad från ca 1970 med snedtak (vedskjul).

7. Redskapsbod/garage

I ladugårdslängans förlängning åt öster ligger en garagelänga från 1969. Byggnaden har plåttäckt pulpettak samt panelklädd regelstomme. Den norra långsidan består av fyra dubbla inkörsportar för vagnar, redskap och traktor.

17. DALS ED RÖRVIKEN 1:54 Sörgården

Kommun: Dals Ed

Socken: Nössemark

Ingår i: Kulturhistorisk utredning 8, Nössemark nr 17 samt i Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, klass 3

Rörviken ligger vackert invid Stora Le. Gården är mycket speciell med ett byggnadsbestånd präglad av en slags nationalromantisk stil, vilken förekommit på flera gårdar i socknen. Samtidigt som stilen då husen byggdes får sägas vara något tillbakablickande så är byggnadernas tekniska standard helt i takt med tiden. Såväl boningshus som ladugård är ritade av byggmästare Gustav Nilsson. Snickaren Sven Petter Jonasson som själv bodde på den numera raserade gården Olsbyn bör också ha del i den speciella snickarglädje som förekommer på flera gårdar i socknen. Speciellt för Rörviken är också det bevarade sommarfähuset.

Sörgården. I bakgrunden syns den snarlika grannladugården.

Stora Le sträcker sig genom vidsträckta skogsområden i nordvästra Dalsland. Kring Nössemarks kyrka öppnar sig en sammanhållen odlingsbygd med ett kuperat odlingslandskap med ett flertal gårdar. I den södra delen av denna odlingsbygd kring en vik av sjön ligger Rörviken.

Rörviken omnämns i den äldsta jordeboken från 1540 och bestod då av Södra och Norra Rörviken två skatthemman om vardera 1 mantal. Ett flertal skiften har senare genomförts på markerna. Södra Rörviken har genomgått storskifte på inägorna

1788 och på utmarken år 1800. Laga skifte gjordes 1839. På 1850-talet lär Sörgården ha delats upp i två separata gårdar.

Rörviken 1:54 Sörgården som har varit i slakten sedan tidigt 1800-tal omfattar ca 85 ha och ägs och brukas idag av Birgitta Andreasson och hennes syster Gunvor Lombrandt med make. Mjölkkorna fanns kvar till 1969. Numera finns här highland cattle och får och åkrarna slås för att ge foder till dem.

Nuvarande bebyggelse på Rörviken 1:54

1. Manbyggnad (1931) 2. Lillstuga (1950-tal) 3. Ladugårdslänga (1926)
4. Maskinhall (2005) 5. Sommarfähus (trol. 1930-tal) 6. Smedja (ca 1900)

Manbyggnad

1. Manbyggnad

Den ljusmålade manbyggnaden är uppförd med stomme av stående plank och har dubbelhusets fyrdelade planlösning med ett rum i varje hörn. Huset ritades och uppfördes av byggmästare Gustaf Nilsson och har trots sitt sena datum en tydlig prägel av det tidiga 1900-talets villaideal med drag av jugend i utformningen av exempelvis tak och fönster.

Huset var från början försett med el och kallvatten och hade centralvärme med en vedpanna i köket och element placerade invid murstocken i varje rum. Det rinnande vattnet kom via trärör genom självtryck från en högt belägen källa som gav vatten till såväl människor som djur. I slutet av 1940-talet installerades en AGA-spis i köket som gav varmvatten. Den ersattes 1994 av en vedspis och en kökspanna. Frys installerades i slutet av 1950-talet och kyl omkring ett decennium senare. År 1974 djupborrades en brunn. Då byggdes också nytt badrum och en ny farstu på huset.

Lillstuga

2. Lillstuga

Snett mitt emot manbyggnaden ligger ett mindre hus som innehåller förvaringsmöjligheter för exempelvis ved. I källaren finns en tvättgryta samt utrymmen för mat- och potatisförvaring. Byggnaden har en funktionalistisk utformning med ljusmålade träpaneler.

Ladugårdslänga

Ladugårdslängan, ingång till gödselkällaren

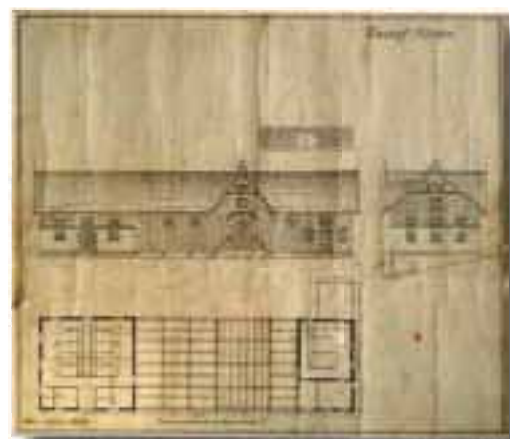
Fåhusinteriör

Bild tagen från den upphöjda logen bort mot fåhuset

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är ritad 1924 av Gustaf Nilsson. Den byggdes två år senare av snickaren Sven Petter Jonasson från Olsbyn och hans brorson Verner Karlsson. Byggnaden är mycket speciell med en jugendinspirerad utformning. Den är också tekniskt väl genomtänkt med stora, väl ventilerade ladurymmen, förvaringsutrymmen under den upphöjda logen samt gödselkällare dit gödseln kunde mockas ut via två luckor i ladugårdsgolvet. Rinnande vatten fanns troligen från början via den ovan nämnda källan och en släphiss finns installerad. Källan användes också för att kyla mjölken. Bakom stallen finns en utbyggnad dit man mockade ut hästgödseln genom en lucka i väggen. I utbyggnaden inryms också utedass med flera sitthål. På taket ligger stickor samt tvåkupigt tegel. Gavelpartiernas utsmyckningar håller nu på att renoveras och återställas till ursprungligt utseende. En snarlik ladugårdslänga ligger på granngården. Den ritades av Karl Gustavsson, son på gården.

Ladugårdslängan ritades av byggmästare Gustaf Nilsson

Birgitta vid smedjan

Sommarfähus

Gödselglugg i sommarfähuset

4. Maskinhall

Maskinhallen är uppförd 2005 och ersatte då ett äldre vagnslider. Den är byggd i regelverk med plåtklädda fasader och korrugerad plåt på taket.

5. Sommarfähus

Något avsides från övriga hus ligger en sommarladugård, "sommarföjset". Hit flyttade korna sommartid. De gick på skogen och i kohagen och mjölkades i fähuset. Det är troligen uppfört på 1930-talet och används idag för fårens behov. Huset har en gjuten grund och regelstomme och är uppförd av återvunnet virke. På taket ligger korrugerad eternit som ersatt det ursprungliga sticketaket. På långväggen mitt emot dörren finns två gluggar där man mockade ut gödseln. Lämmarna togs ner på natten och hissades upp på dagen så att det skulle lufta och torka upp inne i ladugården. Mjölkpallen förvarades hängande på väggen vid en glugg som fungerade som fönster.

6. Smedja

Smedjan som Birgitta står invid är vackert belägen på en udde i sjön. Den är hitflyttad från granngården och var tidigare gemensam för flera gårdar. Huset är uppfört i resvirke och klätt med omålad lockpanel. På taket ligger stickspån.

18. MELLERUD ANOLFSBYN 1:22, 1:45 Nol i stugan

Kommun: Mellerud

Socken: Skållerud

Ingår i: Ej tidigare uppmärksammat i kulturhistorisk utredning

Bebyggelsen på Anolfsbyn 1:22 1:45 är mycket karaktäristisk för den äldre dalsländska byggnadstraditionen med exempelvis det tvåvånga boningshuset och ladugårdslänga med parloge hopbyggd med fähus och stall. Gården är västsvensk i sin form med löst grupperade byggnader som ligger tydligt uppdelade i en man- och en fägård. Själva bebyggelsen är mycket välbevarad och till stor del tillkommen kring 1800-talets mitt. Hela gårdsmiljön ger ett enhetligt intryck då alla hus är omålade och numera vackert grå. Flera skiffertak är bevarade på såväl man- som fägården.

Anolfsbyn som helhet visar på ett tydligt sätt hur 1800-talets förändringar påverkade jordbrukslandskapet. Gårdarna ligger i utskiftade lägen och de äldre ängsmarkerna har nästan helt odlats upp till åker. 1800-talets jakt på nyodlingsbar mark syns också i den dikning och uppodling som gjordes på den gamla utmarken där Nol i Stugan har en stor del av sin åker.

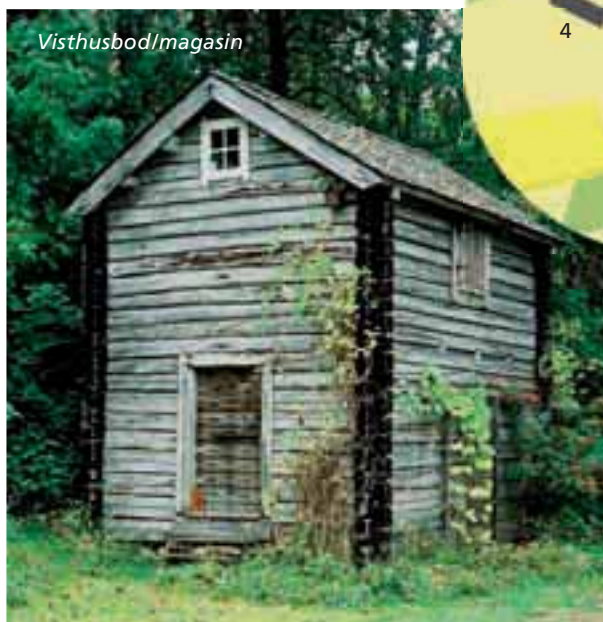
Skållerud är en växlingsrik socken med skogbevuxna höjder, sjöar och jordbruksmark i dalgångarna. Anolfsbyn ligger i socknens sydvästra del och hörde före 1747 till Dalskogs socken. Hemmanet omnämns i skrift första gången 1541 och omfattar då ett helt skattemantal. Byen har en långsträckt form och södra delen skjuter ut som en stor udde i sjön Näsölen. Före 1700- och 1800-talens omvälvande skiften låg bebyggelsen och byns åkermark samlad i den nordöstra delen av inägomarken med vidsträckt slättermarker söder därom.

Storskifte genomfördes på inägomarken 1773-74, och på utmarken 1793. Enskifte genomfördes 1828 på inägomarken samt laga skifte på utmarken 1830. Under 1800-talets första hälft skedde en utflyttning av gårdarna, främst som ett resultat av enskiftet på 1820-talet. Då flyttade flera gårdar ner till de södra delarna och Nol i stugan flyttade något norrut för att ligga i anslutning till de skiften som tilldelades gården i det nordligaste gårdet och på den gamla utmarken i norr. Det nya bebyggelseläget blir precis på gränsen mellan den gamla inägo- och utmarken. En viktig del av gårdens åkermark blir nyodlingar på utmarken.

I Nol i stugan bodde och verkade under en stor del av 1900-talet Karl Karlsson, lantbrukare och poet, tillsammans med sin hustru Birgit. Karl är känd och uppskattad i bygden, inte minst för sin ödmjuka inställning till naturen och livet på gården, förmedlad genom hans diktning. Ett annat intressant faktum är att gården gått i samma släkt sedan 1500-talet. Gården ägs och förvaltas nu av en stiftelse och markerna är delvis utarrenderade.

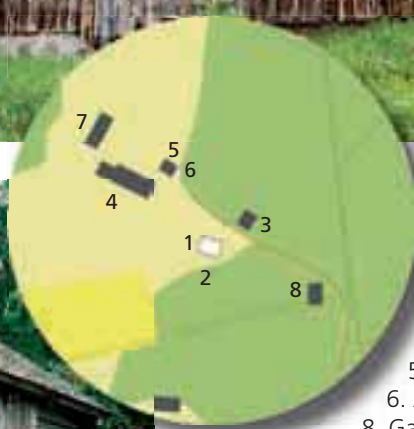
Manbyggnad

Visthusbod/magasin

Källarstuga

Nuvarande bebyggelse på Anolfsbyn 1:22, 1:45

- 1. Manbyggnad (ca 1850-tal och 1990-tal)
- 2. Visthusbod/magasin (1850-tal)
- 3. Källarstuga
- 4. Ladugårdslänga (ca 1850-tal)
- 5. Grishus (omkring 1850-tal)
- 6. Avträde
- 7. Vagnslider (ca 1900)
- 8. Garage (ca 1960)
- 9. Avträde (ca 2000)

1. Manbyggnad

Boningshuset från 1800-talets mitt är en timrad enkelstuga i två plan med locklistpanel och utskjutande knutar. Det flacka åstaket är täckt med skiffer. Byggnaden är välbevarad med äldre snickerier och spiskomplex. På norra långsidan finns en tillbyggnad från 1990-talet innehållande bl.a. våtutrymmen. Här ligger numera entrén till huset medan den ursprungliga ingången med dubbeldörr och överljus är igensatt.

2. Visthusbod/magasin

Till mangården hör också magasinet, uppfört kring 1800-talets mitt. Byggnaden är timrad i två våningar och har skiffertäckt åstak. Timret är obehandlat medan knutarna är tjärade och södra gaveln är panelklädd. En invändig trappa leder till andra våningen. Interiört finns bevarade spannmålsbingar och en handkvarn.

3. Källarstuga

I slänten bakom boningshuset ligger en källarstuga med en ingrävd matkällare med valv av skiffer. Den ovanpåliggande stugan är timrad och klädd med obehandlad locklistpanel. På taket ligger skiffer. Utmed västra långsidan finns en påbyggd veranda från 1900-talet med korrugerat plasttak.

4. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är på traditionellt sätt sammanbyggd av flera enheter. Troligtvis är den uppförd efter skiftet i återanvänt timmer och har sedan förstörats utmed långsidorna med snedtäckor, s.k. skeckor. Centralt ligger logen med spannmåls- och foderlada. Åt väster ligger fähuset där djuren stod bundna mot ytterväggen. Fähuset saknar skulle. I västra gaveln sitter gödselluckan. Mellan fähus och lada finns en smal gång, ett s.k. skålstall med ingång till fähus och lada. Åt öster ligger stallet. Skeckorna används bl.a. till hönsburet och förvaring men utgör också förstoringar av ladorna där de gamla ytterväggarna då tagits bort. Taket var tidigare ett halmtak, ett s.k. rivetak men är numera av sinuskorrugerad, galvaniserad plåt.

5. Grishus

Till fägården hör ett litet timrat grishus med inklädda knutar, småspröjsade fönster samt plåttak. Byggnaden har skiffertak.

6. Avträde

I direkt anslutning till grishuset finns ett friliggande timrat avträde. Liksom grishuset har det inklädda knutar. Avträdet har under år 2004 återfått sitt skiffertak.

7. Vagnslider

Längst bort i fägården finns vagnslidret som uppfördes kring 1900. Huset har stomme av stolpverk och är klätt med omålad lockpanel. Tidigare halmtak har ersatts av plåt. På bilden syns också en av gårdens askar som bär spår av hamlingsbruk.

8. Garage

Till de fåtaliga moderna inslagen på gården får garaget för bil och traktor räknas. Det är uppfört kring 1960 i betong och regelverk och har eternittak.

19. ÅMÅL BRÄCKETORP 1:1

Utsikt över Bräcke ängar om våren

Kommun: Åmål

Socken: Edsleskog

Ingår i: Kulturhistorisk utredning 13, Edsleskog nr 3, Naturreservatet Bräcke ängar, Riksintresse för kulturmiljövården samt i Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län klass 1

Sluttningarna ner mot Bräcketjärn innehåller några av de bäst bevarade ängs- och hagmarksområdena i Dalsland. Detta i kombination med den välbevarade bebyggelsen på Bräcke och Bräcketorp ger miljön stora kulturhistoriska kvaliteter. På Bräcketorp bildar manbyggnaden från 1822 med ekonomibygnader från 1900-talets förra hälft en välbevarad helhet som utgör en god representant för landskapets äldre gårdsmiljöer. Ladugårdskomplexet är ett intressant exempel på 1920-talets sätt att rationellt lösa ladugårdsdriften och spannmålshanteringen.

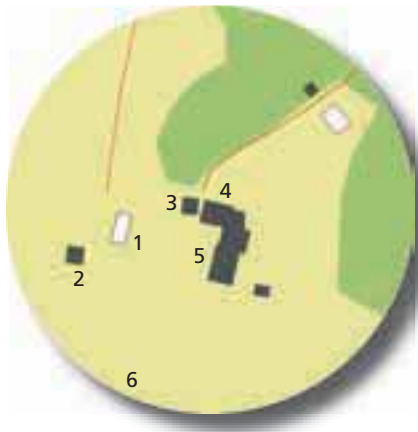
Kring Edsleskogs kyrka finns ett kuperat och sjörikt landskap. Här ligger Bräcke och Bräcketorp, två gårdar vars marker numera är skyddade som naturreservat. Området ligger på en del av Dalsformationen och den lättvittrade lerskiffern bildar en näringsrik jordmån. Detta i kombination med mänsklig hävd under lång tid har skapat förutsättningar för en mycket artrik flora.

Bräcketorp omnämns första gången i jordeboken år 1642 och kallades då Bräcketorpet. Gården tillhörde kronan och utgjorde ett åttondels mantal, senare upphöjt till ett fjärdedels mantal. I boken *Edsleskogs socken – från medeltid till nutid* finns en utförlig beskrivning av Bräcketorps rika historia. Som exempel kan nämnas att gården brändes ner och plundrades under Gyldenlövefejen 1679 och att den kände prästen och dalslandshistorikern Anders Lignell föddes på Bräcketorp år 1787. Stället har också i äldre tid varit underhållshemman till prästen i Edsleskog.

På gården har aldrig några skiften genomförts men däremot kan man se hur läget för själva gårdscentrum förflyttats. På "Sjögrenskullen" uppfördes nya byggnader år 1690. Att döma av den bevarade husgrunden med två spismursrösen kan det ha rört sig om en parstuga.

På 1820-talet var den gamla bebyggelsen så nedgången att de nya ägarna som då kom till Bräcketorp byggde nya hus. Man passade då också på att flytta gårdsläget till "ett bekvämare ställe".

Bräcketorp kom till den nuvarande släktens ägo år 1852. Boningshuset från 1820-talet står kvar medan ekonomibygnaderna förnyats under 1900-talets förra hälft. På Bräcketorp fanns fram till år 1956 sex-sju kor och därefter en ko och ungdjur fram till omkring 1970 då också hästen försvann. På gården har också funnits grisar och höns samt får. Gården omfattar 82 ha varav 10 ha ligger inom reservatet. Den öppna marken slås och betas. Sedan 1984 nyttjas gården för fritidsboende av systemen Thorstensson, alla uppvuxna på Bräcketorp. Brodern Olle Thorstensson byggde 1984 ett nytt bostadshus på en avstyckad tomt intill.

Nuvarande bebyggelse på Bräcketorp 1:1

1. Manbyggnad (1823, 1944)
2. Tvättstuga/källare
3. Magasin (1935)
4. Stall (ca 1920)
5. Ladugårdslänga (1918-21)
6. Plats för riven smedja

1. Manbyggnad

Den timrade manbyggnaden i två våningar ligger med en magnifik utsikt över nejden. Huset uppfördes 1823 och är av typen enkelstuga med sidokammar. Det är klätt med faluröd locklistpanel och har dörrömfattning och knutar i klassicerande stil. Interiört finns den stora murstocken bevarad med en köksspis, en öppen spis med uppsvängd kåpa samt en kakelugn. På 1940-talet drogs el in och fönster och ytterdörr byttes ut till de nuvarande. Rinnande vatten har aldrig installerats. Det äldre skiffertaket har ersatts med plåt men planer finns på att lägga ett nytt tegeltak istället.

Manbyggnad

2. Tvättstuga/källare

Timrad tvättstuga med naturstensgrund och tak täckt med tvåkupigt tegel. Byggnaden som även använts vid slakt har en underliggande källare för potatis och annan förvaring.

Tvättstuga/källare

Källarstugan ligger som en flygel till manbyggnaden och mitt emot, som en andra flygel, låg tidigare stallet. Det revs dock på 1920-talet när det nya stallet stod färdigt.

3. Magasin

Det timrade magasinet från 1935 är klätt med faluröd locklistpanel och täckt med tvåkupigt tegel. Byggnadens bottenvåning innehåller till höger vedbod och till vänster vishusbod och verkstad. Detta utrymme har också använts för slakt och här finns en kvarn för tillverkning av gröpe. En brant trappa leder till loftet där spannmålen förvarats på golvet.

Magasin

4. Stall/vagnbod/avträde

I vinkel med ladugårdslängan ligger stall och vagnbod i timmer och stolpverk. Hästen fanns kvar på gården till 1970. Den lilla dörren i vinkeln mot ladugården leder till avträdet.

Stall/vagnbod/avträde

Ladugårdslängans fähusdel

Lada till vänster, loge till höger

Logväggens markeringar vittnar om antalet tröskade havresäckar

Den täckta gödselstaden är byggd som en stor snedtäcka i stolpkonstruktion

Det djupa gödselhuset med dörr från fähuset rakt fram och dasset till höger i bild

5. Ladugårdslänga

I vinkel med stallet ligger fähuset som är hopbyggt med loge och lador. Fädelen är timrad och den övriga längan byggd i stolpkonstruktion. Taket täcks av stickspån och ovanpå den ligger korrugerad plåt. När den nya ladugårdslängan uppfördes ersatte den en äldre från 1820-talet.

I fähuset finns ett centralt foderbord runt vilket gårdens sex-sju kor stod. I en utbyggd snedtäcka på baksidan finns plats för kalvar och grisar. Ovanpå fähuset finns skullen.

Ladugårdskomplexet är mycket rationellt anlagt med en övertäckt gödselstad dit såväl stall som fähus har dörrar för utgödsling. Avträdet i vinkel mellan stall och fähus hänger på ett finurligt sätt som en holk på väggen ovanför gödselstaden.

Vatten drogs in i ladugården före 1920 från en källa på baksidan.

Lad- och logdelen har en annorlunda utformning där loggolvet ligger utmed den främre långsidan (innanför fönstren) och ladutrymmena utmed den bakre långsidan. Man kör in på logen via gaveln och kör sedan ut i vinkeln till höger om fähusdörr. En vandring fanns tidigare framför byggnaden.

20. ÅMÅL LÅBYN 1:3 Hagen

Kommun: Åmål

Socken: Mo

Ingår i: Kulturhistorisk utredning 13, Mo socken nr 25:B, Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, klass 2

Gården utgör en välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö. Här finns ett stort antal välbevarade ekonomibyggnader varav flera är av hög ålder och på ett tydligt sätt berättar om vilka olika utrymmen som förr behövdes på gården. Samtidigt har de enskilda husen tagits tillvara och kompletterats för att kunna följa med i jordbrukets utveckling och utnyttjas i gårdens drift. Hagen ligger dessutom i ett välbevarat odlingslandskap i det nordligaste av Dalsland, på Låbyns gamla bytomt. Till gården hör också en ängslada med loge som ligger vid ett utskifte, något som förekommit på flera håll i Dalsland men numera är mycket ovanligt.

Längst norrut i Åmåls kommun hittar man Låbyn, en som helhet relativt välbevarad bymiljö med sammanhållen karaktär. Gårdarna är lokaliserade till en höjdrygg i landskapet och omges av åkrar och betesmarker i sluttningen ner mot Låbysjön. I de delvis igenväxande hagmarkerna finns storvuxna enbuskar och grova ekar med en intressant lavflora.

Låbyn upptas i den äldsta jordeboken från 1540 och omfattade då ett helt skattehemman som sedan genom hemmansklyvningar utvecklats till en by. År 1707 tillkommer en såg och senare även en snickerifabrik. Storskifte genomfördes 1793 och 1810 och laga skifte år 1843-46. Utflyttningen blev dock liten, exempelvis ligger Hagen kvar på den gamla bytomten, och tack vare detta finns bykänslan bevarad i Låbyn.

Hagen omfattar 75 ha, varav 12 ha åker. Av skogsmarken ingår sedan 2004 12 ha i Brurmossens naturreservat. Nuvarande ägare är Orvar Andersson. Orvar är uppvuxen i Låbyn och år 1979 köpte han in Hagen från sin moster och morbror, Signe och Karl Olsson, och bosatte sig sedan på gården från 1990. Morbrodern hade slutat med mjölkkor 1975 och den siste i Låbyn slutade med mjölk ca 1980. På gården odlas vall och lite spannmål och här finns två nordsvenska hästar. Orvar slutade med nötkreatur 1995. Han hade då sju kor samt kalvar.

Förutom de bevarade byggnaderna har det funnits en smedja nere vid bäcken och en kölna intill magasinet i mangården.

Nuvarande bebyggelse på Låbyn 1:3

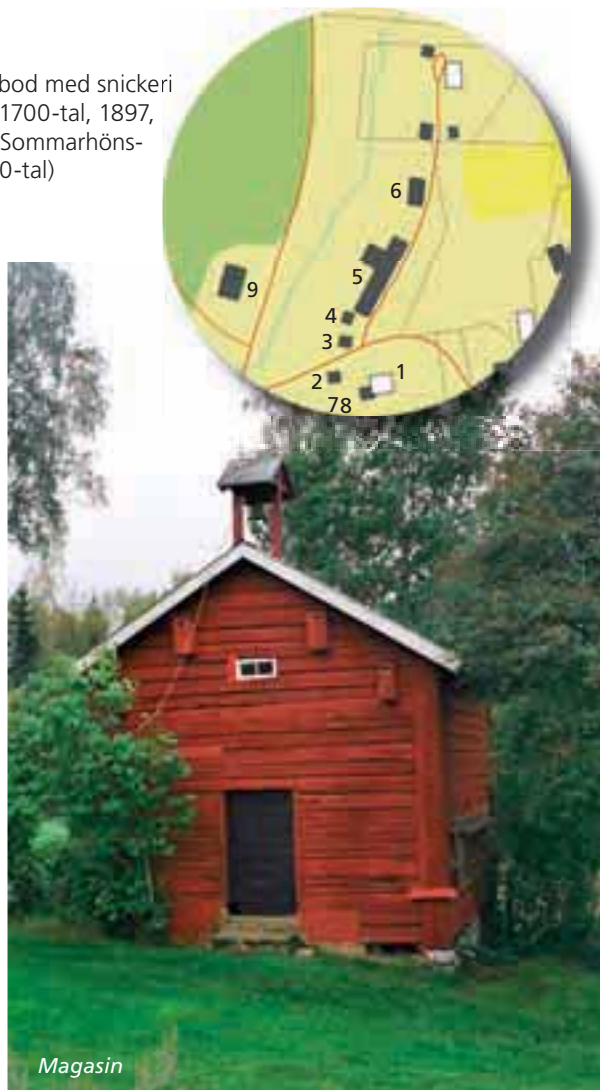
1. Manbyggnad (1910, 1990) 2. Magasin (1700-tal) 3. Källarbod med snickeri (1700-tal?) 4. Grishus/avträde (ca 1920) 5. Ladugårdslänga (1700-tal, 1897, 1940, m.m.) 6. Vagnsskjul/traktorgarage (ca 1900, 1985) 7. Sommarhönshus (ca 1900) 8. Skogshuggarkoja (1980) 9. Maskinhall (1990-tal) 10. Ängslada med loge 11. Stuga

1. Manbyggnad

Manbyggnaden uppfördes 1910 och ersatte då en äldre Dalslandsstuga. Huset har det västsvenska dubbelhusets planlösning. Fönster och glasveranda är ursprungliga medan fasad- och takmaterial bytts mot eternit (ca 1960) och betongpannor. Huset hade från början pärlspontpanel.

I huset finns tre kakelugnar och en öppen spis. El kom på 1920-talet från Låbyfors där man byggt ett kraftverk. En kökspanna installerades 1959 och

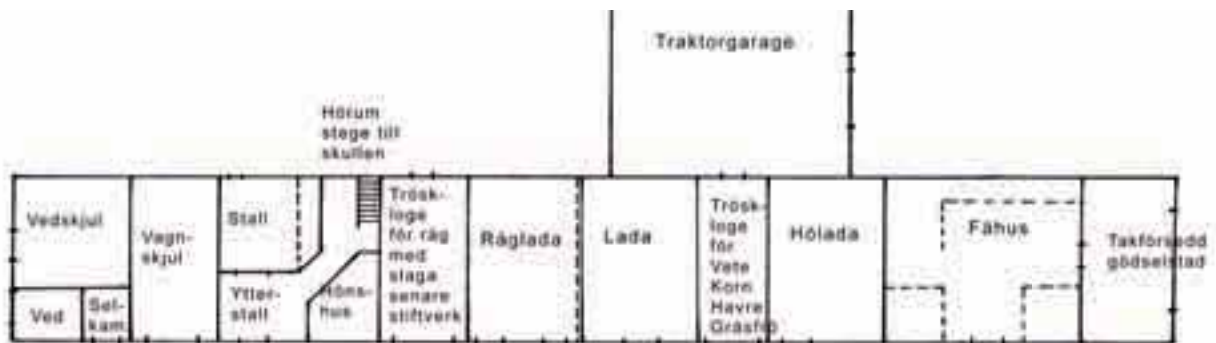
då drogs också vatten och avlopp in. Toalett och tvättställ sattes in i gången mellan kök och matsal. Frys började användas på 1960-talet. Orvar gjorde en tillbyggnad på ena gaveln 1990 för att kunna inrymma vedpanna, WC och bad. Toalett och dusch sattes in i en av långgarderoberna i övervåningen.

2. Magasin

På mangården ligger ett litet timrat magasin/bod som innehållit spannmålsförvaring i övervåningen och saltkar, mjöl och gröpe i bottenvåningen. Huset har mångåstak som numera är täckt med plåt och en i sen tid uppsatt vällingklocka. Strax bakom låg tidigare en kölna.

3. Källarbod med snickeri

På fägårdssidan ligger ytterligare en ålderdomlig bod, en timrad källarbod med åstak och gavelsvale. Byggnaden är troligen flyttad och innehåller numera utrymmen för snickeri och hantverk. Orvars morfar var en duktig snickare. På den tiden när kringvandrande sockenhantverkare besökte gårdarna höll skomakaren till i denna bod när han vistades på Hagen.

4. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är lång och ålderdomlig till sin karaktär, i sina äldre delar möjligen från 1700-talet. Den är knuttimrad men senare förhöjd med skulle. De sju korna stod vända mot ett foderbord utmed bakre väggen. Trähäcken byttes mot en i metall 1980, mjölkmaskin införskaffades 1952. Kalvar och ungdjur hade sin plats på var sida om dörren, där nu hästarna står. När rinnande vatten installerades pumpades det från ladugårdskällan via en träränna till korna. Utanför fähusgaveln finns en gjuten och täckt gödselstad byggd på 1940-talet, när bidrag till detta gick att få.

I planskissen ovan syns hur utrymmena fördelar sig i den långa längan. Intressant är att det finns två logar, en för tröskning av råg och en för tröskning av vete, korn, havre och gräsför. Ovanför fanns en enkel skulle. På baksidan låg tidigare ett hus för tröskvandringen som Orvar förstorat och byggt om till traktorgarage. Vandringen ersattes med en elmotor som beställdes när man skulle tröska. Höet lastas upp med hjälp av hökanon och en höfördelare. Skultork finns installerad. Stallet har plats för två hästar och i anslutning till det finns vinterutrymmen för hönsen.

5. Grishus/avträde

Mellan källarboden och ladugårdslängan ligger ett fristående timrat hus med utrymme för gårdens grisar och ett avträde med tre sitthål.

6. Vagnsskjul och traktorgarage

Längst ner i fägården ligger en vagnbod med ett extra spannmålsloft för vete från ca 1900. Ett vagnsskjul och traktorgarage byggdes sedan till som en snedtäcka på baksidan 1985. Huset är byggt i resvirke med slät panel och har numera plåttak.

Ängslada med loge

Stuga vid ängsladan

Vagnskjul och traktorgarage

Stugan och ladan vid 1900-talets mitt

Grishus med avträde

Sommarhönshus och mobil skogshuggarkoja

7 och 8. Sommarhönshus och mobil skogshuggarkoja

Bakom mangården ligger ett litet sommarhönshus byggt med regelstomme, stående panel och pulpettak. Bakom det skymtar Orvars mobila skogshuggarkoja som han använder vid arbete i skogen.

9. Maskinhall

På andra sidan landsvägen uppförde Orvar en maskinhall på 1990-talet med regelstomme, faluröd träpanel samt plåttak.

10 och 11. Ängslada med loge och stuga

På ett av gårdens mer avlägsna åkerskiften, Björndalen, ligger en fristående timrad loge med lador. Den är troligen tillkommen under 1800-talets expansion för att man skulle kunna tröska och lagra skörden på plats för vidare transport hem till gården på vinterföret. Dyliga logar förekommer på flera håll, kanske främst i norra Dalsland, men är numera sällsynta. De har ett värde både ur bebyggelsehistorisk synvinkel och för landskapsbild. I nära anslutning ligger en liten timrad stuga med åstak, en hitflyttad f.d. backstuga som i sitt nya läge använts som raststuga. På ett äldre foto syns båda byggnaderna i sitt sammanhang.

DALSLANDS DALBYGDER

Töftedalsån, Örekilsälven och Lerdalsälven slingrar sig fram i dalbottnarna. Ibland blir svängarna så snäva att de nästan möter varandra. (PNN/RAÄ)

Ur Sveriges kartan © Lantmäteriet 2008. Medgivande MEDGIV-2008-18528

Landskapstyp och nuvarande landskapsbild

Dalslands sydvästra områden är ett högländsområde genomkorsat av ett flertal ådalgångar i nord-sydlig riktning, vilka skär in i de omgivande, delvis fjällartade skogsområdena. Området begränsas i norr och öster i princip av den vattendelare som skiljer Vänerens respektive Skageracks avrinningsområden. Den löper från Dals-Ed ner mot Kroppefjäll och sedan i en linje söderut över Kroppefjäll och ner mellan Ödeborgs och Frändefors socknar. Området ligger företrädesvis nedanför högsta kustlinjen och utgjorde en kustarkipelag under en period av isavsmältningen. Mindre partier kring Lerdal och Töftedal ligger ovan högsta kustlinjen.

Jordarterna består huvudsakligen av lersediment i sänkor och dalgångar samt morän i skogsmarken och på plattåer längs dalgångarnas sidor. I områdets norra delar finns vidsträckta mossmarker.

Töftedalsån, Örekilsälven och Lerdalsälven bildar tillsammans med det öppna odlingslandskapet var sitt tilltalande älvrum. Markerna sluttar ned mot de slingrande vattendragen och gårdsbebyggelsen ligger ofta uppdragen mot dalgångarnas sidor. Valboås dalgång bildar en sammanhängande

Åkerbruk och boskapsskötsel är förhållandevis livaktiga i dalgångarna i västra Dalsland. Vårbruk vid Högsäter. (OE)

jordbruksbygd och ett kommunikationsstråk. Bebyggelsen i Färgelanda kommun är starkt koncentrerad hit. Typiskt för området är det kuperade odlingslandskapet med åkrar på sedimentjordar i dalbotten och betesmarker med inslag av löv- och barrskogsdungar i mer höglänta partier. De relativt stora gårdarna är vanligen placerade i krönlägen, vilket präglar landskapet.

Mellan ådalgångarna hittar man ett landskap med mindre dalgångar, med åkrar och betesmarker, insprängda i mer höglänta skogsområden, exempelvis kring Rännelanda och Råggård.

Dagens landskapsbild präglas av produktiv skogsmark i höglänta områden medan åkerbruk och boskapsskötsel är tämligen livaktiga i dalgångarna.

Agrarhistoria och markanvändning

Bebyggelsen och åkermarken är främst koncentrerad till dalstråken. Inom det förindustriella inägo- och utmarksjordbruket tillämpades tre- och fyrsäde samt femtedelsträda i östra delen. I den västra delen förekom sjättedelsträda och ännu mindre fraktioner samt även ensäde med flera gårderna. Tidigt plogbruk förekom i området.

En omfattande hemmansklyvning och uppodling i samband med havreepoken präglar 1800-talet. Laga skifte genomfördes i huvudsak under perioden 1827-50 och ligger till stora delar bakom dagens landskapsbild och jordbruksstruktur. Sedan

sekelskiftet 1900 är jordbruket mer inriktat på animalieproduktion. Produktionen på åkermarken domineras av vallodling och andelen sysselsatta i jordbruket är bland de högsta i länet vilket visar på animalieproduktionens betydelse.

Ortnamnsändelserna -landa och -säter är särskilt framträdande i området, både som socken- och gårdsnamn. Båda har en tydligt västlig utbredning i Dalsland och förstärker bilden av områdets orientering mot Västkusten och Norge. Ortnamnsledet -landa anses i Västsverige betyda land vid (vanligen rinnande) vatten, strandmark. För ortnamnsledet -säter har ett par alternativa förklaringar presenterats. Det kan härledas ur verbet sitta/vistas och dateras som ortnamn till vikingatid-tidig medeltid. En tolkning är att namnen har med fåbodrifft att göra och därmed skulle avspegla att ett fåbods-system funnits i Valbodalen under medeltid eller kanske tidigare ändå. Mot bakgrund av -säternamnens centrala lägen i Valbodalen och den ofta förekommande kopplingen till järnåldersgravfält är tolkningen omtvistad. En möjlighet är att ordet har mer med säte att göra, att det skulle visa på gammal kontinuerlig bosättning. Högsäter och Rösäter är exempel på -säternamn med direkt koppling till vikingatida gravfält.

Inom Valbodalen är ett flertal tätorter belägna – Högsäter, Färgelanda och Ödeborg, samtliga kopplade till anläggandet av järnvägen (Lelånganbanan invigd 1895) och industrins framväxt. I Ödeborg

Från järnåldersgravfältet vid Håvesten med den karaktäristiska Håvestenen har man vid utblick över Valbodalen. (OE)

har Valboån ett fall som tidigt utnyttjats för industriell verksamhet. Samhällena har idag en varierad bebyggelse med både en- och flerfamiljshus uppförda från sekelskiftet 1900 och framåt. I övrigt präglas området av små sockencentra framvuxna kring kyrkan.

Fornlämningsbild, fossilt odlingslandskap och historiska biotoper

Rikligt med fornlämningar från såväl sten-, brons- som järnålder visar på ett långvarigt nyttjande av dalgångarna. Valbodalen, och framförallt området kring Ödeborg, räknas som ett av tre centralområden under dalsländsk järnålder. I området finns påfallande många järnåldersgravfält i anslutning till gårdar eller byar.

Att Valbodalen haft en mycket speciell betydelse under järnåldern visas av att ungefär 1/3 av Dalslands 140 järnåldersgravfält finns här. Vid Vrine i Ödeborg finns också Dalslands största gravfält med 90 synliga gravar, varav flera ända upp till 30 meter långa långhögar. Andra exempel på intressanta gravfält är Ättelhögskullen vid Håvesten i Ödeborg med högar,stensättningar och resta stenar.

Sockencentra med kyrkan i direkt anslutning till järnåldersgravfält förekommer exempelvis vid Råggård och Högsäter och visar på kontinuiteten ner i förhistorisk tid. Vid Råggård finns flera högar av nästan monumental karaktär. På gravfälten i västra Dalsland förkommer ovanligt många av-

Erland Rosells karta över ortnamn i Dalsland. Den skrafferade linjen visar gränsen mellan Skageracks och Kattegatts avrinningsområden. Notera skillnaderna med säter- och landnamn i väster, de västgötaanknutna stadnamnen i öster och skog- och marknamn med anknytning till skog och gränsbygder i norr.

Utblick över odlingsbygden i Valbodalen. I förgrunden ligger Järbo kyrka och gårdarna i Runnsäter med halmtäckta ladugårdslängor. Bilden är tagen innan tornet tillkom på kyrkan. (RAÄ)

långa högar. Här framträder en intressant kulturell koppling till Norge som har samma gravtradition. Området söder om Dals-Ed räknas till det andra centralområdet under dalsländsk järnålder. Här liksom i dalgångarna i sydväst finns ett flertal bevarade gravfält men också många gravrösen som bör räknas till bronsåldern.

Röjningsröseområden finns i de östra och södra delarna. Enstaka lokaler med stensträngar och parcellindelningar förekommer. Många ödegårdsindikationer uppträder i det äldre kartmaterialet. Rikligt med välvda åkrar (tegplöjda parceller) finns i dalbygden väster om Kroppefjäll, varav merparten sannolikt är lämningar från havreepoken under 1800-talet.

Naturbetesmarker finns främst i de raviner som Örekilsälven, Valboån och dess biflöden skurit ned i sedimenten.

Bebyggelsemiljöer

Den agrara bebyggelsen dominerar området. Bebyggelsen ligger på impediment i odlingsmarken, ofta i krönlägen vilket utmärker särskilt Valboåns dalgång. I övriga dalgångar återfinns gårdarna ofta uppdragna mot kanterna med tydlig samhörighet med förhållanden i Bohuslän.

Den västsvenska gårdsformen dominerar, ofta med i terrängen högt belägna boningshus samt lägre

liggande ekonomibyggnader. Under 1800-talet kan man på större gårdar se en ökad strävan mot symmetriskt uppbyggd mangård med flyglar. Boningshus i två plan är starkt förknippade med havreepoken. Enkelstugan i två våningar, Dalslandsstugan, blev vanlig på hemmansklyvningar och mindre bruk, kanske något vanligare i nordost än i söder och väster. Parstugor i två plan uppfördes på de större gårdarna. Vinnsäter i Järbo är en av områdets bäst bevarade gårdsmiljöer från 1800-talet, med enkelstuga och ladugårdslänga med "skeckor". Exempel på ålderdomlig stugtyp i två plan med oinredd anderstuga förekommer. Stugtypen avspeglar bruket att förvara spannmål i boningshuset och antyder en koppling till det sydgötiska huset. Skiffer är vanligt på boningshus och mindre ekonomibyggnader. Halmtak på ladugårdarna förekommer. I vissa byggnadsdetaljer syns en västlig samhörighet med bohuslänsk och norsk tradition. Det gäller främst snickeridetaljer kring fönster samt indragna logportar med välvda öppningar. Ladugårdslängor i souterrängläge med högloge förekommer också utmed dalsidorna.

Miljöer med anknytning till jordbrukets mekanisering återfinns i exempelvis Färgelanda (bl.a. mejeri och slakteri) och i Skällsäter (kvarn).

21. DALS ED DJUPEDALEN 1:9, KOLSÄTER 3:35 Hageberget

Kommun: Dals-Ed

Socken: Gesäter

Ingår i: Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, klass 2, Kulturhistorisk utredning 50, Gesäter nr 7 och nr 22

Gårdarna Djupedalen och Hageberget utgör välbevarade agrara bebyggelsemiljöer, mycket representativa för 1930-40-talen. På Djupedalen är manbyggnaden visserligen byggd ca 1890 men i övrigt är bebyggelsen i stor utsträckning tillkommen på 1930-40-talet. Till de tidstypiska detaljerna hör manbyggnaden på Hageberget med brutet tak och höghusladugården på Djupedalen. Av särskilt intresse är att det på båda enheterna finns såg, spånhyvel och snickeri vilket pekar på skogens betydelse för försörjningen.

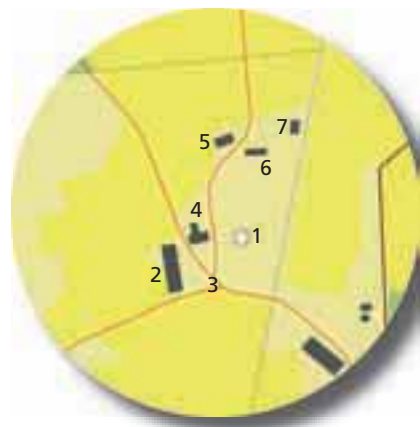

Djupedalen är beläget i Djupebäckens dalgång med utsikt in i Bohuslän, nära den plats där Örekilsälven och Töftedalsälven flyter samman. Hageberget ligger i närheten, på Kolsäterns gamla utmark, invid vägen upp mot Krokfors kvarn och Gesäterns kyrka. Landskapet i området är sönderskuret av raviner och innehåller många fina inslag såsom stenmurar och betesmarker, lövdungar och jordbruksbebyggelse. Djupedalen upptas i den äldsta jordeboken 1540 som ½ mantal skattehemman. Hageberget förefaller vara en gård som nyetableras på 1930-talet.

Gårdarna ägs av bröderna Tore och Arne Eriksson som numera sköter jordbruket på distans. Tore och Arne är uppvuxna på Hageberget och Djupedalen är deras mors föräldrahem. Morfar Gustav Johansson brukade denna gård och var också en duktig snickare. Bröderna innehar också sin morfars föräldrahem, men där finns inte längre någon bebyggelse kvar. På Djupedalen finns ca 9 ha åker och på de båda andra enheterna ca 7,5 ha tillsammans. Ungefär 50 ha skog hör också till fastigheterna.

Nuvarande bebyggelse på Djupedalen 1:9

1. Manbyggnad (1890)
2. Ladugårdslänga (1941-42)
3. Bryggghus (1940-tal)
4. Snickarbod/Magasin/källare (1900-talets förra hälft)
5. Vagnbod (1941)
6. Såg (1940-tal)
7. Smedja (1940-tal)

Manbyggnad

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är uppförd kring 1890 med timrad stomme och fyrdelad planlösning med kök till höger, kammare bakom och sal i bakre vänstra hörnet. I övre plan finns två sovrum. El installerades ca 1930 medan vatten aldrig dragits in. Huset hade från början kakelugnar och kaminer men har på 1900-talet försetts med centralvärme; en kökspanna finns placerad i kammaren.

Ladugårdslängan med fähusdelen till höger

Vagnbod och magasin i ladugårdslängans ena ände

2. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan nyuppfördes 1942 efter att den gamla brunnit ner året innan. Fähuset murades i tegel och har plats för ca sex kor, kvigor och kalvar. Här hölls även höns och grisar. Ursprungligen låg ett stall för två hästar i byggnadens andra ände. Här byggdes dock till en vagnbod med ovanpåliggande magasin med skulltork när skördetröskan började användas på gården vid 1960-talets mitt. Ladugårdslängan har fina tidstypiska detaljer såsom ventilationsgaller och eternittak.

Tvättstuga

3. Tvättstuga

Tvättstugan byggdes i slutet av 1940-talet med regelstomme och träpanel. Förutom tvättgrytan vid murstocken satte man också in ett badkar i byggnaden som på så vis kom att fungera som badrum.

4. Snickarbod/magasin/källare

Mellan man- och fägård ligger snickeriet som är ihopbyggt i vinkel med spannmålsmagasin och källare samt dass. Snickeriet har isolerade väggar och murstock och här arbetade Gustav Johansson med snickeri, exempelvis tillverkning av karmar och fönster för avsalu. Källaren lär vara murad av ett stort "granitägg" som hittats på ägorna och sedan huggits till lagom block att bygga av. Ovanpå källaren förvarades spannmål och här står också gårdens gröpekvarn.

Snickarbod/magasin/källare

Interiör från sågen

5. Vagnbod

Byggnaden uppfördes efter att ladugårdslängan brunnit 1941. Här fick korna stå i väntan på att den nya ladugården skulle bli färdig. Därefter har huset använts som vagnbod och förvaring. Huset har regelstomme med panel och eternittak.

6. Såg

Sågen ligger något avsides från gårdens övriga byggnader. Byggnaden har den karaktäristiska långsträckta formen och har omålad panel samt plåttak. Den är från 1940-talet och har en välbevarad interiör med cirkelsåg.

7. Smedja

Intill sågen ligger en smedja. Den uppfördes vid 1940-talets slut och ersatte då en äldre som låg på samma plats. Smedjan har eternitskorsten och inuti finns blåsbälgen bevarad. Smidet som utfördes var till husbehov.

Såg

Vagnbod

Smedja

Nuvarande bebyggelse på Hageberget 3:35

1. Manbyggnad (1935) 2. Ladugårdslänga (ca 1940) 3. Snickeri och magasin (1940-tal) 4. Såg (1940-tal) 5. Smedja och verkstad (1930-tal)

Ladugårdslänga

Manbyggnad

1. Manbyggnad

Manbyggnaden är uppförd 1935 i en för denna tid karaktäristisk stil med sexdelade fönster, brutet tegeltäckt tak samt glasveranda och frontespis.

2. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan är uppförd kring 1940. Fähuset var ursprungligen byggt i kubb, en restprodukt från tillverkningen av stickspån i gårdens spånhyvel. Numera är dock kubben utbytt mot gasbetongblock. Som mest fanns här åtta-nio kor. Mjölproduktionen slutade vid 1990-talets mitt, då Tores och Arnes mor hade två kor kvar. Mjölkrummet byggdes till på 1970-talet i samband med att mjölken började hämtas med tankbil. En extra lada har också byggts till i andra änden av byggnaden.

3. Snickeri och magasin

Snickeri uppfört under andra världskriget. Huset har liggande panel och tegeltak och spannmålsloft ovanpå snickeriet. Här tillverkade Arnes och Tores far bland annat gengasved under kriget. En snedskecka har byggts till på baksidan för förvaring av traktorer.

Snickeri och magasin

Såg

Interiör från sågen

4. Såg

Som en egen enhet på gården ligger sågen och smedjan. Sågen uppfördes under kriget och här sågade brödernas far för avsalu och husbehov. Förutom den bevarade cirkelsågen finns här också en bevarad spånhyvel som användes för tillverkning av stickspån till taktäckning. Restprodukten, trekantiga kubbar, användes till husbyggnad i fähusväggarna i traktens ladugårdar.

5. Smedja och snickeri/verkstad

I sågen förlängning ligger en lägre byggnad som innehåller smedja och verkstad med snickeri. Byggnaden är från 1930-talet och här har bland annat tillverkats timmerkällkar för försäljning. På taket ligger gjutna cementpannor.

Smedja och snickeri/verkstad

22. FÄRGELANDA HÅVESTEN 2:5 ÄNGARNE

Kommun: Färgelanda

Socken: Ödeborg

Ingår i: Kulturhistorisk utredning 11, Ödeborg nr 1:c, Kulturmiljöprogram för Färgelanda kommun 2002 samt Riksintresse för kulturmiljövården

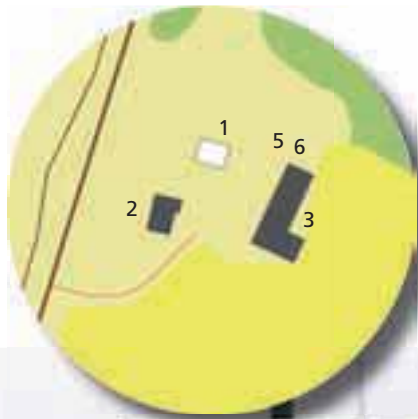
Ängarne är ett pedagogiskt exempel på en 1900-talsgård med byggnader från 1920- och 30-talen. Man- och fägård ligger i vinkel och är på västsvenskt vis avskilda från varandra. I trädgården finns bevarade grusgångar med gräsrunnel mitt fram. Såväl manbyggnaden med sitt mansardtak som ladugården med fähus i tegel är mycket tidstypiska. Intressant är den täckta gödselstaden som visar på gödselvårdens växande betydelse vid denna tid.

Ängarne ligger i Valbodalen's öppna odlingsbygd norr om Ödeborg. Gården hör till Håvesten och ligger alldeles nära sockengränsen mot Färgelanda.

I äldsta jordebok från 1540 upptas två skattehemman; Södra Håvesten om ett mantal och Norra Håvesten om ett mantal. På den gamla bytomten, där all bebyggelse låg samlad före skiften och klyvningar, finns ännu ett par gårdar kvar medan övriga flyttat ut till nya lägen i landskapet. Storskifte genomfördes på inägomarken 1795 och på skogen 1797. Ett enskifte genomfördes på inägorna 1826 och efter det bröts den gamla bykärnan upp. Ängarne fick sin placering via klyvning eller utflyttning från den gamla byn och namnet antyder att gården ligger på byns gamla ängsmarker.

Gården ägs av Sven-Olof och Ann-Catrin Karlsson och kom till släkten via köp av Sven-Olofs farfars far under 1800-talets andra hälft. Gården omfattar idag ca 70 ha fördelade på tre skiften varav 10 är åker. Odlingsmarken är utarrenderad till granngården Stora Ödeborg.

Nuvarande bebyggelse på Håvesten 2:5

1. Manbyggnad (1925) 2. Magasin/vagnbod (1915) 3. Ladugårdslänga (1931) 4. Källare (1920-tal) 5. Hönshus (1930-tal) 6. Plats för borttaget traktorgarage

1. Manbyggnad

Den nuvarande manbyggnaden på Ängarne stod inflyttningsklar till julen 1925. Huset har stomme i timmer, oljemålad locklistpanel, murad grund i konststen samt mansardtak. Taket täcktes ursprungligen med gröna falsade betongpannor tillverkade i Färgelanda. De nuvarande pannorna är moderna men gröna för att knyta an till originalet.

På baksidan finns en liten utbyggnad som ursprungligen innehöll köksentré, skafferi och på andra våningen mjölrum. Huset har central murstock och en fyrdelad planlösning. Det byggdes med två lägenheter där den övre fungerade som undantag.

Huset försågs från början med centralvärme och rinnande vatten och under halva byggnaden finns källare med pannrum och matkällare. År 1960 installerades toalett och badkar. Huset har genomgått en totalrenovering 1989-90. Då förnyades bl.a. alla ytskikt och vissa förändringar gjordes i planlösningen. Vid renoveringen hittades inskriptioner i väggen som berättar vilka som byggde huset. Exempelvis var det Albin Hjoberg som stod för murerarbetena.

John Eliasson, som anlätades för det interiöra måleriet, gjorde förutom fint dekorationsmåleri också motiv från trakten på väggarna i den övre hallen. På bilden ovan syns Ängarne som det såg ut före 1920-talets byggnationer. På platsen tycks då ha stått en parstuga samt en äldre ladugård.

2. Magasin/vagnbod

Magasinet ligger som en flygel till manbyggnaden. Det uppfördes 1915 i resvirke och är klätt med faluröd locklistpanel. På taket ligger numera tegelimiterande plåt. Huset inrymmer från vänster vedbod med tillhörande loft, vagnbod med gjutet golv samt en liten lägenhet med rum och kök. Ovanpå vagnboden finns spannmålsloftet som nås via en brant trappa med separat ingång. Under köket ligger potatiskällaren med ingång från gaveln.

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan i vinkel med manbyggnaden är uppförd 1931. Den har loge med lador och redskapsdel i resvirke med faluröd slät panel samt fähus i putsat tegel. De välvda fähusfönstren är av gjutjärn och taket täcks med falsade betongpannor. På baksidan av fähuset ligger ett gödselhus i regelverk med gjuten platta. I en mindre utbyggnad på framsidan finns avträde, vagnbod och mjölkkrum. Innanför detta ligger stallet med plats för två hästar. En lyfthiss skötte inlastningen på skullen ovanpå fähuset. Enligt *Svenska gods och gårdar* rymdes på 1940-talet åtta kor, fyra ungdjur, fyra grisar samt fyra får. Nuvarande ägarens far hade senare 20 kor men avvecklade mjölkproduktionen kring 1975. Fähuset har centralt foderbord och maskinell spannmjolkning finns installerad. Under senare tid har också höns och kalkoner hysts i fähuset.

4. Hönshus

Hönshuset i regelverk har faluröd slät panel. På taket ligger falsade cementpannor, troligen av lokal produktion. De spröjsade fönstren är väl tilltagna, typiskt för hönshus där ljuset var viktigt för värpningen. Ventilationen mynnar i en liten trätrumma på taket. Vid tiden för *Svenska gods och gårdars* utgivning hade man 40 höns på gården.

5. Källare

Snett bakom gårdscentrum ligger en jordkällare. Den är uppförd i natursten med taket täckt av enkupigt tegel och falsade cementpannor.

23. FÄRGELANDA SÖDRA KYLSÄTER 2:5

Södra Kylsäter, Norra Kylsäter

Utblick från Södra Kylsäter mot grisstallet på Norra Kylsäter och det välbevarade torpet Kroken

Kommun: Färgelanda

Socken: Färgelanda

Ingår i: Kulturhistorisk utredning 11, Färgelanda nr 2 och 8, Kulturmiljöprogram för Färgelanda kommun 2002, område av riksintresse för kulturmiljövården samt i bevarandeprogram för odlingslandskapet

Norra och Södra Kylsäter utgörs av två gårdsmiljöer som numera ligger under samma brukningsenhet. Båda är mycket karaktäristiska för Valbodalen med samlad bebyggelse i krönlägen. Bebyggelsen grupperar sig kring en gårdsplan, men man- och fägård är ändå tydligt åtskilda. På S Kylsäter finns en av Dalslands bäst bevarade salsbyggnader och på N Kylsäter en välbevarad parstuga i två våningar. Bland ekonomibygnaderna hittar man goda exempel på det äldre jordbrukets byggnader såsom en rundtimrad parloge på N Kylsäter och magasinlängan på S Kylsäter. Då gårdarna är i kontinuerlig drift finns här också moderna ekonomibygnader som fähus av låghusmodell från 1985 samt grisstall från 1995.

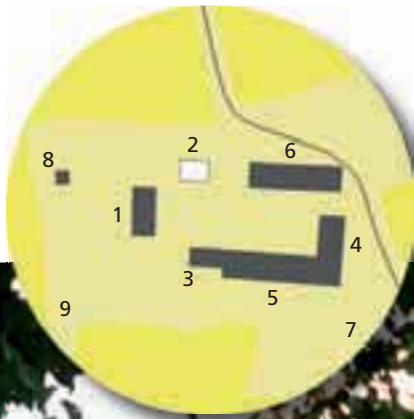

Mellan Näsböle och Åttingsåker finns ett representativt avsnitt av odlingslandskapet i Valbodalen med många aktiva lantbruk och bebyggelsen karaktäristiskt placerad i krönlägen. På varsin markerad höjd i landskapet ligger här Norra och Södra Kylsäter.

Gårdarna upptas i den äldsta jordeboken från 1541. De var då båda i kyrkans ägo och omfattade ett helt mantal vardera. N Kylsäter förblev i kyrkans ägor fram till 1840-talet och har tjänat som boställe i Högsäters pastorat. S Kylsäter har under en period varit frälseägt.

Inga klyvningar av Kylsätersgårdarna tycks ha skett. De ligger på sina ursprungliga platser i landskapet. Laga skifte förrättades år 1860. Under N Kylsäter ligger torpet Kroken och under S Kylsäter torpen Kullen, Lugnet (Fördärvet), Snickartorpet och Ängen (Tyskerud?).

Den nuvarande ägaren Lennart Johanssons farfar köpte Södra Kylsäter 1908 av en Wolter. År 1967 inköpte Lennarts far även de öppna markerna samt gårdscentrum på Norra Kylsäter efter syskonen Kylander. Gårdsbruket omfattar idag 90 ha åker och 60 ha skog. Lennart och Marianne Johansson brukar gården tillsammans med sina barn. Man har 20 mjölkkor och ca 20 ungdjur samt höns. På N Kylsäter finns också ett smågrisstall med 84 suggor plus kultingar. Det senaste tillskottet på gården är ett vindkraftverk.

Nuvarande bebyggelse på Södra Kylsäters 2:5 (Södra Kylsäters)

1. Manbyggnad (1912-13) 2. Äldre boningshus (1870?, 1939)
3. Magasinslänga (1800-tal) 4. Ladugårdslänga (1985) 5. Lada (1971) och maskinhall (1999) 6. Stall/tork (1914) 7. Gödselbrunn (1992) 8. Brygghus
9. Källare 10. Vindkraftverk

Manbyggnad

Äldre boningshus

människor från en damm nordost om gården. Vid en större ombyggnad 1955 försågs huset med centralvärme. En källare grävdes under halva huset där pannan placerades liksom den gamla vedspisen från köket. Hydrofor installerades också. År 1985 installerades värmepump så att gården numera kan ta tillvara värmen från djurstallet.

Till mangården hör en fin trädgårdsanläggning med exempelvis mittrundel och krattade grusgångar. I äldre tid har S och N Kylsäters delat på en anställd trädgårdsmästare.

1. Manbyggnad

Den timrade manbyggnaden uppfördes 1912-13 och har en bevarad sexdelad planlösning med sal i mitten, en s.k. salsbyggnad. Huset är klätt med oljefärgsmålade locklistpaneler och på taket ligger tvåkupigt tegel. Exteriören domineras av en magnifik veranda i två våningar, utsmyckad med småspröjsade fönster och snickarglädje. Huset har bl.a. också bevarade kakelugnar och originalfönster.

Rinnande vatten drogs in i huset kring 1920. En s.k. vädur pumpade upp vatten till såväl djur som

2. Äldre boningshus

Den timrade lillstugan ligger som en flygel till manbyggnaden. Byggnaden har under 1900-talet använts för generationsboende samt som bostad för anställda på gården. Huset är av oklar ålder. Uppgifter finns om att den skulle vara ca 200 år samtidigt som planlösningen med ett rum i varje hörn antyder att huset borde vara från 1800-talets andra hälft. Byggnaden genomgick renovering och ombyggnad 1939 och har på 1990-talet fått röda betongpannor på taket.

Magasinslänga

Ladugårdslänga

Interiör från fähuset

Lada i vinkel mot det låga fähuset samt maskinhall (snedtäckan)

3. Magasinslänga

Den gamla timrade magasinslängan ligger som en andra flygel till manbyggnaden. Den innehåller från vänster avträden, höns hus, vedbod och garage. I vedboden leder en brant trapp upp till spannmålsloftet. Huset är hopbyggt med ladan. Det har haft spån- och tegeltak men är numera plåttäckt.

4. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan byggdes år 1985 på den höga stengrunden från ett äldre fähus byggt 1921. Det lär ha tagit tio vintrar att forsla fram all sten till det äldre ladugårdsbygget! Det nuvarande fähuset saknar ovanpåliggande skulld och är byggt med betongelement med fasadyta av småsten. På taket ligger plåt. För utformningen svarar Lantmännen.

Korna står uppställda kring ett centralt foderbord med fodergrindar av metall och i ena hörnet är mjölkkrummet inrett. Rörmjölkning och fodervagn är installerade. Korna utfodras med ensilage från rundbalar samt halm.

5. Lada och maskinhall

I vinkel med fähuset ligger en äldre del med log- och ladutrymmen från 1971. Denna del är uppförd i resvirke och klädd med faluröd slät panel och används för förvaring av halmbalar m.m. En lyfthiss är installerad för inlastning. På baksidan ligger en tillbyggd maskinhall från år 1999. Maskinhallen är byggd som en stor snedtäcka. Den har regelstomme samt takbjälkar av limträ och är utvändigt helt klädd i plåt.

Stall/tork

Interiör från maskinhallen (se föregående sida)

Brygghus/vagnbod

6. Stall/tork

Stallängan uppfördes år 1914. Den inrymmer loge med lador i stolperkonstruktion och längst bort i bild det timrade stallet. Vid 1900-talets mitt fanns fem hästar på gården. Idag används utrymmet för kalvar i lösdrift. År 1975 installerades torken vars maskinhus sticker upp ovan nock på det plåtklädda taket. Längst till höger ligger ett tillbyggt förvaringsutrymme som även utnyttjas för ungdjur i lösdrift.

7. Gödselbrunn

I slänten nedanför fähuset ligger den gjutna gödselbrunnen. Den byggdes 1992 och ersatte då en äldre gödselstad som låg nedanför ladugårdens långvägg.

8. Brygghus/vagnbod

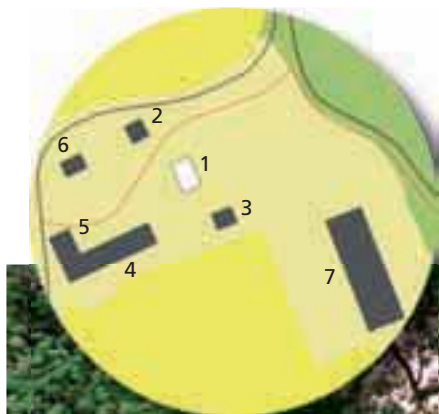
I trädgården bakom manbyggnaden ligger ett brygghus/vagnbod. Byggnaden är uppförd i regelkonstruktion och klädd med faluröd slät panel. På taket ligger tvåkupigt tegel.

9. Källare

I slutningen sydväst om trädgården ligger en jordkällare ingrävd i slänten. Den har använts för potatisförvaring.

10. Vindkraftverk

År 2005 uppfördes ett vindkraftverk på gårdens marker.

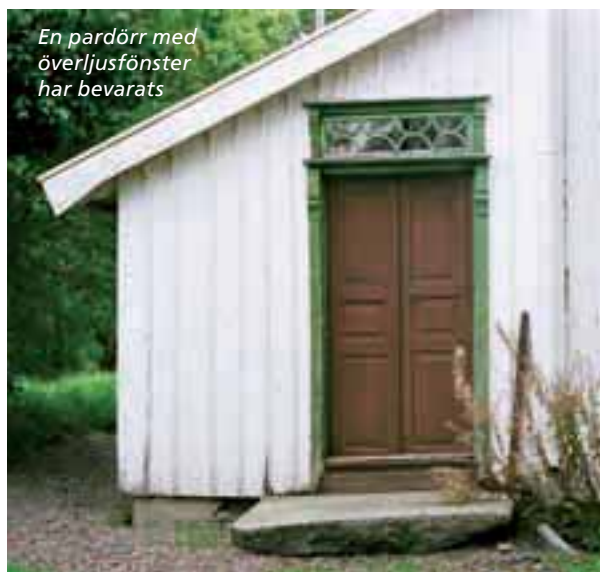

Nuvarande bebyggelse på Södra Kylsäter 2:5 (Norra Kylsäter)

1. Manbyggnad (tidigt 1800-tal)
2. Statarbostad (1880-tal och 1920)
3. Magasin (1890-tal)
4. Ladugårdslänga (ca 1870)
5. Fårhus (ca 1900)
6. Grishus (ca 1900)
7. Grisstall (1995)

Manbyggnad

En pardörr med överljusfönster har bevarats

1. Manbyggnad

Manbyggnaden på Norra Kylsäter skall vara uppförd i början av 1800-talet och är en parstuga i två våningar. Till vänster ligger köket och till höger salen. Huset är timrat och klätt med locklistpanel. På taket ligger betongpannor som ersatt ett äldre enkupigt tegel. Verandan och snedtäckan vid köksingången har skiffertak. I den sistnämnda finns också en bevarad pardörr med överljus.

Mangården är tydligt avskild från fägården av en stenmur. Den stora trädgården rymmer bl.a. grusad gårdsplan och rader av uppvuxna ekar och askar.

Efter att Norra Kylsäter köpts in av Södra Kylsäter år 1967 gjordes vissa moderniseringar. Exempelvis drogs vatten och avlopp in och pannrum installerades i en kammare innanför köket. Badrum inrymdes i en kammare på andra våningen.

2. Mindre bostadshus

I vinkel med manbyggnaden, utmed den gamla landsvägen som förr gick över gårdsplanen ligger ett mindre boningshus som fungerat som statarbostad eller drängstuga på gården. Byggnaden är troligen från 1800-talets andra hälft men renoverad på 1920-talet. Det timrade huset har faluröd locklistpanel och taket täckt av korrugerad plåt.

3. Magasin

Snett bakom manbyggnaden ligger gårdens magasin. Byggnaden är timrad och klädd med faluröd locklistpanel. Det vänstra utrymmet är en visthus-

Mindre bostadshus

Magasin

bod med trappa upp till spannmålsloftet. Det högra innehåller vedboden. Till höger är en snedtäckt tillbyggd innehållande två avträden. På allt ligger idag plåttak.

Ladugårdslänga

Fårhus

4. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan från 1870-talet ligger i vinkel med mangården. Den består idag av en rundtimrad parloge med förhöjt loggolv och två djupa ladutrymmen på var sida. I det sydvästra utrymmet ligger numera ett gjutet golv och här hålls tidvis kvigor och grisar i lösdrift. I nordost ligger den timrade stald delen och intill den en snedtäckt innehållande en upphöjd vagnbod. Utrymmet under vagnboden utnyttjas för förvaring men också som täckt gödselstad för stallet.

Sydväst om parlogen låg fram till år 2002 fåhuset. Det var timrat och i vinkel med fåhuset låg ytterligare en loge. Hela ladugårdslängan var fram till år 1979 täckt med halm och tegel men har numera tak av korrugerad plåt.

Utanför stallväggen har ett dubbelgarage i regelverk med plåtbeklädnad byggts till.

Gris- och hönshus/vedbod

5. Fårhus

Nästan vägg i vägg med logen står ett separat fårhus. Byggnaden är timrad med slät faluröd panel och på taket ligger falsade cementpannor tillverkade i Färgelanda.

6. Gris- och hönshus/vedbod

På en sockel av natursten ligger det timrade huset som innehåller utrymmen för grisar, höns och ved. Byggnaden är klädd med faluröd lockpanel och på taket ligger enkupigt tegel.

7. Grisstall

Smågrisstall för 84 suggor plus kultingar uppfört 1995 av betongelement. På taket ligger cebonit. I byggnaden finns plats för betäckningsavel, BB, familjebboxar, sinsuggor, foder samt personalutrymmen.

Grisstall

24. FÄRGELANDA SKALLSJÖ 1:30 Södra Skallsjö

Kommun: Färgelanda

Socken: Högsäter

Ingår i: Kulturmiljöprogram för Färgelanda kommun 2002, område av riksintresse för kulturmiljövården

Södra Skallsjö är med sin utformning ett gott exempel på en västsvensk gård. Man- och fägård är tydligt avskilda från varandra. Boningshuset, ett västsvenskt dubbelhus, är mycket representativt för manbyggnader från årtiondena kring sekelskiftet 1900. Med sina påkostade fönsteromfattningar anknyter huset till byggnadstradition i Västra Dalsland och Bohuslän. Ekonomibygnaderna är typiska för en normalstor gård under förra halvan av 1900-talet.

I gränslandet mellan skog och öppen åkermark, något sydväst om Högsäter, ligger gårdarna i Skallsjö. Väster om bebyggelsen slingrar sig Valboån fram, och ner mot dess stränder hade Skallsjö förr vidsträckta strandängar vilka numera är dränerade och uppodlade.

I äldsta jordeboken från 1540 upptas två hela skattehemman, Södra Skallsjö och Norra Skallsjö som genom klyvning och arvskiten blivit två byar. Vid tiden för storskitte 1770 finns fyra delägare i Södra Skallsjö. Laga skifte genomförs här 1832.

Södra Skallsjö 1:30 förefaller vara en av de gårdar som ligger kvar på samma plats som vid storskitet 1770. Torpet Myren hör till gården.

Nuvarande ägare Kjell och Inga-Britt Rydholm använder numera gården i huvudsak som fritidsbostad. Kjell är uppvuxen på gården. Hans far Tage Rydholm köpte stället 1934. Gården omfattar ca 70 ha, som idag är delvis utarrenderade. Fram till 1970-talets mitt fanns mjölkkorna kvar.

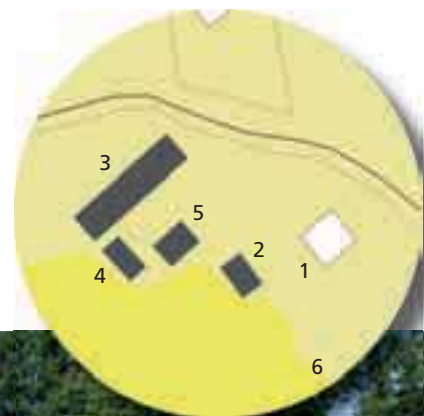
Nuvarande bebyggelse på Skallsjö 1:30

1. Manbyggnad (1900-1904) 2. Lillstuga och magasin (1904) 3. Ladugårdslänga (påbyggd 1940) 4. Svinhus/vedbod/avträde 5. Vagnslider (1940-tal) 6. Källarvind

1. Manbyggnad

Det timrade boningshuset har det västsvenska dubbelhusets planlösning med ett rum i varje hörn, central murstock och en smal hall mitt fram. Köket ligger till höger och salen i bakre vänstra hörnet. Fasaderna är klädda med hyvlad panel och lövsågerier och lister med genombrutna mönster pryder fönsteromfattningar, veranda, förstukvist och takfot. På taket ligger tvåkupigt tegel.

Vid en renovering på 1940-talet drogs vatten in och handpump och vedpanna installerades i köket. Vid 1960-talets mitt installerades oljeeldning med pannrum samt badrum. Vindsvåningen var på karaktäristiskt vis ursprungligen oinredd med en timrad kammare i ena gaveln. Numera finns här uppe bl.a. sovrum och ett extra kök och 1975 togs en större takkupa upp i husets bakre takfall.

Lillstuga och magasin

2. Lillstuga och magasin

Timrat, mindre hus med magasin och ett bostadsrum och kök. Huset är samtida med huvudbyggnaden och har faluröd panel och tak med tvåkupigt tegel. En familj bodde här på 1940-talet. Senare har utrymmet använts som hönsbarn och numera för förvaring och snickeri. Bakom en separat dörr leder en brant trappa upp till spannmålsloftet. Här har spannmålen förvarats på golvet och brädfodring finns bevarad utmed väggarna.

Ladugårdslänga

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan har mycket av sitt utseende från en större om- och påbyggnad 1940. Fåhuset är timrat och efter utbyggnaden hade man tio kor och fem ungdjur kring ett centralt foderbord i fåhuset och tre hästar i stallet. Spannmjölkningsmaskin med vakuumbledningar finns installerat. Ett mjölkkrum är tillbyggt utanför ingången till fåhuset.

Logen har genomfart och ett ladutrymme på var sida. När lyfthiss installerades på rännets togs saxarna bort i takkonstruktionen och stödben sattes dit. Nyligen har tegeltaket ersatts av tegelimitrande plåt.

Svinhus/vedbod/avträde

4. Svinhus/vedbod/avträde

I vinkel med ladugården ligger ett f.d. svinhus och vedbod. Det västra utrymmet har gjutna golv och gjuten nedre del av väggarna. Ovanför vidtar timrade väggar. Här hölls tidigare suga med kultingar. Numera används utrymmet som bilverkstad.

Det östra utrymmet är vedbod. Väggarna av stolpverk är klädda med panel med vankantade lock. Under taktegel och masonite ligger det äldre halm-taket kvar. Vedboden är på baksidan sammanbyggd med ett litet avträde.

Vagnslider

5. Vagnslider

Vagnslidret ligger parallellt med ladugården och i vinkel med vedboden. Det är uppfört i regelverk med slät faluröd panel. På taket ligger falsade cementpannor, möjligen tillverkade i Färgelanda. Här står bl.a. den Ferguson-traktor som kom till gården på 1950-talet. På gaveln fanns tidigare ett litet snedtak under vilket gårdens hässjeströkar förvarades.

6. Källarvind

Bakom boningshuset i slänten upp mot åkern ligger en källarvind med källare i gråsten och en låg överbyggnad i resvirke med panel. Den ovanpåliggande boden har ingång från åkern och här förvarades redskap. Här finns också en lucka i golvet där potatisen kunde kastas ner i källaren. Källaren har ingång från trädgården.

25. FÄRGELANDA SKÄLLSÄTER 1:5 Dammen

Kommun: Färgelanda

Socken: Järbo

Ingår i: Kulturmiljöprogram för Färgelanda kommun 2002, område av riksintresse för kulturmiljövården

Dammen i Skällsäter är en god representant för 1900-talets bondgård där en tydlig förnyelse av byggnaderna gjorts kring 1900-talets mitt och därefter. Boningshus och ladugård är tillkomna på 1950-talet och speglar hur typritningar för såväl boningshus som ekonomibygnader kom att styra byggandet. Gårdsmiljön har därefter kompletterats med garage och maskinhall, vanliga tillskott i gårdsmiljön under 1900-talets andra hälft.

Det numera rivna äldre boningshuset (se nästa sida)

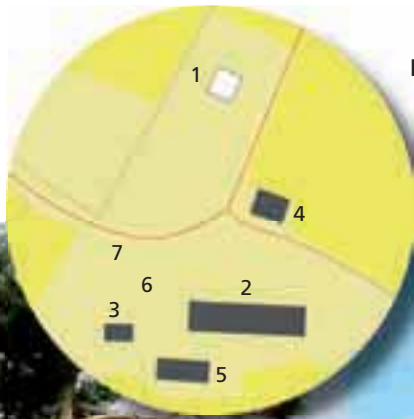
I nord-sydlig riktning genom Färgelanda kommun slingrar sig Valboån. Dess dalgång bildar en sammanhängande jordbruksbygd och ett kommunikationsstråk. Kring Järbo kyrka i norra delen av kommunen är landskapet öppet och i ett karaktäristiskt höjdläge ligger Skällsäter.

Skällsäter omnämns i äldsta jordebok från 1540 och omfattade då två skattehemman, dels Stora Skällsäter om ett helt mantal, dels Lilla Skällsäter om ett halvt mantal. År 1642 tillkom ytterligare ett åttondels mantal. Skällsäter har genomgått storskifte på inägor och skog år 1779 respektive 1795. Laga skifte genomfördes 1834 och 1847. Klyvningar har gjorts 1794, 1841, 1842, 1861 och 1862. På den gamla byplatsen ligger fortfarande några gårdar men Dammen tillhör de som ligger i ett utflyttat läge.

Lelängenbanan mellan Uddevalla och Bengtsfors anlades 1895 med sträckning över Skällsätters ägor. Hela sträckan trafikerades fram till 1960 och sträckan Uddevalla-Bäckefors till 1964. Vid Skällsäter anlades också en station och stationsbyggnaden som flyttades till platsen från Tängelanda i början av 1900-talet står ännu kvar. Spåren är dock numera upprivna.

Skällsäter 1:5 omfattar ca 36 ha, varav knappt 30 är åker. Fram till 1995 hade gården mjölkproduktion och därefter bedrevs huvudsakligen spannmålsodling.

Nuvarande ägarna Sven och Gerd Paulsson kom till Dammen 1971 och övertog då efter familjen Skogsberg som uppförde nuvarande ladugårdslänga och boningshus. Under familjen Paulssons tid har garage, maskinhall samt jordkällare tillkommit. Ladugården har också moderniserats och kompletterats med en spannmålstork. Under en period har åkermarken legat i EU-träda, men nu arrenderas den ut till en närliggande mjölkgård med KRAV-produktion. Nio bikupor finns också.

Nuvarande bebyggelse på Skällsäter 1:5

1. Manbyggnad (1956-60)
2. Ladugårdslänga (1950)
3. Lillstuga (1900-talets början)
4. Garage (1972)
5. Maskinhall (1983)
6. Jordkällare (1985)
7. Plats för äldre boningshus

Manbyggnad

Ladugårdslänga

1. Manbyggnad

Det nuvarande boningshuset uppfördes under 1950-talets andra hälft. Huset är byggt efter Kungl. Bostadsstyrelsens huvudritning 166 för trähus men uppfördes istället med stomme av blåbetong. Fasaderna är klädda med gult tegel och på taket ligger tvåkupigt tegel. Huset har en fyrdelad planlösning med kök, rum och vardagsrum samt hall med trappa och badrum. Det försågs med pannrum i källaren och vattenburen värme. Till källaren förlades också tvättstuga, mat- och rotfruktskällare.

Huset ersatte ett äldre boningshus, en Dalslandstuga. Huset stod kvar in på 1970-talet och utnyttjades som undantagsstuga. Invid denna fanns också bl.a. avträde. Kvar på platsen finns ett vårdträd.

Interiör från det ljusa fähuset med bl.a. fodergrindar i metall och vakuumrör till mjölkmaskinen.

2. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan uppfördes 1949-50 med fähus och stall i tegel och loge, lador och vagnslider i stolpverkskonstruktion med slät faluröd panel. Fasaderna kläddes med plåt vid 1980-talets mitt. På taket låg ursprungligen stickspån och därefter tegel. För 15 år sedan lades korrugerad plåt. Den höga skullen är försedd med hötork och lyfthiss.

Den tidigare ägaren hade flera hästar i stallet samt grisar i fähuset. Nuvarande ägarna byggde om

fåhuset när de tog över. Centralt foderbord med s.k. bohusslänskt mellanbås installerades. Som mest har här varit 18 kor + kvigor. Utmed östra gaveln finns kalvköttar. Spannmjolkning installerades liksom ny vattenledning.Utfodring skedde manuellt. I fåhusets ena hörn ligger mjölkkrum och på gaveln finns den gjutna gödselplattan. Invid denna låg också tidigare en urinbrunn. På fåhusets långsida sitter en ventilationstrumma med fläkt.

Ovanpå ladan och vagnslidret har Sven Paulsson byggt en spannmålstork med tre förvaringsfickor och en kapacitet på 100 ton. Spannmålen skruvas upp och kan efter torkning tömmas direkt ner i lastbil eller vagn som kör in under fickorna, genom byggnaden.

3. Lillstuga

Lillstugan från 1900-talets början innehåller ett rum och kök. Huset har regelstomme med sågspånsfyllning, röd stående locklistpanel samt sadeltak som tidigare var täckt med tvåkupigt tegel och nu med korrugerad plåt.

Huset har använts som bostad. Bland annat bodde här på 1930-talet 13 personer som var med och byggde väg 172. Vägen gjordes som ett s.k. AK-arbete. De 13 hade helpension på Dammen och tillsammans med den egna familjen gav det Emma Skogsberg 20 personer i maten varje dag!

4. Garage

Garaget uppfördes 1972 för traktor och en personbil. Byggnaden har betonggrund, regelstomme klädd med faluröd slät panel samt plåttak.

5. Maskinhall

Bakom ladugårdslängan ligger en maskinhall uppförd 1983. Byggnaden har gjuten platta och regelstomme. Såväl väggar som tak är klädda med trapskorrugerad plåt. Här finns gårdens maskiner samt verkstadsfunktion.

6. Jordkällare

I slänten väster om ladugårdslängan uppfördes 1985 en källare för potatisförvaring. Den är murad i betonghålsten och har gjutna valv som sedan täckts med jord.

U: Sveriges kartan © Utmålningsverket Gäddle 2008. Medhjälpare MED/GIV/2008. 18528

Från fornborgen Bore kulle är utsikten betagande. Vid klart väder ser man såväl silon i Brälanda som Kinnekulle. (OE)

Landskapstyp och dagens landskapsbild

Strax söder om Dalslands geografiska mittpunkt, mellan Dalboslätten och Valboåns dalgång ligger ett utpräglat höglandsområde, sjörikt och dominerat av skogs- och mossområden. Detta förkastningsområde utgör en vattendelare i Dalsland och kallas här övergripande för Kroppefjäll även om det egentligen är ett av höjdsträckningens högsta partier, vid gränsen mellan Valbo, Sundals och Nordals härad som är det egentliga Kroppefjäll. I området finns flera mindre höjdområden som har egna beteckningar såsom Teåkersfjället, Kabbebofjället, Sättersfjället och Stigsfjället. Ofta räknas också angränsade jordbruksbygder med de gårdar som har mark på fjället in när man talar om Kroppefjäll.

Området domineras av kalt berg som täcks av ett tunt osammanhängande jordtäckte, vanligen morän. Större delen av området ligger över den högsta kustlinjen. Strax öster om Järbo kyrka finns den högsta punkten, 238 m ö h. Utefter långa sträckor av Kroppefjällsplatåns östra sida, bl.a. väster om Trollungebyn, finns hak och terrasser vilka tydligt markerar den forna strandlinjen.

Produktiv skogsmark dominerar dagens landskapsbild. Kring Dalskog, vid Teåkerssjön och Kabbo-sjön finns emellertid mindre jordbruksdalgångar liksom söder om sjön Erve. I övrigt är det endast enstaka gårdar och f.d. torp som bryter av.

De vidsträckta skogstrakterna har idag stor betydelse för friluftslivet med fiske och campingmöjligheter liksom vandrings- och kanotleder, exempelvis Karolinerleden. Här finns också sommarstugor invid sjöarna, bl.a. vid Ragnerudssjön. Från det forna kronojägarebostället Granan vid Kroppefjälls östra förkastningsbrant har man en vidunderlig utsikt över Slättdal och Väneren.

Agrarhistoria och markanvändning

Kroppefjäll kännetecknas av stora obebyggda områden. Dess karaktär av bygdedelare avspeglas i att såväl socken- som häradsgårder möts uppe på fjället. Området utgjorde tidigare allmänningssmark som utnyttjades som betes- och virkesresurs av socknarna runtomkring. Efter jordbruksskiftena delades området mellan socknar och gårdar i angränsande jordbruksbygder.

Delar av Kroppefjäll har också varit kronopark, d.v.s. skog som kronan gjorde anspråk på.

Gårdar som finns med i äldsta jordebok (1540) hittar man exempelvis centralt i Dalskogs socken samt i dalgången söder om sjön Erve, exempelvis Bleken och Trollungebyn. En tydlig kolonisation med upptagande av gårdar sker i Kroppefjällsområdet under 1600- och 1700-talen. Exempel på sådana är Flathult och Funnebo i norr, Buxåsen, Granan och Bollungen i Sundals Ryr samt Svenstakan i söder. Denna utveckling stöddes av kronan som såg positivt på nya potentiella skattebetalande gårdar. Från 1600-talets mitt sker också en kolonisation av Savolaxfinnar i området. Finnarnas bosättningar och extensiva svedjande hamnade dock senare i konflikt med den expanderande bruksrörelsen. Den mest omfattande kolonisationen av Kroppefjällsområdet inträffar under 1800-talets jordhunger då en mängd torp upptas, varav många enskilt och otillgängligt belägna, på yttersta gränsen av var det var möjligt att odla. Enstaka av dessa finns kvar än.

Vid 1700-talets slut inleddes brytning av takskeer vid Hällan i Gunnarsnäs. Denna verksamhet kom under 1800-talet också att bedrivas vid Källsviken och Halängen i Dalskog och får ses som en betydande binäring i detta område. År 1862 arbetade ca 100 personer vid de tre brotten. Skiffer fick stor genomslagskraft som takbeklädnad i Dalsland under 1800-talet. Brytning av kvarts har också förekommit, bl.a. vid Rådanefors.

Tillgång till vattenkraft har haft betydelse för utnyttjandet av området. Ett flertal kvarnar har funnits runt Kroppefjäll. Exempelvis fanns kvarnar vid Illesäter och Mungärderud på Järbosidan. Uppe vid Källsviken har också legat en kvarn. Vid bl.a. Bäckan och Illsäter har funnits garveri och vid den förstnämnda platsen också en benstamp. Vattenkraften har dessutom givit upphov till viss industrialisering och tätortsutbyggnad framförallt i Stigen, men även i Rådanefors längst i söder.

Dalslands järnväg, invigd 1879, löper tvärs över höglandsområdet efter att först ha passerat utmed den östra kanten genom Dals-Rostock. Här växte en kurort fram från 1760-tal med en blomstrande brunnsanläggning under 1800-talet. Det tidiga 1900-talets stationssamhälle präglades bl.a. av småindustri såsom Hjalmarsfors vagnfabrik anlagd 1897 och Kroppefjälls sanatorium, startat på 1910-talet.

Järnvägens framdragande bidrog också till uppkomsten av en mindre tätort vid Dalskog uppe på fjället. Här etablerades 1907 Dalskogs ångsåg.

Som ett monument över skifferbrytningen ligger högvis med skiffer på Källsvikens marker (OE)

På flera ställen har det forsande vattnet kunnat utnyttjas för kraftproduktion. Kraftstation vid Ormesätters ström i Järbo. (LB)

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Området har få kända fornlämningar. Kring sjöarna i söder, exempelvis Nyckelvattnet, finns stenåldersboplatser samt enstaka megalitgravar. Bronsåldersrösen i krönlägen samt inslag av skålgropslokaler förekommer, främst runt Kroppefjälls ytterkanter. Fyra kända fornborgar, bl.a. Borekulle i Ör, finns i områdets södra och östra utkanter.

Områden med röjningsrösen som indikerar odling förekommer liksom ödegårdsindikationer i ortnamn och lantmäterimaterial. Övergivna torpmiljöer är vanliga i skogsmarkerna. Enstaka lokaler med välvda åkrar finns i jordbruksbygden kring Dalskog. Lämningar efter utmarksbruk/skoglig verksamhet förekommer emellertid rikligt.

Överst: Från 1760-talet växte en blomstrande kurortsverksamhet fram i Rostock. I byggnaden på bilden var det brunnrestauration fram till 1948. Numera finns här Kroppefjälls hembygdsförenings museum. (OE)

Underst: Solhem, uppförd 1917 som arbetarbostad till skifferbrotten på Källsviken i Dalskog. (OE)

Kontinuerligt hävdade slätter och betesmarker saknas idag. Området hyser rikkärr samt rasbranter med rika ädellövskogar.

Bebyggelsemiljöer

Typiskt för området är enstaka hemman som på sina håll genom klyvning bildat bymiljöer. Dagens bebyggelsestruktur är präglad av laga skifte.

Boningshus i två plan förekommer rikligt. Enkelstugor och mindre dubbelhus är vanliga på småbruk och torpställen. Enkelstugans rikare variant med sidokammare och långkök finns också på många gårdar.

Närheten till skifferbrytningen har satt sina tydliga spår med många skiffertak på såväl boningshus som ekonomibyggnader och dessutom skifferskorstenar och skiffertrapphällar. Enstaka exempel på skiffer som fasadbeklädnad förekommer också. Mest kända är väl Ekholmens herrgård och klockstapeln vid Gunnarsnäs kyrka. Manbyggnaden på Flathult är ett närmast unikt exempel på ett bostadshus helt klätt i skiffer.

Bymiljöer med många välbevarade gårdar finns i dalgången söder om sjön Erve, exempelvis Hallersbyn-Håbolsbyn, Trollungebyn och Tegens by. Norr om Dalskog finns exempelvis Båsane by med bebyggelse typisk för området.

26. FÄRGELANDA VINNSÄTER 1:33

Kommun: Färgelanda

Socken: Järbo

Ingår i: Kulturhistorisk utredning 11, Järbo nr 3, område av riksintresse för kulturmiljövården

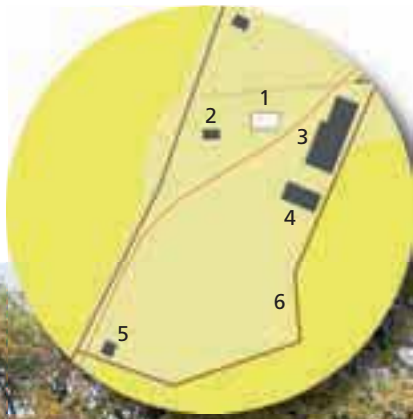
Gården utgör en synnerligen välbevarad äldre agrar bebyggelsemiljö. Mangårdsbyggnaden är en av landskapets bäst bevarade Dalslandsstugor såväl exteriört som interiört. Samtliga ekonomibyggnader har bevarats. De är tillkomna under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början och åskådliggör jordbrukets förutsättningar, byggnadsteknik och materialval under denna tid. Gårdens typiska höjdläge och välbevarade bebyggelse med man- och fägård på var sin sida av byvägen gör Vinnsäter 1:33 till en mycket god representant för den dalsländska byggnadstraditionen.

I nord-sydlig riktning genom Färgelanda kommun slingrar sig Valboån. Dess dalgång bildar en sammanhängande jordbruksbygd och ett kommunikationsstråk. Kring Järbo kyrka i norra delen av kommunen är landskapet öppet och i ett karaktäristiskt höjdläge ligger Vinnsäter.

Vinnsäter omnämns första gången i äldsta jordeboken från 1540 och utgjorde då ett skattehemman om ett mantal. Vid 1700-talets slut fanns tre delägare i hemmanet. Storskifte genomfördes 1781 och vid tiden för laga skifte på 1830-talet fanns åtta delägare. Ursprungligen låg bebyggelsen på kullen strax norr om 1:33 men efter laga skifte flyttades flera av gårdarna till nya lägen. Vinnsäter 1:33 tillkom genom utflyttning efter skiftet alternativt som resultat av en hemmansklyvning. Husen är löst grupperade i sluttningen och den gamla landsvägen skiljer man- och fägård åt. Vinnsäter har en tydlig anknytning till Kroppefjäll där byns utmarker är belägna.

Gården ägdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal av Aron Larsson och hans hustru Stina Andersdotter. Sonen Artur och dottern Anna tog därefter över gården och brukade den in på 1970-talet. Vinnsäter 1:33 tillhör numera Järbo hembygdsförening och gården genomgick i deras regi en omfattande upprustning kring 1990. Jordbruksmarken är frånstyckad och byggnaderna används som hembygdsgård.

Nuvarande bebyggelse på Vinnsäter 1:33

1. Manbyggnad (1851) 2. Magasin (1850-tal) 3. Ladugårdslänga (1870)
4. Vagnslider/vedbod/avträde (1880) 5. Smedja (1908) 6. Jordkällare (1922)

Manbyggnad

Interiör från köket

1. Manbyggnad

Det timrade boningshuset är till sin utformning en klassisk Dalslandsstuga med enkelstugans planlösning i såväl över- som undervåning. Byggnaden är karaktäristiskt hög med flack takvinkel, relativt kraftiga vindskivor och med små takutsprång. Väggarna är klädda med faluröd stående locklistpanel och på åstaket ligger enkupigt tegel. En veranda tillkom kring 1900 och har senare glasats in.

Interiört är spiskomplexet i köket och rörspisarna i kamrar och salen/anderstugan bevarade. Huset har aldrig fått separat kök utan köksfunktionen ligger i stugan. Nedre kammaren har använts som sovrum medan övre kammaren haft kvar sin ålderdomliga funktion som förvaringsutrymme in på 1900-talet. På 1920-30-talen genomfördes en större renovering då lerklining och ytskikt förnyades och golven försågs med linoleummattor. Möjligen drogs vatten in vid denna tid. En handpump fanns tidigare i köket. På 1960-talet installerades diskbänk. Alla rum utom övre kammaren har sedan tapetserats ytterligare en eller ett par gånger.

Ladugårdslänga

2. Magasin

Magasinet ligger på mangårdssidan av vägen och är troligen samtida med boningshuset. Det är timrat i två våningar, klätt med stående faluröd locklistpanel och har ingång från östra gaveln. Taket återfick i samband med upprustningen 1991 sin skiffertäckning. I magasinet har man förvarat spannmål och matvaror och förvaringsbingar finns bevarade interiört. En invändig brant trappa förbinder våningarna.

3. Ladugårdslänga

Ladugårdslängan från 1800-talets andra hälft är gårdens största byggand och helt traditionell till sin utformning. Mittpartiet är en parloge i stolpverkskonstruktion. På var sida ligger timrade delar i form av stall respektive fähus. Utmed fähusets och foderladans ena långsida finns en utbyggd skecka över vilken taket dragits ner. Gaveln får härigenom ett asymmetriskt utseende.

Ladugårdslängan har ursprungligen haft halmtak och därefter eternit ovanpå halmen. Sedan 1990 ligger ett vasstak på byggnaden. Den stående panelen är målad med faluröd slamfärg.

4. Redskapsbod/vedbod/avträde (se nästa sida)

Redskapsboden från 1800-talets andra hälft ligger i vinkel med ladugårdslängan. Byggnaden är utförd i stolpkonstruktion och klädd med faluröd lockpanel. I byggnaden har man förvarat vagnar och redskap. I östra delen finns vedboden och i västra delen det inbyggda avträdet med överljusförsedd bräddörr på gaveln. Huset har ursprungligen haft halmtak och därefter tvåkupigt tegel ovanpå halmen. Sedan 1990 ligger ett vasstak på byggnaden.

Ladugårdsgavel med skeckan till vänster och fähusets glugg för utgödsling mitt på väggen

Magasin

Redskapsbod/vedbod/avträde

Smedja

Jordkällare

5. Smedja

Gårdssmedjan uppfördes 1908 och genomgick upp-
rustning kring 1990. Den är byggd i stolpkonstruk-
tion och klädd med omålad stående panel med van-
kantade lock. Åstaket täcks av enkupigt tegel.
Huset har endast jordgolv och härden i natursten är
placerad i hörnet. Skorstenen har hallar ovan nock.

Smedjan som illustrerar järnets ökande betydelse
för gårdsbruket ligger av brandskäl avsidet från
den övriga bebyggelsen.

6. Jordkällare

Den lilla källaren är gjuten i betong och har årtal
1922 inristat över dörren. Det hela täcks av en tak-
konstruktion som från början täcktes av falsade
cementpannor, troligen av lokal produktion. Vid
renovering kring 1990 fick taket göras om och
täcktes därefter med tvåkupigt tegel. I källaren har
rotfrukter förvarats och längs väggarna finns hyll-
plan för sylt och saft.

27. MELLERUD FLATHULT 1:3

Byggnaderna ligger utmed en gata som leder fram mot manbyggnadens baksida

Kommun: Mellerud

Socken: Dalskog

Ingår i: Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 33, Dalskog nr 6, Nordiska museets inventering 1948-49

Flathult är en på flera sätt speciell gård. Manbyggnaden visar på starka influenser från högreståndensarkitekturen genom sin storlek med sexdelad planlösning samt skifferklädda tak och fasader. Flathult är den enda bondgård som har skifferklädda fasader i Dalsland. Gården har också ett ovanligt rikt bestånd av ekonomibygnader, varav några är ålderdomliga och av stort värde. Ladugårdslängan från 1926 är för sin tid rationellt utformad med bl.a. körbana på skulLEN och gödselkärra på räls. Gården har också på ett intressant sätt kompletterats med nya hus för den nuvarande produktionens behov.

Flathult är ett bra exempel på den kolonisation som sker under 1600- och 1700-talen i mer otillgängliga områden.

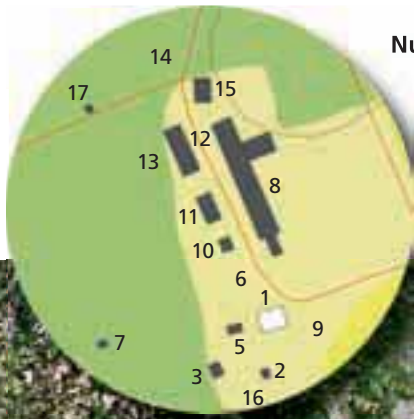
I de stora skogsområdena norr om Dalskogs samhälle ligger Flathult. Kring gården finns en mindre slätt där åkermarken ligger. Den vidsträckta skogsmarken breder ut sig väster om bebyggelsen. På mangården finns bl.a. boningshus, källarvind och tvättstuga och på den något avskilda fägården ligger merparten av ekonomibygnaderna placerade utmed en gata. Gården har ovanligt många och välbevarade ekonomibygnader och till anläggningen har tidigare också hört kölna, såg och kvarn.

Flathult omnämns i jordeboken första gången 1621 som ett skattetorp som snart blir överfört till hemman om $\frac{1}{4}$ mantal. Storskifte genomfördes år 1794 och då fanns fyra delägare i hemmanet. Någon regelrätt delning av hemmanet förefaller dock inte ha gjorts förrän under 1900-talets andra hälft.

Skogsbrukets ökade ekonomiska betydelse lade sannolikt grunden för gårdens expansion omkring 1800-talets mitt, vilken avspeglar sig i den påkostade manbyggnaden.

Flathult ägs och brukas idag av Bengt och Inga-Lisa Löfqvist och deras barn. Inga-Lisa är uppvuxen på gården och det var hennes farfars far som uppförde huvudbyggnaden efter att ha gift in sig i Flathult år 1840.

Idag omfattar brukningsenheten 210 ha varav ca 10 ha är åker. Också Funnesbo samt en av gårdarna i Hallersbyn ingår nu i brukningen. Man odlar havre och vall och har 40 tackor samt höns.

Nuvarande bebyggelse på Flathult 1:3

1. Manbyggnad (1845-49)
2. Bod/ källare
3. Tvättstuga/snickeri (1904)
4. Vagnbod (1920?)
5. Vedbod (1975)
6. Avträde (före 1840)
7. Smedja (1870-75)
8. Ladugårdslänga med fårhus (1926, 1980)
9. Bihus/lekstuga (ca 1881)
10. Får-, gris- och höns hus (1936)
11. Vagnbod/ redskapsskjul (1928)
12. Smedja/verkstad (1980)
13. Maskinhall (1999)
14. Vedfabrik (2004)
15. Skjul (1980)
16. Solfångare
17. Ev. fårhus

1. Manbyggnad

Den timrade manbyggnaden i två våningar uppfördes under 1840-talets andra hälft. Fasader och yttertak kläddes med skiffer, förmodligen med Ekholmens herrgård som förebild. Planlösningen är sexdelad med en stor murstock med två bakugnar i mitten. Köket ligger till vänster och salen på andra våningen. Interiört finns schablonmålade tak bevarade.

Huset värmdes tidigare med kakelugnar och vedspis i köket. En större renovering genomfördes under 1950-talets slut. Då installerades centralvärme, el, vatten och toalett. En källare grävdes ut under halva huset och där placerades pannan. Den nuvarande verandan tillkom vid nämnda renovering och ersatte då en äldre liten snickarglädjeveranda.

Manbyggnaden vänder framsidan mot den gamla tillfartsvägen och baksidan mot fägården. Framför huset står en stor ask som ett vårdträd.

2. Bod/källare

Framför boningshuset finns en timrad bod med faluröd lockpanel. Ett äldre papptak har ersatts med plåt. Under boden ligger en potatiskällare av gråsten. I boden har man förvarat mat, exempelvis mjöl i bingar och kött i kar med saltlake.

Överst: den skifferklädda manbyggnaden. Mitten: bod/ källare längst till höger i bild. Till vänster i bild byggnaden för solfångaren. Underst: tvättstuga/snickeri.

Till vänster om boden syns ett av gårdens yngsta tillskott – en träbyggnad för solfångare (nr 16) och mellan dem skymtar tvättstugan.

3. Tvättstuga/snickeri

Till mangården hör också en lillstuga innehållande tvättstuga med brunn och tvättgryta samt till vänster ett snickeri med öppen spis. Här har exempelvis den s.k. Dalslandsstolen tillverkats. Snickeriet är uppfört av plank och isolerat med sågspån. På taket ligger skiffer, s.k. spetssten från Halängen. Huset kröns av en fint utformad skifferskorsten.

4. Vagnbod

Vagnboden står utmed den gamla tillfartsvägen till gården. Huset är byggt i stolpverk och har slät faluröd panel. Det äldre tegeltaket är ersatt med korrugerad plåt.

5. Vedbod

Den nuvarande vedboden är uppförd i regelverk med slät panel år 1975. Den ersatte då en äldre timrad vedbod som stod på ungefär samma plats.

6. Avträde

Det lilla knuttimrade avträdet är gårdens äldsta byggnad och av stort kulturhistoriskt intresse. På åstaket ligger skiffer och invändigt finns sittplats för tre.

7. Smedja

Den timrade smedjan från 1870-talet står på karaktäristiskt vis något avsides. Huset har laxade knutar, åstak och härd murad i gråsten. Ett korrugerat plåttak har ersatt det äldre skiffertaket som bestod av skifferflisor med oregelbunden form och storlek (den största 2 x 1,5 m). Den nuvarande smedjan ersatte en äldre på samma plats. Se sektionen gjord av Olle Homman år 1949 på sidan 57 i del 2.

Vagnbod

Vedbod

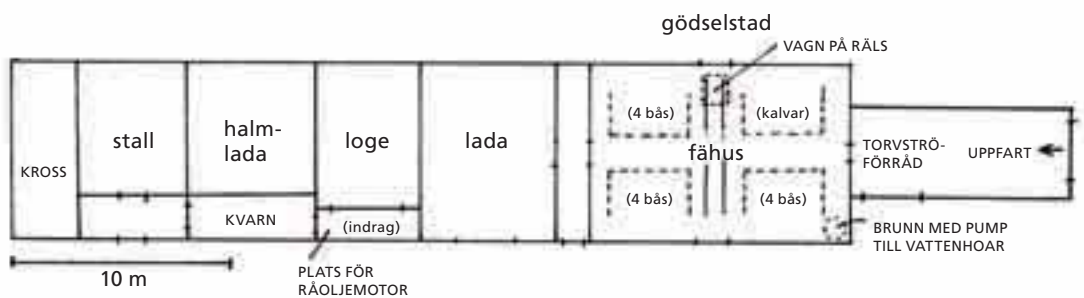
Avträde

Ladugårdslängan med uppfart till skullen i förgrunden

Ladugårdslängans baksida med utbyggt fårstall i vinkel

Överst: Körbanan på skullen. Höet tippades ur åt båda sidor. Längre fram finns en vändplan där vagnen kunde vändas runt så att hästarna slapp backa ut.

Underst: I det skyddade utrymmet framför logportarna kunde exempelvis råolja motorerna stå vid tröskningen.

8. Ladugårdslänga med fårhus

Den långsträckt ladugårdslängan innehåller loge med lador, fähus och stall från 1920-talet, ett tillbyggt ladutrymme för hö till fåren i byggnadens förlängning norrut samt ett fårhus i vinkel på baksidan. Båda tilläggen uppfördes år 1980. Den äldsta delen har timrade fähus och ladutrymmen i stolpkonstruktion med slät ytterpanel. På taket ligger korrugerad plåt.

Den äldre ladugårdsdelen innehåller många intressanta lösningar som måste varit mycket rationella på 1920-talet. Exempelvis finns längs med skullen en körbana där hästekipaget kunde köra upp och tippa ur höet åt båda sidor. I fähuset stod korna uppställda utmed centrala gångar varifrån det gick lätt att utfodra och där också en vagn på räls underlättade utgödslingen. Med en handpump i ena hörnet försågs korna med vatten, två kor per drickkopp. Vid 1900-talets mitt fanns sex kor, två tjurar samt ett ungdjur på gården. Mjölkkorna fanns kvar till mitten av 1970-talet. Hästen fanns kvar länge i jordbruket. Traktor kom till gården 1980 i samband med att nuvarande brukare tog över.

I samband med utbyggnaden för får har också en spannmålsficka byggts ovanpå stallet. I direkt anslutning till denna ficka, i övergången mellan den gamla längan och tillbyggnaden står också en spannmålskross.

Bihus/lekstuga

9. Bihus/lekstuga

I trädgården finns ett speciellt bihus som skall vara uppfört efter tysk modell år 1881. I den lusthusliknande byggnaden som har fjällpanel och papptak fanns plats för 72 bisamhällen i fem utbyggda skåp. Tidigare låg det stickspån på taket och sedan 1970-talet är huset ombyggt till lekstuga.

10. Får-, gris- och höns hus

Mitt emot ladugårdslängan ligger ett fristående fåhus som innehåller utrymmen för grisar och får. Huset är uppfört 1936 i regelverk och timmer med stående slät panel. På taket låg tidigare stickspån och tegel men idag korrugerad plåt. I det vänstra utrymmet för grisar finns gjutna kanter av betong och skiffer. På gaveln har hönsen sin plats.

11. Vagnbod/redskapsskjul

Mitt emot ladugårdslängan ligger en långsträckt bodbyggnad kallad "norra redskapsskjulet". Byggnaden är uppförd 1928 i regelverk med stående slät panel. Tre portar leder in till förvaringsutrymmen. Byggnaden hade tidigare tvåkupigt tegel men har numera plåttak.

12. Smedja/verkstad

I linje med ovan beskrivna hus ligger ett av gårdens yngre tillskott, en smedja och gårdsverkstad. Huset är till hälften murat i betonghålstén och vitputsat och till hälften byggt i regelverk med faluröd locklistpanel. Till huset har äldre fönster återanvänts vilket ger en traditionell prägel som väl smälter in i gårdsmiljön. På taket ligger plåt och på varje gavel finns stora vikportar. Se bild sidan 189, den högra byggnaden.

13. Maskinhall

Parallellt med verkstaden ligger en maskinhall uppförd år 2000. Byggnaden smälter trots sin storlek väl in genom att den har fått en omsorgsfull utformning med träpanel som fått gråna naturligt samt äldre återanvända fönster. På taket ligger korrugerad plåt.

Får-, gris och höns hus

Vagnbod/redskapsskjul

Möjligt fårhus

14. Vedfabrik

Längst bort i gårdsmiljön ligger ännu ett nytillskott, en vedfabrik uppförd år 2004. Huset har regelstomme med träpanel samt plåttak. Här kapas och paketeras ved för försäljning som en del i gårdens ekonomi.

16. Skjul

Enkelt skjul uppfört 1980 för förvaring av ved, klövverkningsmaskin m.m.

17. Möjligt fårhus

Något avsides ligger ett litet uthus med skarvad timmerstomme och grundstenar i hörnen. Huset saknar golv och dess användning är oklar. Möjligen har det använts för får. Bengt Löfqvist har inte hittat någon förklaring till husets användning.

4. Arkiv- och litteraturförteckning

Arkiv

Kulturlagret, Regionmuseum Västra Götaland, Vänersborg

Museets bildarkiv, ämbetsarkiv samt följande kulturhistoriska bebyggelseinventeringar:

Bengtstors 1986

Dals-Ed 1970-71, 2005-08

Färgelanda 1975-76, 2002

Mellerud 1979, 1984, 1991, 1995, 2001, 2005

Vänersborg 1998, 2004-05

Åmål 1976, 1977, 1995

Fornminnesregistret för den ekonomiska kartan. Riksantikvarieämbetet.

Kartmaterial

Ekonomisk karta Älvsborgs län 1890–97. Nytryck 1986–88, Skala 1:20 000. Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum.

Tryckta källor och litteratur

Aarsrud, Christian. 1975. *Om dalbornas fiske i Vänern*. Ingår i: Hembygden 1975

Aarsrud, Christian. 2004. *Att upptäcka ett landskap*. Vänersborg

Aarsrud, Christian. 1973 *Gårdsmåleri i Dalsland*. Ingår i: Hembygden 1973, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg

Aarsrud, Christian. 1977. *Båsane. En skogsbygds förändring*. Ingår i: Hembygden 1977, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg

Aarsrud, Christian. 2006. *Dalsland i konstnärsogon under 1800-talet*. Ingår i: Hembygden 2006. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg

Agrarhistorisk landskapsöversikt – Västergötland och Dalsland. 2002. (red. Mascher, C.). Rapport 2002:14. Länsstyrelsen i Västra Götaland, Regionmuseum Västra Götaland, Västergötlands museum.

Andersson, Ingmar. 2008. *Skiffertak – Laggning Reparation Underhåll*. Pidia förlag Mellerud

Aronsson, Peter & Johansson, Lennart (red). 1999. *Stationssambällen. Nordiska perspektiv på landsbygden modernisering*. Acta Wexionensia Serie 1 Humaniora, nr 2. Växjö universitet, Sveriges Järnvägsmuseum Gävle. Malmö

Atlas över svensk Folkkultur. 1957. I. Materiell och social kultur.

Augustsson, Jan-Erik. 1995. *Ekonomibyggnader på landsbygden under medeltiden. Jordbrukets byggnader*. Ur *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 29/1995.

Augustsson, Jan-Erik. 1996. *Medeltids husbyggnade i Västergötland*. Ingår i: *Bygga och Bo, Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1995/96*. Skara

Axelsson, Dennis m.fl. 2003 *Nol i stuga – en bevarandevärd miljö*. Programkurs 5p 2003-12-08. Göteborgs universitet, Institutionen för miljövetenskap och kulturvård, Avdelningen för kulturvård. Göteborg

Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 29. 1995. *Jordbrukets byggnader* (temanummer) (red. Lange, U., Myrdal, J.).

Bengtstors kommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering 31. Stift. Älvsborgs länsmuseum. M. Hallin, A-L. Nordström. Vänersborg 1986

Berg, Gösta. *Bebyggelse och bostadsskick*. 1985. Ingår i *Frändeforsboken* sammanställd av Erik Grane. Frändefors

Bevarandeprogram för odlingslandskapets naturvärden och kulturvärden. Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län. 1994. Länsstyrelsen i Älvsborgs län.

Bondens hus. En skrift om landsbygden äldre ekonomibyggnader i Västra Götaland. Utgiven av Länsstyrelsen i Västra Götalands län i samverkan med Bohusläns museum, Regionmuseum Västra Götaland och Västergötlands museum. Vänersborg 2002

Brink, Lars. 1996. *Dalslandsstugan som lokalhistorisk exponent*. Vardag som vetenskap. Göteborgs universitet.

Byggnadsminnen 1961–1978. 1989. Riksantikvarieämbetet.

Byggnadsminnen 1978–1988. 1989. Riksantikvarieämbetet.

Byggnadstradition på den svenska landsbygden. 1987. Riksantikvarieämbetet.

Bäck, Kalle. 1994. *Det svenska dasset – inte bara en skitsak*. En historisk studie av dassets betydelse som forum för social kontakt och medborgarfostran. Noteria förlag. Borensberg.

Carlquist, Thomas m.fl. 2006. *Silos. Modernismens agrara minnesmärken. Silobyggnader i Dalslands och Västergötlands slättbygder*. Västergötlands museum och Regionmuseum Västra Götaland. Skara

Carlsson, Helene & Hansen, Andreas. 2003. *Gårdar i Bohuslän. Byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsambälle*. Rapport 2003:43. Länsstyrelsen i Västra Götaland. Bohusläns museum.

- Carlsson, Helene. 2007. *Bohuslänska gårdar som form och funktion: en fördjupad analys*. Kungl. Tekniska högskolan, Arkitekturskolan och Bohusläns museum.
- Connelid, Pär. 2000. *Åsnebyn i Holms socken – dalsländsk landskaphistoria*. KULA HB rapport 2000-09-08.
- Dals-Eds kommun, Kulturbistorisk utredning 2: delen Dals-Eds socken*. Norra Älvsborgs museiförening. K. Bergman. Vänersborg 1971
- Dals-Eds kommun, Kulturbistorisk utredning 8: delen Häbol och Nössemark socknar*. Älvsborgs läns museiförening. P. Melander. Vänersborg
- Dals-Eds kommun*. Manus till inventeringar för Gesäter, Rölanda och Töftedal. 2005-08
- Drougge, Gunnar. 1975 *Dalsländska ortnamn*. Ingår i: Hembygden 1975
- Edestam, Anders. 1951. *Vattensågar på Dal*. Ingår i: Hembygden 1951
- Edestam, Anders. 1960. *Dalslands jordbruk under 400 år*. Ingår i: Hembygden 1960
- Edsleskogs socken – från medeltid till nutid. Del 1*. 2003. Sammanställt av Torsten Fransson. Mellerud
- Ekre, Rune. 1998. *Murängen i Gestad – medeltid och järnålder*. Ingår i: Hembygden Dalsland 1998. Dalslands fornminnes- och hembygdsförening
- Erixon, S. 1947. *Svensk Byggnadskultur*.
- Erixon, S. 1960. *Svenska byar utan systematisk reglering, del I och II*.
- Franzén, Britt-Marie & Lindholm, Kristina. 2000. *Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs- och Bohuslän*. Länsöversikt, Riksantikvarieämbetet. Landskapsprojektet rapport 2000:8. Stockholm
- Färgelanda kommun, Kulturbistorisk utredning 11*. Älvsborgs läns museiförening. P. Melander. Vänersborg 1976
- Färgelanda kommun*. 2002. Revidering av byggnadsinventering. L. Bergström.
- Färgelanda kommun, Kulturmiljöprogram*. 2003. Remissupplaga
- Flygare, Iréne A. & Isacson, Maths. 2003. *Jordbruket i välfärdssambället, 1945-2000. Det svenska jordbrukets historia*, band 5.
- Gadd, C-J. 2000. *Den agrara revolutionen, 1700-1870. Det svenska jordbrukets historia*, band 3.
- Gramén, L.N. 1918. *Lantmannabyggnader. Handbok i byggnadskonst*. 2 uppl.
- Hallbäck, Sven-Axel. 1982. *Dalsland*. Almqvist & Wiksell förlag
- Hallin, Margareta. 1984. *Byggnadstraditioner i Älvsborgs län – Dalslandsstugan*. Ingår i Västgöta-Dal. Vänersborg
- Hallin, Margareta & Johansson, Roy. 1988. *Hembygdsgårdar i Dalsland*. Känn ditt Dalsland 2. Dalslands turistråd. Åmål
- Hansen, Andreas & Nordström, Karin. 2007. *Gårdar kring Göteborg – en bebyggelsehistorisk översikt*. Rapport nr 2007:25, Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Bohusläns museum, Göteborgs stadsmuseum
- Hellgren, Mats & Johansson, Leif. 2004. *Dalslands fornminnen – nedslag i det dalsländska landskapets förhistoria*. Uddevalla
- Hembygden 1969-70*. Temanummer kring fornminnen och fornminnesvård. Utgiven av Dalslands Fornminnes- och hembygdsförbund. 1969
- Hembygden 1972*. Temanummer kring dalsländsk industri. Utgiven av Dalslands Fornminnes- och hembygdsförbund. 1972
- Henriksson, Gunnar. 1996. *Skiftesverk i Sverige – ett tusenårigt byggnadssätt*. Byggnadsforskningsrådet. Stockholm
- Hesselgren, Laurentius N. 1968. *Akademisk avhandling om Dalsland (1718)*. Översättning Sven Blomgren. Kommentarer av Anders Edestam. Åmål
- Hidemark, O. m.fl. 1982. *Så renoveras torp och gårdar*. Västerås
- Holmström, E. 2000. *Vänerns fyrar – en lysande kulturhistoria. En bok om Vänerns fyrar och deras kulturmiljö*. Vänermuseet, Lidköping
- Holmström, Erik. 2001. *Det mångtydiga fähuset – en studie av sommarfähuset i en av Nordiska museets frågelistor*. Agrarhistorisk uppsatskurs 10 p 2000/2001. SLU. Institutionen för landskapsplanering, Ultuna, Uppsala
- Holmström, Erik & Odenbring Widmark, Marie. 2004. *Gårdar i Västergötland – en bebyggelsehistorisk översikt*. Rapport nr 2004:36, Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Västergötlands museum, Regionmuseum Västra Götaland.
- Hultqvist, Per. 1993. *Dalslands näringsliv år 1764 i två provinsialchäferrapporter*. Ingår i: Hembygden 1993.
- Jansson, Ulf. 1998. *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Meddelanden från kulturgeografiska institutionen, Stockholms Universitet; 103. Stockholm
- Johansen, Birgitta. 1991. *Fornminnesinventeringen i Dalsland 1987-88*. Ingår i: Arkeologi i Sverige; Ny följd 1. Stockholm
- Jonsson, Stig. 1996. *Kroppefjäll*.
- Lampers, Per-Olof. 1999. *Anolfsbyn genom tre sekler*. Skållerud
- Lange, Ulrich. 1995. *Den svenska lantbyggnadskonstens fader: Charle Emil Löfvenskiöld och fähusarkitekturen*. Ingår i: Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 29/1995
- Lange, Ulrich. 2007. *Den föränderliga ladugården*. Ingår i Byggnadskultur 2007:2

- Lignell, Anders. 1814. *Försök till beskrivning över Dalskogs socken uti Älvsborgs län och Dalsland*. Karlstad
- Liljewall, Britt. 1991. *Bondefiske vid sekelskiftet. En studie av arbetet i en dagbok från Klöveskog*. Ingår i: Västgöta-Dal 1991, En årsbok från Älvsborgs länsmuseum, Vänersborg
- Lindblom, Nils. 1942. *Ekonomibyggnader*.
- Linneus, Carl von. 1747 och 1928. *Wästgötaresa*. Nytryck efter originalupplagan 1747 med textkommentarer av Natanael Beckman. Göteborg
- Ljung, Olof. 1975. *En dalslandsstuga räddas*. Ingår i Hembygden 1975
- Ljung, Olof. 1984. *Gårdar och Socknar samt Häradet på Dal*. Mellerud
- Magnusson, G. 2003. *Ett rikt odlingslandskap. Bevarande av lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader*. Ur *Kulturmiljövård* 1/2003.
- Mattisson, Karl. 1959. *Halmtak och taktäckning i Västergötland och på Dal*. Ingår i: Från Borås och de sju häraderna. Kulturhistoriska föreningen. Borås
- Melleruds kommun, *Kulturhistorisk områdesanalys inom områdesplan för Dalslands kanal*. 1979 Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum.
- P. Melander, A. Nordström. Vänersborg 1980
- Melleruds kommun. *Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 33, socknarna Dalskog och Gunnarsnäs*. 1984. Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum.
- M. Löfgren. Vänersborg 1985
- Melleruds kommun, *Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 37. Bolstad, Erikstad och Grinstad socknar*. Älvsborgs länsmuseum. H. Nygren. Vänersborg 1991
- Melleruds kommun, *Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 45. Järns socken*. Regionmuseum Västra Götaland. L. Bergström. Vänersborg 2001
- Melleruds kommun. *Kulturhistorisk byggnadsinventering. Riksväg 45 förbifart Mellerud*. Älvsborgs länsmuseum. J. Johansson. Vänersborg 1995
- Molén, Mats & Bergsjö, Ann. 1989. *Lantbrukets bebyggelsemiljö. Landskap – gård – byggnad. Systemlösningar för jordbrukets driftsbyggnader*. Inst. för lantbrukets byggnadsteknik, LBT. SLU, Lund
- Morell, Mats. 2001. *Jordbruket i industrisamhället, 1870–1945. Det svenska jordbrukets historia*, band 4.
- Myrdal, Janken. 1985. *Medeltidens åkerbruk – agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Nordiska museet. Stockholm
- Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen. 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia*, band 2.
- Natur i Älvsborgs län*. 1976. Inventering och handlingsprogram för allmän naturvård. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Vänersborg
- Natursten i byggnader. Skaraborgs och Älvsborgs län*. 1996. Inst. för konservering. Riksantikvarieämbetet och statens Historiska Museer.
- Nordström, Anna-Lena. 1986. *Byggnadstraditioner i Älvsborgs län II. Högloftsstugan eller Det sydgötiska huset*. Ingår i: Västgöta-Dal 1985/86. Vänersborg
- Odenbring, Marie. 1991. *Vinnsäter – en Dalslands gård*. Utgiven av Färgelanda kommun, Järbo hembygdsförening och Älvsborgs länsmuseum. Vänersborg
- Odenbring Widmark, Marie. 1993. *Bengtstors kommun Vår kulturmiljö*. Bengtstors kommun och Älvsborgs länsmuseum. Vänersborg
- Odenbring Widmark, Marie (red). 2004. *Färgelanda daboken*. Färgelanda kommun och Regionmuseum Västra Götaland. Vänersborg
- Odenbring Widmark, Marie. 2004. *Silon i Brålanda En översiktlig dokumentation av Lantmännens anläggning i Brålanda, Vänersborgs kommun*.
- Odenbring Widmark, Marie. 2005. *Till lingropens historia*. Fördjupningsuppgift inom kursen Kvinnor, män och jord vid Högskolan i Skövde vt 2005.
- Odlingsbygder i Västra Götaland*. 1999. Larsson, A. Gimdal, R. (red) Länsstyrelsen i Västra Götaland.
- Områden av riksintresse för kulturmiljövården*. Regionalt planeringsunderlag. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Vänersborg 1990
- Områden av riksintresse för naturvård/friluftsliv samt områden med geografiska bestämmelser*. Regionalt planeringsunderlag. Provtryck. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Vänersborg 1989
- Ortnamnen i Älvsborgs län*. 1906–48. På offentligt uppdrag av Kungl. Ortnamnskommissionen. (Flera volymer).
- Palmquist, Lena. 1997. *Förläggargårdar, dalslandsstugor och bruksherrgårdar. Om hur bebyggelsen avspeglar samhällsförändring på landsbygden under 1700- och 1800-talen*. Ur Älvsborgs län. Historia i gränsbygd. Vänersborg
- Palmquist, Lena. 1998. *Landsbygdens folkliga byggnadsskick*. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige. Riksantikvarieämbetet.
- Program för kulturminnesvård, Färgelanda kommun*. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Vänersborg 1986
- Ragnesten, Ulf. 1998. *Dalslands järnålder*. Ingår i: Hembygden 1998

- Roeck Hansen, Birgitta. 1997. *Storbyar och ensamgårdar. Om bebyggelsens anpassning till ett omväxlande landskap*. Ur Älvsborgs län. Historia i gränsbygd.
- Rosell, Erland. 1983. *Ortnamn i Dalsland*. Stockholm
- Rydberg, Gudrun & Sjöberg, Mats (red). 1982. *Himmel och havrejord. En bok om socknarna Bolstad, Erikstad och Grinstad*. Del 1. Bolstads hembygdsförening. Vänersborg
- Sandklef, Albert. 1945. *Lin och Linne*. K. Gustav Adolfs akademis småskrifter 2. Lantbruksförbundets tidskrifts AB. Stockholm
- Schoultz, Gösta von. 1951. *Dalslandsgårdar*. Nordiska museet handlingar; 39. Stockholm
- Sevärdheter i Dalsland och Västergötland, Älvsborgs län*. 1982. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Landstinget Älvsborg, Älvsborgs länsmuseum.
- Sjöberg, Mats. 2005. *Näs torvströfabrik*. En femtioårig historia. Ingår i hembygden Dalsland 2005. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg
- Sjöberg, Mats. 2006. *Småmejeriernas tid. Om gårdsmejerier i Grinstad i början av 1900-talet*. Ingår i Hembygden 2006. Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund. Vänersborg
- Spade, Bengt. 1996. *Bygdetransformatörer*. Ur *Bygga och bo: 1000 år i Västergötland*. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1995-1996.
- Stavenow-Hidemark, Elisabeth. 1971. *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925: inflytande från utlandet, idéer, förverkligande*. Nordiska museets handlingar 76. Stockholm
- Svala, Catharina. 1993. *Från ladugård till djurstall. Ekonomibyggnader under 250 år*.
- Svala, Catharina. 1990. *Lantbruksarkitekten Charles Emil Löfvenskiöld 1810-1888*. Sveriges lantbruksuniversitet Alnarp.
- Svenska gods och gårdar. Dalsland*. 1935. Uddevalla
- Svenska gods och gårdar. Dalsland*. 1945. Uddevalla
- Svensson, Karin Rex. 1988. *Hästefjorden under stenåldern. Fynden berättar*. Älvsborgs länsmuseum. Vänersborg
- Sveriges Nationalatlas (SNA). Jordbruket (1992)*
- Sveriges Nationalatlas (SNA). Kulturlandskapet och bebyggelsen (1994)*.
- Sveriges Nationalatlas (SNA). Västra Götaland*. Frizell, B. & Werner, M. (temared). Temavärd: Länsstyrelsen i Västra Götalands län i samarbete med Västra Götalandsregionen. Vällingby 2003.
- Tilander, Gunnar. 1968. *Stång i vägg och hemlighet*. Kulturhistoriska glimtar från mänsklighetens bakgårdar. PAN. Stockholm.
- Tisselskogs socken*. 1990. Utgiven av Tisselskogs hembygdsförening. Red. Åke Larsson. Munkedal.
- Torrskog En dalslandssocken i ord och bild*. 1996. Utgiven av Torrskogs hembygdsförening. Red. Berit Fjellman m.fl. Munkedal.
- Unnerbäck, Axel. 2002. *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Riksantikvarieämbetet.
- Welinder, Stig & Pedersen, Ellen Anne & Widgren, Mats. 1998. *Jordbrukets första femtusen år, 4000 f. Kr.–1000 e. Kr. Det svenska jordbrukets historia*, band 1.
- Werne, Finn. 1993. *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*.
- Widmark, Dag. 1999. *Dalslands industrier från 1600-tal till sekelskiftet 2000*. Innovatum Kunskapens Hus. Trollhättan
- Widmark, Dag. 2005 *Agrar småindustri i Dalsland*. Ingår i *Agrar småindustri i Västra Götaland* av Bergman Lena m.fl. Forsvik 2006
- Wikström, Eva. 1996. *Stationssambällen på Västgötaslätten*. Ingår i *Bygga och bo i Västergötland*. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1995/96. Skara
- Winberg, Christer. 2000. *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Göteborgs universitet, Humanistiska fakulteten,. Göteborg
- Vänersborgs kommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 44. Brålanda och Frändefors socknar*. Älvsborgs länsmuseum. H. Krusell, D. Widmark. Vänersborg 1998.
- Vänersborgs kommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering, Gestads och Sundals-Ryrs socknar*. Regionmuseum Västra Götaland. A. Bergström Vänersborg 2004-2005
- Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län*. 1994. Länsstyrelsen i Älvsborgs län; 1994:5. Vänersborg *Västra Götaland – din miljö*. 1999. Länsstyrelsen Västra Götaland 1999:6.
- Åmåls kommun, Kulturhistorisk utredning 13*. Etapp 1 1976. Älvsborgs läns museiförening. C. Andersson, L. Andersson, K. Ekblad, A. Hillgren, A. Nordström. Vänersborg 1976
- Åmåls kommun, Kulturhistorisk utredning 18*. Etapp 2 1977. Älvsborgs läns museiförening. L. Andersson, U. Andersson, P. Melander, A. Nordström. Vänersborg 1978
- Åmåls kommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering. Riksväg 45 förbifart Åmål*. Älvsborgs länsmuseum. J. Johansson. Vänersborg 1995
- Ädel, Stefan & Mellgren, Maria. 2002. *Utredning kring byggnadsminnesförklaring av en dalslandsstuga*. Regionmuseum Västra Götaland, Vänersborg

5. Register över beskrivna gårdar

BENGTSFORS BÖN 1:38 Lugnabo, nr 10, region 9b	127
BENGTSFORS KESNACKEN 1:49 Bäckén, nr 11, region 9b	129
BENGTSFORS LAXARBY-HEDEN 3:29 Västerhögen, nr 12, region 9b	132
BENGTSFORS NORRA LUND 1:50 Skåkene, nr 13, region 9b	134
BENGTSFORS TISSELSKOG-HEDEN 1:20, nr 14, region 9b	137
DALS ED BODANE 1:14 Butorp, nr 15, region 9b	139
DALS ED DJUPEDALEN 1:9, KOLSÄTER 3:35 Hageberget, nr 21, region 10a	163
DALS ED GÄSERUD 1:17 och GÄSERUD 1:21, nr 16, region 9b	141
DALS ED RÖRVIKEN 1:54 Sörgården, nr 17, region 9b	145
FÄRGELANDA HÅVESTEN 2:5 Ängarne, nr 22, region 10a	168
FÄRGELANDA SKALLSJÖ 1:30 Södra Skallsjö, nr 24, region 10a	177
FÄRGELANDA SKÄLLSÄTER 1:5 Dammen, nr 25, region 10a	179
FÄRGELANDA SÖDRA KYLSÄTER 2:5 Södra Kylsäter och Norra Kylsäter, nr 23, region 10a	171
FÄRGELANDA VINNSÄTER 1:33, nr 26, region 10b	185
MELLERUD ANOLFSBYN 1:22, 1:45 Nol i stugan, nr 18, region 9b	149
MELLERUD BODANE 1:2 och BODANE 1:13, nr 1, region 1	82
MELLERUD FLATHULT 1:3, nr 27, region 10b	189
MELLERUD SKÅKERUD 1:42 Slätten, nr 3, region 2a	97
MELLERUD SVECKLINGEBYN 1:39, nr 4, region 2a	99
MELLERUD ÅSNEBYN 1:8, 1:11, nr 5, region 2a	102
VÄNERSBORG BRÄNNEBERG 1:34, nr 6, region 2a	106
VÄNERSBORG BÖN 1:38 Granbacken, nr 7, region 2a	110
VÄNERSBORG EKENÄS SÖDRA 24:2, nr 8, region 2a	114
VÄNERSBORG FAGERHULT 1:9, nr 9, region 2a	117
ÅMÅL BRÄCKETORP 1:1, nr 19, region 9b	152
ÅMÅL LÅBYN 1:3 Hagen, nr 20, region 9b	155
ÅMÅL ÖSTRA BODANE 1:2, 1:12, nr 2, region 1	88

